

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

На правах рукопису

Лук'яненко Олександр Вікторович

УДК 94 (477) «1953/1964»

ПОВСЯКДЕННЯ КОЛЕКТИВІВ
ПЕДАГОГІЧНИХ ВНЗ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ЧАСІВ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964 РОКИ)

спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник:
Киридон Петро Васильович
кандидат історичних наук,
доцент

Полтава – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4–8
РОЗДІЛ I.	
Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....	9–44
1.1. Стан наукового вивчення проблеми.....	9–28
1.2. Характеристика джерельної бази.....	29–37
1.3. Принципи та методи дослідження	37–44
РОЗДІЛ II.	
Побутові умови та дозвілля колективів педінститутів доби «відлиги».....	45–86
2.1. Матеріально-побутові умови життєдіяльності освітян УРСР.....	46–68
2.2. Зміст дозвілля: межі відпочинку та суспільних девіацій.....	68–86
РОЗДІЛ III.	
Вплив соціально-економічних, культурних і політичних реформ на освітянське повсякдення	87–142
3.1. Вплив нововведень у галузі освіти на життя педколективів	89–97
3.2. Повсякдення освітян у контексті змін в агропромисловому секторі ...	97–106
3.3. Мовне питання у педагогічних ВНЗ УРСР.....	106–127
3.4. Боротьба з «культу особи» на рівні педінститутів.....	127–142
РОЗДІЛ IV.	
Зміни у повсякденному ставленні освітян до політичних діячів СРСР....	143–180
4.1. Ставлення до особи Л. Берії впродовж 1953-1964 років.....	143–153
4.2. «Антипартійна група» та «культ Жукова» у трактуванні освітян	153–164
4.3. Образ Й. Сталіна у свідомості колективів педагогічних ВНЗ УРСР..	164–180
ВИСНОВКИ	181–196
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	197–297
ДОДАТКИ.....	298–321

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БДПІ	Бердянський державний педагогічний інститут (далі – ДПІ)
ВінДПІ	Вінницький ДПІ
ВР	Верховна Рада
ГДПІ	Глухівський ДПІ
ДДПІМ	Дніпропетровський ДПІ іноземних мов
ДонДПІ	Донецький ДПІ
ДрогДПІ	Дрогобицький ДПІ
ЖДПІ	Житомирський ДПІ
КДПІ	Київський ДПІ
КДПІМ	Київський ДПІ іноземних мов
К-ПДПІ	Кам'янець-Подільський ДПІ
КремДПІ	Кременецький ДПІ
КримДПІ	Кримський ДПІ
ЛДПІ	Львівський ДПІ
МВССО	Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти
Міністерство	Міністерство освіти УРСР (Міносвіти)
ОДПІМ	Одеський ДПІ іноземних мов
ПДПІ	Полтавський ДПІ
РДПІ	Ровенський ДПІ
РМ	Рада Міністрів
СДПІ	Станіславський ДПІ
СумДПІ	Сумський ДПІ
УДПІ	Уманський ДПІ
ХДПІ	Харківський ДПІ
ХДПІМ	Харківський ДПІ іноземних мов
ЧДПІ	Черкаський ДПІ

ВСТУП

Актуальність дослідження. Одним із рушіїв розвитку суспільства є освіченість його громадян. Однак, сама лише освіченість не визначає успіху розбудови заможної держави. Злободенною є проблема місця наукової та освітянської інтелігенції у можливих соціально-економічних та політичних змінах у країні, що важко прощається з проявами радянського стилю управління економікою, культурою та світоглядом громадян. З'ясування доцільності залучення науково-педагогічної інтелігенції до управління державою має відбуватися на основі порівняння схожих практик в історії країни. Це дозволить зрозуміти, чи не зашкодить подібне залучення розвитку вищої школи? чи зможе зрушити з мертвої точки багато суспільних проблем? Схожі приклади властиві добі «відлиги», коли освітянська еліта долучилася до проведення реформ у державі. Дослідниця О. Прохоренко схарактеризувала освітянську інтелігенцію як ту, що детермінує майбутнє народу, хоч і робить це за правилами гри, нав'язаними владою [832, С.187]. Це справедливо, якщо згадати слова англійського філософа Е. Гелнера: «державна освіта є інструментом і символом державної влади. Державна монополія на освіту є важливішою, центральнішою, ніж її монополія на застосування легітимного насильства» [1037, С.36].

Більшість психологічних установок та мотивів дій радянських людей закладалися у родині, на вулиці і, звичайно, у школі. Тож, кузні педагогічних кадрів із упевненістю можуть вважатися також і кузнями ідеологічних працівників. Самі працівники педагогічних вишів відносили їх до специфічної категорії «ідеологічних навчальних закладів» [321, арк.8]. Так, на вступному іспиті до ПДП Є. Будник відверто зазначила, що педагогічний виш – це «навчальний заклад ідеологічний» [56, арк.30зв], а її старша колега О. Авраменко цитувала слова М. Хрущова про те, що учитель – «найбільш близький друг партії у вихованні нової людини» [54, арк.28]. Звідси логічною постає оцінка у колі освітян учителя як «комуніста по духу своєму» [328, арк.18].

Дана робота допомагає виявити спільні риси двох епох реформ у сфері освіти. Одна з них ознаменувалася змінами, розпочатими Й. Сталінім і продовженими на

свій лад М. Хрущовим, інша – прийняттям документів-дороговказів для нинішньої вітчизняної школи: Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті та державної національної програми «Освіта» (Україна XXI століття). Аналіз проблем, породжених реформами часів «відлиги», тісно наближає висновки нашого дослідження до того, що маємо нині у формах та методах проведення освітніх змін.

Іншою стороною злободенності теми дослідження є звернення сучасної історичної науки до раніше віддалених для неї напрямів усної історії, історії повсякдення, історії окремих суспільних груп. Нині є достатня кількість праць з історії вищої школи УРСР як такої. До кола досліджень потрапляли класичні університети та інші спеціальні виші. І хоч армія вчителів у добу М. Хрущова в СРСР у порівнянні з його головними опонентами (США та Великобританією) була найбільшою (1 млн. 811 тис. осіб проти 1 млн. 135 тис. та 309 тис. відповідно) [1121, Р.574], педагогічні виші не були лідерами у впливові на широкі кола молоді країни. Так, у 1953 р. з 48 тис. 505 абітурієнтів усіх вузів УРСР лише 20% (10 тис. осіб) припадало на педагогічні вузи [993, арк.15]. У 1959 р. у країні зі 138 вищих навчальних закладів педагогічні вузи складала третину (43 інститути та університети) [1009, арк.21]. До 1960-го р. після усіх злиттів та реорганізацій їхня частка зменшилася до 28% (33 заклади) [193; 1013, арк.59]. Нині мова іде про те, що вища педагогічна школа в змозі бути експериментальною групою, на прикладі якої можна дослідити як специфічні, так і загальні умови розвитку світогляду громадян УРСР.

Науковці визнають, що вивчення повсякденного життя окремих колективів та соціальних груп у чітко локалізованих хронологічних та географічних межах перебуває лише у зародковому стані. Колективи ж педагогічних вишів УРСР часів десталінізації (1953-1964 рр.) під цим кутом зору раніше взагалі не розглядалися. У зв'язку з цим, вивчення у рамках даного дослідження особливостей матеріально-побутової, соціально-економічної та культурно-політичної складових повсякдення освітян країни як представників окремої соціальної групи, об'єднаної локально, професійно та ідейно, видається нам доволі злободенним.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана у межах теми «Трансформаційні процеси в Лівобережній Україні (XVIII – XX ст.)»

(номер державної реєстрації 0109U001577) відповідно до планів навчальної та науково-дослідної роботи кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (наук. керівник – д.і.н., проф. Ю. Волошин). Особистим унеском дисертанта в розробку теми стали дослідження змін у світогляді та побуті освітян регіону в умовах відносної лібералізації життя у країні впродовж 1953-1964 рр., вивчення впливу преси на світогляд українських педагогів, аналіз впливу загальнодержавних проблем (боротьби з культом особи, післявоєнна криза тощо) на стан відносин у колективах освітян УРСР післясталінської доби.

Мета дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб на основі опрацювання залучених до дисертації історичних джерел, здобутків історіографії, зважаючи на сучасну методологію дослідити повсякденне життя колективів педагогічних ВНЗ УРСР як окремої соціальної групи у період «відлиги» (1953 – 1964 рр.).

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких **завдань**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, рівень та повноту її джерельної бази, окреслити методологію дослідження;
- проаналізувати особливості повсякдення студентів та професорсько-викладацького складу ВНЗ із урахуванням матеріального, морального, релігійного факторів;
- вивчити ставлення колективів педагогічних вищих навчальних закладів Радянської України до реформування системи освіти, сільського господарства та промисловості УРСР і до змін у мовно-національній сфері;
- дослідити позицію освітян щодо розвінчання спадку сталінізму та критики культури Й. Сталіна;
- проаналізувати ставлення освітян до усунення від влади Л. Берії, «антипартійної групи» (Г. Маленков, Л. Каганович, В. Молотов) та Г. Жукова.

Об'єкт дослідження: «відлига» 1953–1964 рр. в СРСР/УРСР як соціокультурний феномен.

Предмет дослідження: комплекс матеріальних (побут, харчування, заробітки тощо) та ідейних щоденних практик освітян ВНЗ (моральність, ідеали, уподобання тощо) УРСР часів десталінізації.

Територіальні межі роботи. Опрацьовані автором матеріали стосуються території УРСР відповідно до адміністративного поділу 1953-1964 рр. У роботі присутні як сучасні назви, так і змінені під час реформ назви вулиць, міст, районів та областей.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють 1953 – 1964 рр. Вибір нижньої хронологічної межі (1953 р.) зумовлено початком «відлиги» після смерті Й. Сталіна, верхньої (1964 р.) – усуненням від влади М. Хрущова та згортанням політики десталінізації. Задля повноти викладу матеріалу, в окремих випадках, автор виходив за окреслені хронологічні межі дослідження..

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

- проаналізовано вплив десталінізації у національно-культурній сфері на вищу педагогічну школу;
- уточнено потрактування масових настроїв інтелігенції після смерті Й. Сталіна, її реакцію на реформаторські заходи Л. Берії, на політичні інтриги часів «відлиги», ставлення до курсу соціально-економічних реформ;
- досліджено матеріальні та моральні зміни у житті колективів педагогічних вищих навчальних закладів УРСР часів десталінізації;
- виявлено специфіку релігійної, національної, політичної опозиційності освітян та студентів педагогічних ВНЗ УРСР.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення, які містяться у роботі, суттєво розширюють сучасні знання з історії України другої половини ХХ ст. Результати дослідження можна залучати для написання узагальнювальних робіт із історії України, української культури, розробки конкретних проблем духовно-культурного характеру. Отримані матеріали стануть у нагоді під час підготовки спеціальних лекційних та семінарських курсів для студентів вищих навчальних закладів.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження обговорено на засіданні кафедри історії України ПНПУ імені В. Г. Короленка, на XX, XXII Всеукраїнських конференціях «Історія релігій в Україні» (Львів, 2010, 2012), «Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності» (Київ, 2010), під час II Всеукраїнського політологічного конвенту (Київ, 2012), IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Наука України. Перспективи та потенціал» (Одеса, 2012), Всеукраїнських науково-практичних семінарів «Навколишнє середовище і здоров'я людини» (Полтава, 2009, 2011), IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації» (Полтава, 2011), II Всеукраїнської наукової конференції «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (Дніпропетровськ, 2012), I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Запоріжжя, 2012), XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та інновації» (Запоріжжя, 2012), IV Міжнародного круглого столу «Правове регулювання релігійного життя: історія, сучасність, перспективи» (Харків, 2011), тощо.

За матеріалами дисертації опубліковано 20 наукових праць, із них 6 – у фахових виданнях. Загальний обсяг публікацій – 9,2 друк. арк.

Структура дисертації. зумовлені метою, завданнями і проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (1161 позиція) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 321 сторінку.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення проблеми

Сучасна наука має різнобічні підходи до подання історіографічного опису: хронологічний, проблемний, семантичний тощо. З-поміж інших його засади розробляли Я. Калакура [610], М. Карєєв [611], Я. Верменич [171] та В. Тихонов [895]. У нашому дослідженні ми вдалися до аналізу історіографії за допомогою методу градації, запропонованого Н. Яковенко [1048, С.317] (так званий «метод конусу»), за яким роботи дослідників розподіляються на декілька рівнів за ступенем узагальнення проблеми:

- 1) вищий рівень уявного конусу об'єднує праці загальнотеоретичного блоку (які окреслюють методолого-теоретичні засади дослідження);
- 2) середній рівень включає у себе роботи, присвячені загальним проблемам (у нашому випадку, історії СРСР часів «відлиги», побуту громадян, ставленню населення до змін у країні тощо);
- 3) нижчий рівень представлений конкретними розвідками з історії вишів, повсякдення та зміни світогляду колективів вищої педагогічної школи часів десталінізації.

З метою якомога повнішого розкриття процесу накопичення знання з кожного аспекту проблеми, ми визначили декілька підпунктів у межах кожного рівня: держава-свідомість-повсякдення. Змістове наповнення окремої групи слугувало показником розробки проблеми [691].

Найвищий щабель посіли праці *загальнотеоретичного блоку*, які стосувалися життя людей у тоталітарному суспільстві та визначили напрями дослідження колективів педагогічних вишів Української РСР. Першими у їхньому переліку є комплексні монографії з філософії, на зразок доробку А. Кнігіна [619], у яких уміщений повноцінний аналіз багатьох поглядів на природу людської свідомості (політичної, повсякденної, правової, національної тощо [917]), на проблему

повсякдення та огляд філософського тлумачення держави від давніх уявлень до теорії Маркса й далі. Загальні закономірності розвитку, визначені філософами, лежать в основі аналізу функціонування педагогічних колективів.

Методологічну основу психологічного детермінізму як одного з принципів дослідження педколективів заклали праці психологів, які концентрують розробки загальних проблем свідомості та конкретних психологічних проблем (психології мовної взаємодії, політичної психології тощо) [670; 736; 841; 849; 1064]. Значний доробок у цій сфері належить українським дослідникам, особливо колективу науковців Інституту соціальної та політичної психології НАПН України під керівництвом М. Слюсаревського [598]. У їхніх «Наукових студіях...» знаходимо матеріали, корисні у з'ясуванні причинно-наслідкових зв'язків поведінки освітян, в окресленні мотивів девіантної поведінки тощо. Закордонний досвід психологічного дослідження свідомості та світогляду чи не найщільніше сконцентрований у працях Британського психологічного товариства (The British Psychological Society) [1148]. Проте, маємо запевнити, що вітчизняні пошуки такі ж презентабельні та корисні у розумінні моделей поведінки освітян та в аналізі взаємин педагогів і держави.

В описові обрисів повсякденного світогляду колективів педінститутів осібно стоять висновки соціологів. Вони віддзеркалюють вивчення свідомості населення в різні періоди історичного розвитку. З переліку авторів виокремимо Б. Грушина, який справедливо розмежував поняття масової свідомості та свідомості групової. Їхню відмінність та взаємовплив ми практично спостерегли у дослідженні свідомості педагогічних колективів УРСР. У праці Грушина, присвяченій хрущовському періоду, представлені соціологічні опитування людей, яких різнять соціальне походження, стать, національність та географія. Доробок дослідника дає уявлення про домінуючі на час «відлиги» шаблони поведінки та погляди [227], які корелювалися кожним осібно взятим колективом та умовами його життя. У з'ясуванні питання повсякдення освітян на окрему увагу заслуговують напрацювання конфліктологів М. Пірен [785], А. Гірника та А. Бобро [209], тим паче, що в сучасних історичних розвідках проблема конфлікту набуває все більшої популярності [190]. Теоретико-методологічні основи дослідження людської свідомості в історії [208; 870] ми

використали у вивченні світогляду як окремих працівників педагогічних вишів, так і численних колективів.

У вивченні проблем державного впливу на світогляд освітян ми користувались принципами функціонування суспільства за умов тоталітарного ладу, поданими у роботах Х. Арендт [6], К. Поппера [793-794], Д. Талмона [1145], З. Бжезинського та К. Фрідріха [1085]. Аналіз ідеологічного тиску на населення, якому піддавались освітяни, ґрунтувався на теоретичних розвідках Ф. Боркенау [1065], творах Є. Замятіна [582] та Д. Орвела про минуле та майбутнє радянського ладу [1122; 1123]. Для пояснення взаємовпливу держави та колективів освітян з позицій політології, за вихідну ми обрали теорію політичної системи Д. Істона [592]. Він розглядає суспільство на основі методу політичного аналізу, згідно з яким на «вході» політичної системи завжди стоять потреби людини, які ведуть до «виходу» – активних політичних дій. На особливу увагу заслуговує поняття «петлі зворотного зв'язку» у процесі обміну інформацією з усіма учасниками політичної системи, яка впливає на прийняття владних рішень та формування вимог людей [1078], що ми застосували у побудові моделей зміни ставлення освітян до суспільно-політичних проблем.

Чисельним також є теоретико-методологічний арсенал вивчення повсякдення – щоденного буття людини, тієї рутини, яку вона виконує з дня у день. Воно є предметом дослідження не лише самої історії: світ повсякденності до кола своїх інтересів уводить філософія. Повсякдення у філософії трактується крізь призму смислу життя, значення смерті, ритуалів, важливості соціальних зв'язків, відмінності добра і зла, істини та брехні тощо. Все частіше з'являються праці, у яких автори апелюють до поєднаного філософсько-культурологічного [1040] та філософсько-антропологічного аналізу повсякдення [663]. Зміна бачення філософами структури терміну висвітлена, зокрема, у розвідках М. Галушка [197-200].

Якщо роботи попередніх авторів детермінували аксіологічну оцінку повсякдення освітян, то праці істориків заклали принципи вивчення його еволюційності. Одним з найглибших дослідників повсякдення був Ф. Бродель. Його багатотомний твір «Що таке Франція?» дав змогу впритул наблизитись до країни не лише крізь призму революцій та королівських дворів, але й доторкнутися до життя держави через

проблеми расизму [161], ролі грошей у житті людей [162] та проблеми сутності міста [160]. Енциклопедією «повсякденного життя» є його «Матеріальна культура...» [159], в якій автор не оминув увагою ні історію страв та меблів, ані історію інтер'єру та моди. Елементи структури його дослідження були взяті нами у розгляді повсякдення освітян: від опису навчальних та житлових корпусів, до аналізу одягу, їжі та занять. Якщо говорити про «еталонне дослідження» радянської повсякденності, що щільніше визначило наші методологічні рамки, то ним, безперечно, стала праця Ш. Фіцпатрик з історії повсякдення епохи сталінізму [918], яка задала тон не лише методологічним наслідуванням, але й була базою для порівняння зі змінами, що трапились у країні після смерті диктатора.

Отже, на найвищому рівні кожен з тематичних блоків уповні забезпечений теоретичними розвідками, представленими, здебільшого, монографічними дослідженнями. На сучасному етапі превалує висвітлення проблем політичної свідомості, філософських та культурологічних аспектів повсякденного життя. Основоположні роботи з теорії тоталітаризму, використані у нашому аналізі радянської дійсності, створювались переважно до 1970-х років і майже відсутні нині, що, на нашу думку, зумовлене послабленням інтересу до теми разом із занепадом великих тоталітарних держав у світі.

Середній рівень уявного конусу об'єднав праці, що описують загальні тенденції розвитку суспільства радянської України та СРСР у цілому. Роботи цього рівня допомогли зорієнтуватись у тому, яке місце посідали освітяни вищої педагогічної школи у суспільстві, як співвідносилось їхнє становище з загальнорадянським та їхні переконання й ідеї з тими, що домінували на теренах УРСР та СРСР. Однією з ґрунтовніших сучасних праць, що дають уявлення про життя у державі у досліджуваній нами час, є довідкове видання «Україна: Хроніка ХХ століття...» у двох частинах [911; 912]. Воно дозволяє у тематико-хронологічному порядку опрацювати факти з життя як УРСР, так і Країни Рад, як столиці, так і віддалених обласних центрів. Факти згруповані у десять категорій: політичне життя, повсякдення, катастрофи, персоналії та ін. Матеріал вибраний з періодичної преси, архівних джерел, збірників нормативних актів, наукових праць тощо. Серед них нас

особливо цікавила інформація про реформування системи освіти, свідчення про побут, повсякденне життя та інші елементи життя освітян.

Перший тематичний блок праць стосувався дослідження змін свідомості населення у країні. Знаючи засадничі характеристики настроїв, дій та поведінки громадян Союзу, ми екстраполювали висновки дослідників на групу освітян вищої педагогічної школи. Піонерами у сфері дослідження свідомості радянського суспільства часів деєталінізації були А. Брумберг [1066-1070; 1128], К. Хант та С. Шарп. Їхній доробок здебільшого уміщує констатаційний матеріал без пошуку причин охарактеризованих явищ. Аналіз технологій впливу на свідомість населення подають статті Л. Лабєца [1104], Р. Ловєнталєя [1109], М. Хейворда [1092] та С. Хук [1094]. Висновки Г. Рітво [1127] та Р. Арону [1059] про боротьбу політичних доктрин та інтелектуального нонконформізму допомогли з'ясувати психологічний та ідеологічний клімат, у якому проходила «деєталінізація» життя та світогляду колективів вишів.

Окремої уваги вартє з'ясування сутності культу вождя у радянському суспільстві, який особливо яскраво виявився у науковій, освітянській дійсності педагогічних вишів та у повсякденні освітян. На нашу думку, на поєтрадянському просторі найповніші теоретичні основи світоглядних змін у СРСР щодо культу Сталіна описав З. Файнбург [913]. У його праці ієторичні факти набули філософської категоризації з урахуванням специфіки ідеологічного клімату країни. Щодо проблеми наєлідування вождя у світогляді людей, акцентуємо увагу на висновках Д. Каунтєса, які той виклав як у загальних працях з єветології, так і у непересічному дослідженні «культового» впливу освіти на молодь «Я хочу бути як Сталін...» [1072; 1073; 1097]. Неєодавні розвідки В. Концур також стосуються методів зміни свідомості громадян країни. Авторка обмежилася роллю профєпілок в ідеологізації населення, однак, основоположні принципи дослідження, джерельна база та висновки розкривають механізми державного впливу на людей та є актуальними і в окресленні проблем на рівні освітянської еліти УРСР [631-633].

Оєібна складова нашої роботи – мовно-національна ієдентифікація у вищій педагогічній школі, аналіз якої був би неможливий без заглиблення у тенденції

становлення загальнонародянської самоідентифікації людей. У межах своїх досліджень проблеми національної самоідентифікації українців розкривають роботи Л. Гриневич [224; 225], В. Гриневича [220-223] та Н. Юсової [1042-1046]. Вони слугували поясненням часом штучного, стереотипного уявлення освітян про зв'язок братніх народів, про взаємозбагачення мов, пояснили почуття відданості Радянській Вітчизні та співвіднесли його з територіальними, мовними, національними та релігійними факторами з життя окремих членів педколективів.

Аналіз релігійності освітян спирався на висновки П. Бондарчука. Окрім опису державно-церковних взаємин [137; 142], автор ілюструє мотиви релігійності населення країни [141], обриси релігійної поведінки [144], позахрамову релігійність населення [143], усвідомлення людьми ідеї Бога [149], роль релігійних обрядів [138], церковних норм та канонів [148], те, як збереглося притаманне українській культурі еклектичне релігійне світобачення у добу радянського атеїзму [139; 150].

Таким чином, перший блок праць демонструє значну насиченість теоретичними роботами, що розв'язують ключові проблеми повсякденного світогляду у площині нашої дисертації.

Другий блок праць присвячений розробці проблем радянської держави. Напрацювання авторів у цій сфері заклали основи для розуміння механізмів державного впливу на ситуацію у вищій школі. Вони витворили тло для опису повсякдення освітян та з'ясували ступінь відмінності розуміння проблем згори (з позицій чиновників) та знизу (з позицій мікроколективів). Уявлення про радянську тоталітарну систему на зламі подають дослідження В. Барана [128; 129] та С. Кульчицького [657; 660-662], які змальовують країну у її переході від сталінської моделі управління [1032] до того, що згодом носитиме назву радянського суспільства часів десталінізації. Автори вивчають характер десталінізації, її суперечливі сторони, демонструють непослідовність окремих реформ. У дослідженнях науковців часом зачіпаються питання психологічного клімату в тогочасному суспільстві. До ряду схожих узагальнюючих праць можна віднести твори О. Аджубея [1], О. Пижикова [837], Ю. Фролова [919; 920]. Аналіз їхніх робіт виявив застосування авторами структурного підходу до висвітлення періоду «відлиги». Так, реформи політичної,

соціально-економічної та культурної сфер у їхніх книгах постають як особні компоненти. Це дозволило швидко співвідносити висновки авторів із суміжними результатами в аналізі ставлення освітян до окремих напрямків реформ у СРСР. І хоча автори головну увагу приділили аналізу самих подій, вони вдалися й до побіжного висвітлення настроїв людей, що було особливо важливе у нашому дослідженні змін повсякдення та світосприйняття колективів педінститутів УРСР.

Чи не повніше вивчення з-поміж інших проблем державного будівництва в СРСР здобуло дослідження його економіки. Знання про тенденції економічного розвитку країни лягли в основу аналізу матеріальних умов життя та діяльності викладачів та студентів вишів, допомогли з'ясувати життєвий рівень та співвіднести його з декларованим державою і наявним з-поміж різних верств населення країни. Загальнотеоретичні питання розвитку економіки СРСР висвітлювали К. Б'юнг-Ву [1102] та А. Ноуву [1119-1121]: їхні роботи написані у класичній манері економічної історії, насичені цифрами та фактами. Подібного роду праці належать і перу Л. Хермана [1093]. Французький економіст Б. де Жувенель посеред суто економічних показників уже торкається проблеми людини [1100]. Звичайно, можливо розширити перелік посилань на дослідників економіки країни цих років за рахунок радянських праць, тотожних багатотомній «Історії радянської економіки...» [594]. Проте існують спеціальні розвідки, присвячені їхньому змістовому аналізу [671]. У висвітленні побуту освітян вони слугували «дослідницьким тлом», на якому вимальовувалися повсякденні матеріально-побутові проблеми вищої педагогічної школи.

Вплив економіки країни на життя пересічних людей розкривають праці С. Шварца [1134] та Б. Вулфа [1160], П. Бартона [1060] та А. Кахана [1101], Р. Мегідова [1112] та Ф. Моуслі [1118]. Економіка країни постає у них не стільки як перелік показників ВВП чи даних про щорічне зростання видобутку вугілля, а скоріше як засіб впливу на маси, який державники використовують доволі вправно у досягненні політичних цілей (освітняни у цьому відношенні не були винятком). Аграрна сфера, реформи якої торкнулися і освітян з їхніми ботанічними садами, агробіостанціями, роботою у колгоспах та радгоспах, описана у доробках О. Бажана [120], С. Падалки [773], О. Нікілева. Серед праць останнього є статті, які дали

уявлення про те, з яким контингентом доводилось працювати молоді у колгоспах, чий культурно-ідеологічний рівень освітяни піднімали самодіяльністю тощо [753-756].

Ми звернули увагу на ставлення освітян країни до постаті Й. Сталіна як під час останніх місяців його правління, так і з початком активної стадії боротьби з культом вождя. Окремо розглянули реакцію освітян на зняття з посад Л. Берії, Г. Маленкова, Л. Кагановича, В. Молотова та Г. Жукова; шукали тлумачення педагогами ініціатив перших секретарів ЦК КПУ. Тенденції освітянських реакцій визначалися нами на основі доробку авторів, що вдавалися до аналізу життя й діяльності державних діячів СРСР. Урядовців змальовували як окремо, так і у складі груп, об'єднаних спільними мотивами та цілями діяльності, як то робили Ю. Лайєнс [1110], Р. Медведєв [722], Д. Рейфілд [842]. Серед найновіших праць варто виділити довідник В. Торчинова та А. Леонтьока з Санкт-Петербурга, який дає колоритні портрети політиків, котрі творили історію після смерті «вождя народів» Й. Сталіна [900].

Й. Сталіну, напевне, найбільше з усіх державників, з кожним роком присвячували нові дослідження, як і, власне, сталінізму як явищу [889]. Освітяни УРСР упродовж років боротьби з культом особи колишнього вождя порушували різні питання стосовно його біографії, злочинів, шукали виправдальні мотиви. З'ясування витоків їхніх ідей лежало у вивченні біографічної розвідки Д. Волкогонова [189], викривального дослідження А. Орлова з історії сталінських злочинів тощо [770]. Архівні джерела на рівні зі свідченнями очевидців мало говорили унікальних речей про ставлення освітян до зняття Л. Берії. Натомість у матеріалах партійних зборів переважали пропагандистські штампи. Пролити світло на проблему допомогла робота з напрацюваннями наших попередників. Пошуки образу Л. Берії, який сформувався в освітян УРСР упродовж сталінізму, десталінізації та невдовзі після неї лежали у руслі вивчення наукових робіт Ю. Мухіна [738], В. Шамберга [1137] та Б. Соколова [872]. Неоднозначною була праця С. Берії, написана про життя та діяльність батька уже після розвалу Союзу. Вона пояснила ті моменти у поведінці Л. Берії, про які мовчали офіційні дослідження, дала певний ґрунт для пояснення настроїв освітян, опозиційних офіційно-охоронній версії зміщення Л. Берії [134]. Комплекс біографічних праць заклав основи тлумачення освітянами життєдіяльності визначних

діячів, які зазнали політичного краху за правління М. Хрущова. Так, особистість Г. Маленкова була уже особливо цікава дослідникам у час приходу його до влади 1953 р. (М. Ебон [1079], Г. Шварц [1132; 1133]). Найколеритнішим біографічним (навіть більше, автобіографічним) описом поглядів його колеги, В. Молотова, є видрукувані щоденники Ф. Чуєва [1024]. Постать Л. Кагановича є предметом розвідок Ю. Шаповала [1028] та Ф. Клайнса [1071]. Державник по собі залишив більше ніж 10 тис. рукописних сторінок мемуарів [609]. Ці роботи допомогли визначити поворотні точки зміни тлумачення освітянами осіб політиків. Вони зафіксували різкий перехід від обожнення до анафеми урядовців, що знайшло своє підтвердження в архівних документах. Схожа на попередні за змістом була й автобіографічна книга Г. Жукова [570]. Контroversійність поглядів на «Бонапарта сучасності», властива й педагогами та студентам доби «відлиги», яскраво простежувалася при порівнянні праць як його апологетів (М. Яковлєв [1049], Г. Шварц [1133]), так і антагоністів (Л. Лук'яненко [682], В. Астаф'єв [105], С. Топпінг [1149]).

Доволі цікавою у нашому дослідженні була постать А. Мікояна. Ми не зупинялися на детальному описові зміни освітянами ставлення до політика, проте, зауважували його присутність у повсякденному політичному світогляді під час контент-аналізу періодичної преси та партійних документів вишів. Усвідомити його місце у баченні освітянами політичного Олімпу СРСР окрім поточних описів життя політика, допомогли його власні оцінки подій, зосереджені в автобіографічній праці «Так було» [756]. Фігура й діяльність М. Хрущова були у центрі навчально-виховного процесу вищої школи доби «відлиги», а також були предметом багатьох наукових розвідок. Аналізуючи протікання освітніх, мовних, аграрних та інших перетворень у СРСР та в середовищі освітян, ми неодноразово звертали увагу на вплив особистості М. Хрущова. Теоретичне осмислення цього явища стало можливим опісля вивчення спогадів політика, які той писав на «почесній пенсії» [934; 1129], біографічних розвідок Ю. Шаповала [1030], Ю. Аксютіна [739], Ю. Поползунова [792], критичних статей Г. Палоцці [1124], Д. Деграса [1076], Г. Селісбері [1130], Л. Арона [1058] С. Коткіна [1103]. Окремі науковці досліджували вплив рис характеру М. Хрущова на

розвиток історії (Г. Таннер [1146], А. Вітмен [1153], Т. Шабад [1136]). У ході дослідження ми звернули увагу на відсутність стійкого інтересу освітян УРСР до політичних діячів національного рівня. Пошуки причин подібного явища підвели до опрацювання життєписів О. Кириченка (дослідження Д. Табачника та Ю. Шаповала [882; 883]), П. Шелеста (роботи О. Бажана [123], Ю. Шаповала [1031]) та В. Щербицького (наукові дискусії П. Тронька [902] та Ю. Шаповала [1026]).

Освітняни УРСР у 1953-1964 рр. жили у часи загострення політичних конфліктів. Розуміння сутності протистояння у державі допомогло зрозуміти проблему реакції педагогів на події у країні, сприяло ґрунтовному аналізу їхніх учинків. З'ясуванню характеру політичного конфлікту доби «відлиги», відображеного у політичному світогляді освітян, слугувало вивчення напрацювань Л. Опенкіна [769], В. Даниленка [230] та Ф. Таубмана [1147], В. Прібиткова [813] та М. Вайнса [1158]. Чільне місце у повсякденні вищої педагогічної школи посів рух за колективність та проти єдиноначальності керівництва. Теоретичний базис цього явища вимальовувався крізь призму робіт М. Фаінсода [1081; 1082], Г. Гроссмана [1090] та П. Вілеса [1154], які вивчали шлях становлення та ліквідації колективності в управлінні КППС та Союзом із різних точок зору. А советологи Г. Віллетс [1155] та В. Ерліх [1080] описували вплив політики у царині культури, що слугувало одним із механізмів впливу на світогляд студентів та викладачів.

З-поміж багатьох політичних подій доби десталінізації, XX з'їзд КППС вплинув на життя педагогів: від схвалення політики до усвідомлення необхідності реформування самої системи освіти. У нашій роботі було важливо з'ясувати, чим був з'їзд для партійних освітян УРСР 1950-х років. Цьому сприяли нариси офіційно-охоронного напрямку А. Горкіна [218], В. Єрмілова [565], М. Матюшкіна [721] та І. Кожукала [622-624]. Одним із найґрунтовніших досліджень доби десталінізації була праця Б. Вулфа [1159]. Тотожні їй роботи слугували основою аналізу поодиноких нетрадиційних тлумачень XX з'їзду педагогічною елітою країни. Складність характеристики XX з'їзду як явища у середовищі педагогів змусила розширити коло методолого-теоретичних пошуків. Це дозволило відзначити, що XX з'їзд КППС часом розумівся освітянами не тільки як простий переламний момент у десталінізації, але як

етап в еволюції комуністичної ідеології чи то як детально обміркована сходинка у владній драбині М. Хрущова [658; 659; 771], інколи виглядав логічним продовженням політики, початої ще за часів Л. Берії [1027]. Дослідження показало, що в окремих аспектах інколи відбувалося несприйняття рішень з'їзду. Освітняни тлумачили їх як складову ідейних негараздів, витоки і наслідки чого стали зрозумілими після ознайомлення з працями С. Білоконя та О. Копиленка [136; 634]. Велика кількість науковців доби «відлиги» якщо не були вихованцями та співробітниками вищої педагогічної школи, то так чи інакше були причетні до вищої освіти у країні. Саме тому ми особно звернули увагу на аналіз їхнього ставлення до ХХ з'їзду як явища в історії СРСР. У нагоді став історіографічний огляд Ю. Ніколайця. Автор дав комплексну оцінку тлумачень з'їзду істориками від праць Ф. Шевченка до поглядів В. Литвина, проаналізувавши основні віхи розвитку поглядів на проблему [760].

Дослідження виявило часті контакти освітян із представниками партійної номенклатури, які були присутні на партійних зборах, зборах трудових та студентських колективів, на зустрічах із молоддю, мітингах, святах, лекціях тощо. Їхні зауваження та застереги впливали на формування повсякденного бачення життя освітянами, від них часто залежало і саме покращення побуту працівників освітянської ниви. У визначенні впливу та якісних характеристик номенклатури, з якою освітяни перетиналися у повсякденному житті, ми залучили відповідні дослідження [612]. Питання контакту освітян та партійних діячів особливо актуалізувалося з аналізом наступу на місцеві культи особи, де регіональна номенклатура опинилась у загоні критики педагогів та студентів. Теоретичною базою тут слугували праці з дослідження реформування системи влади В. Тимцуника [894], доробки П. Киридона та В. Крупини [613; 615; 616], В. Васильєва [167] та Р. Подкура [788; 789], у яких автори вималювали зміст реформ, порівняли їхні наслідки, подали типологічний портрет партійців тощо [647-651].

Студентська молодь та викладачі реагували на зміни у національній політиці. Загальнодержавні тенденції таких змін описували А. Інкелес [1098; 1099], Ш. Гіллорі [1091], Е. Голдхаген [1089], М. Мандрик [713], О. Бажан [111; 122], Ю. Ніколаєць [761] та Л. Якубова [1050-1052]. Освітняни зайняли чітку позицію у мовному питанні

(союзні та республіканські явища досліджували Ю. Поташній [811], В. Чапленко [1021] та Н. Вірченко [183], Ю. Шаповал [1029] та Л. Масенко [717-719]; найбільше розвідок цього плану сконцентровано у збірнику матеріалів наукової конференції «Мовні конфлікти і гармонізація суспільства» [729]). та на прояви опозиційності [114].

Окреме місце у нашій роботі належить характеристиці не лише матеріального світу освітян, а й світу їхніх уявлень. Витоки методології подібного дослідження сягають 1990-х років, коли Д. Гібіаном [1088] було запропоноване дослідження духовного світу пересічних мешканців Москви. Під час аналізу уявлень педагогів та студентів ми зверталися до тотожних наукових розвідок, що проливали світло на тенденції у різних сферах зміни світобачення. «Незгодницькі позиції» освітян щодо наступу держави на національну, релігійну та політичну складові свідомості характеризувалися згідно з дослідженнями О. Бажана [113; 115; 118; 119]. Вималювати релігійність педагогів та студентів у добу «відлиги» стало можливим з урахуванням теоретико-методологічних напрацювань О. Лисенка [676-677] та П. Бондарчука [140; 145-147], В. Пащенко [716; 778] та С. Гуркіної [228], О. Бажана [117] та О. Лахна [112; 672]. Сюди ж можна віднести доробки Н. Брехунець [158], Є. Ряполової [852] та О. Тєвікової [891], присвячені інтелектуальному нонконформізму та атеїзації світогляду громадян СРСР.

В останні роки значно поживався опис сприйняття населенням УРСР політики радянської влади протягом «відлиги». Праці цієї категорії дозволили стверджувати закономірність та унікальність окремих реакцій освітян, відстежити не лише професійну, але й географічну стратифікацію світоглядних установок у різних вищах УРСР. Безперечна першість в апробації методологічних основ напрямку та позитивістському наповненню теми сприйняття належить О. Бажану [126] та М. Бреґеді [155; 156]. Статті науковців дали уявлення про бачення державних дій громадянами країни у сферах політичних реформ [116; 124], економічних перетворень [157] та зміни векторів національної політики [125]. Схожі проблеми зачіпали В. Крупина [646], А. Корнева [635], Д. Омельчук [768] та Р. Офіцинський [771].

Отже, опис розвитку держави часів «відлиги» забезпечений потужною базою розвідок, які дозволяють визначити як тенденції еволюції життя на теренах країни, так і унікальні його прояви, надають теоретичне обґрунтування явищам у суспільстві та забезпечують дослідників значною кількістю фактичного матеріалу.

У нашому дослідженні ми звзуили характеристику радянського повсякдення межами життєдіяльності освітян вищої педагогічної школи. Ще у п'ятдесяті роки минулого століття світ побачила книга Х. та П. Лазаревих [1105], яка стала провісником дослідження щоденного буття людей. Вона дійсно була «живою історією», позбавленою осаду ідеології, властивого першим працям із дослідження побуту громадян, написаних у СРСР (як, скажімо, дослідження Л. Гордона та Е. Клопова [217]). Звернення до проблеми повсякденності було властиве раннім історіографічним розвідкам А. Далліна [1075], працям Р. Фельдмессера [1084], Д. Берлінера [1062], С. Біалера [1063], Л. Ліпсон [1107] та Л. Манц [1115]. У них порушувалися питання від купівельної спроможності населення та сімейних стосунків до читання людьми книжок та газет (грунтовний опис цих пошуків в історичній науці провела Н. Лаас, тому ми не будемо заглиблюватись у їхній детальний аналіз [664-668]). Серед радянських дослідників повсякдення тлумачилось з позицій вихваляння соціальної політики держави. Приклади таких сюжетів із життя від Полтавщини [875] до Львівщини [636; 874] вдало проаналізовані О. Ісайкіною [603], В. Вовком [185] та В. Лисак [674]. Однією з останніх робіт, присвячених, зокрема, Полтавському регіону, варто назвати колективну роботу науковців області з серії курсу історії краю [836].

На сучасному етапі питання побуту громадян СРСР знайшли відображення у книгах та наукових розвідках Н. Шліхти [1037], О. Ісайкіної [606], О. Єльчанінової [564], Н. Швайби [1034], А. Григор'євої [219], Р. Генеги [203], Т. Пашиніної [777], О. Тевікової [891-893]. Вони допомогли провести аналіз як матеріального життя педагогів та студентів від медичного забезпечення та санітарно-гігієнічних умов, так і поставити акценти на соціокультурному аспекті їхнього життя: від театрального гардеробу до церковного приходу [604; 605]. Широку порівняльну базу дали розвідки О. Лук'янця, що висвітлюють питання громадського харчування у містах країни [708;

709]. Релігійне повсякдення освітян змальовувалося нами відповідно до принципів, використаних у науковій творчості В. Байдича [127], П. Бондарчука, О. Андрощука [4] й А. Моренчука, чия дисертація була присвячена релігійним процесам на Західній Україні [732-735]. Ці дослідження є зразком використання методів історії повсякдення як у широких (загальнодержавних), так і у вузьких межах (кордонах регіонів).

У річищі останньої ремарки особливу увагу слід звернути на доробок В. Вовка: він торкається чітко обмежених етнокультурними кордонами Наддніпрянщини. Автор подає картини дозвілля наддніпрянців, їхнього побуту: і схожого через спільну географію проживання, і дещо відмінного через рід занять [184-188], що дозволило використовувати тотожні методи дослідження чітко локалізованих груп. В сучасній історіографії не бракує вузькопредметних досліджень, які вимальовують картини життя не просто регіонів, але й окремих соціальних груп. Ці роботи слугували методологічною базою дослідження умов життя окремих груп всередині колективів педінститутів (студентів, викладачів, співробітників, партійців, безпартійних тощо). Так, обличчя робітників УРСР з екскурсом у їхнє повсякденне життя відтворює І. Татарінов [885; 886]; українське село, з якого у більшості своїй походила студентська молодь та викладачі, – Г. Кривчик [642-644]; А. Новгородська – становище жінки часів «відлиги» [762-764].

Як бачимо, проблема десталінізації у Країні Рад знайшла доволі повне висвітлення у низці загальнотеоретичних праць з історії СРСР. З часів «відлиги» найактуальнішими (і найвисвітленішими у дослідженнях) були питання економічного та політичного розвитку держави. Їм присвячено значну кількість монографій, брошур та статей як зарубіжних, так і радянських та вітчизняних науковців. З іншого боку, історія вивчення реакції населення на зміни у країні представлена доволі скромно. Проте, на сучасному етапі розвитку історичної науки, саме аналіз реакції населення, а не опис загальнодержавних тенденцій є домінуючим напрямом дослідження. З ним пов'язані численні наукові розвідки молодих науковців та знаних дослідників останніх десяти років. Історія радянського повсякдення також змінила

своє змістове забарвлення, набувши регіональних рис, локалізованих історико-етнографічними та адміністративними межами.

Звернемося до аналізу останньої групи класифікації літератури, найнижчого рівня уявного конусу, де концентруються конкретні дослідження, що змальовують розвиток вищої педагогічної школи УРСР. Вища школа як така ніколи не була обділеною увагою науковців [180; 181], тому перелік їхніх праць у галузі історії освіти країни доволі значний. Історіографія історії вишів республіки докладно проаналізована О. Заплотинською [583], яка присвятила означеній проблемі дисертаційну роботу. Нині науковців цікавить не лише питання організації та діяльності вищих навчальних закладів [574]. Таких дослідників, як Л. Архипенко [8] та В. Гаврилов [195], А. Климов [618] та О. Логвиненко [680] приваблюють питання зв'язків між школою та вищими навчальними закладами, між державою та вишами через навчальні програми та форми контролю за якістю освіти. Вони тотожні пошукам І. Тюрменко [904] та О. Прохоренко [832] того, як держава забезпечувала робочими місцями освітян і того, якою була динаміка їхнього кількісно-якісного складу у створюваних владою суспільно-економічних умовах «відлиги». Проблему політичної активності освітян слушно розглядати у консонансі зі статтями В. Прилуцького [814; 816; 817]. Проте, досі немає комплексного дослідження бачення держави та політичних реформ освітянами вищої школи.

Нині кожен навчальний заклад дбає, аби бодай найкоротший історичний екскурс у його минуле був представлений на офіційному сайті вишу. Такі розділи зазвичай доволі лаконічні та й мають винятково звеличувальний характер [571; 607; 608; 687]. Зазвичай, більшість наукових історичних розвідок, присвячених історії вишів, з'являлась у часи їхніх ювілеїв: 70-річчя КДП [881], 140-річчя Одеського університету [132], «вітальні» розвідки з історії ПДП Г. Кулика [655] та М. Якименка [1047], принагідні публікації до круглих дат із короткими історичними екскурсами тощо [653]. Серед останніх розвідок, присвячених, зокрема, Полтавському національному педагогічному університету, назвемо розвідки за авторством О. Єрмака [213], Г. Білик [568], Б. Года [214] та П. Киридона [215].

Велика кількість досліджень присвячена ідеологічній роботі у вишах. Її заходи висвітлюють у своїх публікаціях Р. Крайнік [640; 641] та О. Сергійчук [859-863]. Так, остання дослідниця аналізує форми адміністративно-партійного контролю за діяльністю науково-педагогічних працівників та ідейними поглядами студентства, розширює відомості про характер політизації та русифікації навчально-виховного процесу у вишах.

Аналіз ключових моментів зміни світосприйняття освітян міститься у написаних ними наукових працях, зокрема, у працях В. Яремчука [1053; 1054]. Певною мірою опис національного компоненту свідомості маємо у доробку Л. Бабенко [107] та Р. Генеги [204]. Автори вдаються до аналізу політичних репресій проти незгодних як у роки «відлиги», так і в періоди, що їм передували [205]. Схожі тенденції дослідження із залученням психологічних, соціальних та антропологічних методів притаманні роботам Н. Ідріс [596].

Освітнянське повсякдення є предметом дослідження різних науковців [637; 776; 922]. Так, О. Прохоренко дослідила динаміку кількісно-якісних та соціально-демографічних характеристик науково-педагогічної інтелігенції України, проаналізувала соціально-матеріальні умови її життя, морально-психологічний стан та настрої науково-педагогічних кадрів в умовах політико-адміністративного тиску та суспільно-політичні умови науково-педагогічної праці професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів у пізню сталінську та постсталінську добу [831-835]. Аналогічні проблеми досліджують О. Булгакова [163], Л. Романець [850] та В. Ткаченко [897].

Студентський побут є однією з провідних сфер дослідження сучасних істориків повсякдення [573; 575]. У проведенні паралелей допомогло звернення до доробку В. Прилуцького [815; 818; 819]. Серед дослідників проблеми особливо вирізняються Н. Хоменко [923-928] та А. Бадер [109; 110]. Їхні роботи містять ґрунтовні описи умов студентського повсякдення та рівня матеріального забезпечення; змальовують ставлення студентства до навчання, визначають вплив навчальних предметів, індивідуальності викладачів на формування світогляду студентів. Окремі праці з'ясовують умови формування суспільно-політичних настроїв у студентському

середовищі та виділяють специфіку соціальних девіацій у повсякденному житті студентської молоді.

Осібна ніша досліджень історії вищої педагогічної школи – це історія в особах, біографічні розвідки про освітян на зразок поодиноких ювілейних публікацій О. Єрмака [567], С. Шебеліста [1035] та Л. Бабенко [108], бібліографічні покажчики праць науковців хрущовської доби, на зразок укладеного на честь В. Лобурця [166] тощо. До того ж до визначних дат поширеною традицією є проведення тематичних конференцій з публікацією матеріалів про історію педінститутів в особах.

Тож, третій (нижчий) рівень класифікації історіографії об'єднує у собі праці з історії вищої педагогічної школи. У період із 1950-х до останніх років ХХ століття провідним напрямом досліджень у цій сфері було вивчення історії становлення та розвитку системи вищої освіти як такої та історія вищих навчальних закладів як інституцій. З кінця ХХ століття методологічна переорієнтація розвідок призвела до посилення уваги до історії повсякдення вищої школи. Значну увагу було приділено побуту молоді, викладачів, аналізу їхнього вільного часу, динаміці кількісно-якісних показників освітянської еліти тощо. Проте, педагогічні виші як окрема дослідна група у цій системі не виділялась. Більше того, аналіз повсякдення та побуту освітянської еліти проводився з акцентом швидше на матеріальній сфері, аніж з наголосом на сфері світоглядно-емоційній, що б описувала взаємовплив повсякдення на свідомість освітян.

Аналізуючи форму збереження інформації, зауважимо, що історія вишів представлена як томами з історії вищої школи, написаними здебільшого у часи радянської влади, так і окремими виданнями навчальних закладів. Натомість історія повсякдення вищої школи вивчалась у рамках дисертаційних досліджень, окремих авторських публікацій та у складі історії повсякдення доби у межах проекту Інституту історії НАН України.

Завершивши аналіз за тематичним спрямуванням, зауважимо певну етапність розвитку історіографії нашої проблеми. Услід за М. Брегедою [153], можемо стверджувати, що з часів початку «відлиги» (1953 рік) аналіз тогочасних подій в

історії як держави у цілому, так і вищої педагогічної школи зокрема пройшов чотири періоди:

- 1) 1953-1964 рр. (праці, написані у досліджувану добу «відлиги»);
- 2) 1964-1985 рр. (роботи періоду «застою»);
- 3) 1985-початок 1990-х рр. (дослідження доби перебудови);
- 4) З початку 1990-х до сьогодення.

Перший період тривав з 1953 до 1964 р., коли праці з дослідження суспільства та вищої педагогічної школи фактично писались очевидцями та учасниками подій. Роботи як вітчизняних, так і багатьох зарубіжних дослідників цього періоду мають значний заідеологізований характер. У колі радянських науковців кампанія реформ у країні, що її проводив М. Хрущов, оцінювалась винятково позитивно. Найбільшу кількість праць цього періоду становлять дослідження ролі XX з'їзду КПРС. Акцент ставився не стільки на проблеми боротьби з культом особи, скільки на величі соціально-економічних планів.

З часом схожого значення набуло висвітлення XXII з'їзду партії, що, однак, було згорнуто одразу після зняття М. Хрущова у 1964 р. Автори робіт з історії держави та партії цієї доби (П. Кожукало, О. Горкін, М. Матюшкін), так само як і автори розвідок з історії вищої школи (В. Єлютін, Г. Кулик, П. Денисовець) розглядали перетворення у державі та в освіті у загальних рамках, оминаючи увагою гострі питання, суперечність вимог держави та реалій вишів, реакцію освітян на реформаторську кампанію влади. Зарубіжні автори цього ж періоду працювали у схожих рамках ідеологічного шаблону, досліджуючи СРСР як протиположність країнам капіталістичного світу. Як окремі монографічні дослідження закордонних науковців (Б. Вулф, А. Брумберг, А. Ноув), так і особні статті (К. Хант, С. Шарп, Л. Лабец, Р. Ловенталь) стосувалися більше економічного та політичного розвитку СРСР, аніж аналізу повсякдення громадян та їхнього сприйняття дійсності тоталітарної держави (окрім роботи Х. Лазарев).

Другий період тривав із 1964 по 1985 роки, коли реформи М. Хрущова за режиму «застою» в СРСР мали оцінку помилкових і підлягали забуттю. У ці роки історія продовжувала висвітлюватись крізь переломлення у призмі партійних оцінок.

Науковці уникали торкатися неоднозначних подій в історії країни, якими стали роки сталінського правління та хрущовських реформ і в дослідженнях історії вищої школи та радянського повсякдення (М. Коломієць, Л. Гордон, Е. Клопов). Згадки про роки «відлиги» поєднувались із замовчуванням ролі М. Хрущова як ініціатора багатьох реформ, на відміну від схожих закордонних розвідок, де мемуари М. Хрущова та його роль у лібералізації не зникали з поля зору науковців (Х. Салісбері, А. Вітман), хоча і значно поступалися дослідженню поточних політичних явищ у Країні Рад.

Третій період (1985 – 1991 рр.), ознаменований «перебудовою» в СРСР, виявив нові тенденції в дослідженнях «відлиги». Післясталінський Союз РСР став предметом дискусій та обговорень, критичного осмислення сталінського етапу розвитку держави (Б. Грушин, З. Файнбург, Л. Опенкін). Прикметна риса публікацій «перебудови» – опис десталінізації крізь призму характеристики політичних діячів: М. Хрущова (Р. Медведєв, Ю. Аксютін, Ю. Поползунов, Ю. Шаповал), Й. Сталіна як творця культу, з яким боролися у часи «відлиги» (Д. Волкогонов, Ю. Аксютін, З. Файнбург, А. Орлов).

На сучасному етапі розвитку історіографії характерним є намагання подати нову оцінку хрущовської «відлиги», відмежувавшись від стереотипів та ідеологічної зашореності. Цьому сприяли відповідні демократичні процеси у країні: від появи незалежної від партії періодики та формування потужних наукових центрів до відкриття доступу до доробку закордонних авторів та до раніше закритих фондів архівів.

Саме у цей період відбувається розгалуження предметів дослідження десталінізації. Можливість друку розвідок спричиняє появу великої кількості статей з «галузевих» проблем «відлиги»: національного питання, побуту різних верств населення, мовної та культурної проблеми у країні, чому ми приділили значну увагу під час проблемного аналізу історіографії. Говорячи виключно про історичні напрацювання у галузі дослідження повсякдення вищої педагогічної школи УРСР часів «відлиги», умовно можна поділити їх на такі блоки:

1) перший об'єднує дисертаційні дослідження та матеріали ювілейних збірників, присвячені історії педагогічних вишів, в яких проаналізовано вплив тоталітаризму на

навчальний процес, висвітлені окремі епізоди повсякденного життя студентства та викладачів (О. Прохоренко, Н. Сергієнко, Н. Хоменко, А. Бадер, П. Киридон, Б. Год, О. Єрмак та інші);

2) до другого умовно відносимо узагальнюючі праці вітчизняних, діаспорних та зарубіжних вчених, що характеризують досліджуваний період. Тематики повсякдення, ставлення населення до різних сторін реформ М. Хрущова у тій чи іншій мірі торкалися В. Баран, В. Даниленко, О. Бажан, П. Киридон, М. Брегеда та інші);

3) третій блок об'єднує дослідження проявів взаємодії режиму та інтелігенції в цілому й освітян зокрема. До прикладу, сюди відносимо питання національного, молодіжного, дисидентського руху, мовного питання у колі освітян тощо (Ю. Шаповал, А. Бадер, Н. Прохоренко, О. Ісайкіна, С. Коткін);

4) «історія повсякденності» складає основу окремого блоку сучасних досліджень, які подають теоретико-методологічні основи шукань, окреслюють джерельну базу, предмет та методи дослідження напрямку (О. Удод, Н. Лаас, О. Коляструк, Г. Пірс, П. Берк). Праці цього блоку уже не є продовженням «класичної соціальної історії», що розвивала свою теоретичну базу у 1970-ті роки. У них проблеми держави (макрорівня) поступаються тлумаченню настроїв, проблем, переконань, побуту.

Таким чином, аналіз масиву наукової літератури засвідчує недостатнє представлення в українській історіографії праць, у яких предметом окремого дослідження було б виділено основні аспекти повсякденного життя колективів вищої педагогічної школи УРСР у 1950–1960-х рр. з урахуванням психологічного детермінізму, тому актуальність у вивченні даного питання є очевидною.

1.2. Характеристика джерельної бази

Джерельна база дослідження доволі широка. До переліку входять:

- 1) неопубліковані архівні матеріали;
- 2) опубліковані документи;
- 3) матеріали з періодичних видань;
- 4) аудіовізуальна документалістика;
- 5) мемуаристика;
- 6) усні свідчення, зосереджені в особистому архіві автора.

У ході дослідження були використані матеріали 9 архівів: Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державних архівів Київської, Полтавської, Сумської, Харківської, Черкаської областей, Державного архіву міста Києва, архіву Полтавського педуніверситету. Значна частина вивчених матеріалів з історії вищої педагогічної школи до наукового обігу залучається вперше. Проблема ставлення освітян до політичних процесів, побуту, роботи відображена у документах архівів, проте, через партійний тиск часто висвітлювалась у визначених ідеологією межах. Настроями у колі освітян, як і загалом у суспільстві, осібно займалися МВС та КДБ. Про це свідчать звіти та повідомлення про настрої населення, які систематично аналізувалися обкомами, ЦК КПУ та ЦК КПРС. Вони представлені окремими справами в архівосховищах України. Під час роботи з архівними документами ми враховували різні методологічні підходи та принципи аналізу матеріалів [1074]. Використані у дослідженні джерела про побут та настрої освітян можуть бути класифіковані за такою схемою:

- 1) зведені звіти до вищих партійних (ЦК КПУ та ЦК КПРС) та урядових органів влади (РМ, Міністерства ВССО, Міносвіти);
- 2) інформаційні матеріали та звіти місцевих партійних органів (обкомів, міськкомів, райкомів КПУ);

- 3) внутрішня партійна та поточна документація вищих навчальних закладів (стенограми зборів, інформаційні звіти тощо);
- 4) особові справи членів колективів педінститутів УРСР;
- 5) нотатки про побут та настрої освітян у документах інших установ і громадських організацій (ВЛКСМ, школи, училища, Товариство «Знання» тощо).

У ЦДАГО України нами було опрацьовано матеріали фонду 1 (ЦК КПУ), зокрема, документи особливого сектору ЦК КПУ (оп. 24 – секретна частина) та відділу науки та вишів ЦК (оп. 71). Матеріали секретної частини відіграли роль референтної групи, з якою проводилось зіставлення з реакцією інших верств населення реакції освітян на важливі питання державної політики (смерть Й. Сталіна, усунення від влади Л. Берії, «антипартійної групи», Г. Жукова, боротьбу з культом особи тощо). В інформаційних звітах мають місце поодинокі згадки про матеріальне, психологічне та ідеологічне становище у вищій педагогічній школі країни.

Провідна роль належить документам відділу науки та вищих навчальних закладів. Справи згаданого фонду представлені довідками обкомів та райкомів до ЦК КПУ про стан ідеологічної роботи, матеріального забезпечення вишів, про ідейно-виховну, культурну та відбудовчу роботу у сфері освіти. Ці документи допомогли порівняти вищу педагогічну школу з іншими навчальними закладами, з'ясувати співвідношення зацікавленості держави у педагогічній школі у порівнянні з класичними та технічними вузами за методом контент аналізу таких справ тощо. Матеріали фонду розкрили проблему кількісно-якісних характеристик студентського та викладацького складу вишів, сприяли аналізу мовно-національної проблеми. Осібне місце належало висвітленню поворотних для вищої школи років реформування у зв'язку з виходом закону про освіту, чому присвячені декілька справ, які об'єднують звіти вишів, обкомів, міськкомів, спеціальних комісій з перевірки перебудови роботи вищої школи у світлі закону. Прикметно, що реакцію освітян було легко виявити у матеріалах спеціальних нарад, що їх проводили як регіональні, так і республіканські відомства. До того ж, часто ця реакція різнилась від усталеної у партійних верхах думки про позитивне спрямування освітніх реформ.

Важливе значення мали архівні фонди державних і урядових відомств, зосереджені у ЦДАВО України (ф.166 – Міністерство освіти УРСР та ф.4621 Міністерства ВССО УРСР). Документи першого фонду представлені в основному річними та поточними звітами педагогічних та учительських інститутів, педучилищ; звітами про наукову роботу, штатними розписами тощо. Опрацьовані документи допомогли з'ясувати особливості розвитку матеріальної сфери вишів в залежності від регіону, забезпечення кадрами викладачів та контингентом студентів. У справах міститься звітність за ідеологічну та виховну роботу, що певною мірою відображає регіональну специфіку ведення державної політики, бачення її освітянською інтелігенцією на місцях. Особливо цікаву інформацію зберегли зібрання рекомендацій та пропозицій владі, наявні у подібних звітах. Саме вони демонстрували реальний стан справ у вишах, а не задекларований керівниками на початку звітів курс на невпинне покращення побуту у межах рішень та здобутків державно-партійного будівництва. Окремо слід виділити матеріали Міністерства ВССО УРСР, які містили дані про стан житлово-побутового забезпечення студентів та викладачів, регулювали питання проходження практик, подали дані про фінансове становище освітян, торкаючись навіть питання санітарно-гігієнічних умов у вищій школі.

Джерельну базу центральних архівів доповнили матеріали обласних архівів. Вони не просто дозволили простежити регіональну специфіку еволюції побуту та настроїв освітян педагогічних вишів країни, а стали основою для «оприсутнення» висновків, отриманих після аналізу матеріалів центральних архівів, надавши їм живих, специфічних рис. Зокрема, при написанні дисертації використовувалися справи Держархіву Київської області (ф.П-485 – документи парторганізації КДП), Держархіву міста Києва (ф.Р-985, поточна документація КДПШМ), Держархіву Полтавської області (ф.П-12 – міськком КПУ м. Полтави, ф.П.-13 – міськком КПУ м. Кременчука, ф.П-15 – обком КПУ, ф.П-19 – Октябрьський район м. Полтави; ф.П-121, ф.П-244, ф.П-251 – установи Ленінського, Київського, Октябрьського районів м. Полтави, ф.Р-1507 – документи ПДП, ф.Р-6829 – документи Товариства «Знання»). До роботи були залучені матеріали Держархівів Сумської (ф.Р-2817 та

ф.Р-5369 – документи СДПІ та ГДПІ), Харківської (ф.Р-1780 та ф.Р-4293 – документи ХДПІ та ХДПШМ) та Черкаської областей (ф.П-2078 та ф.П-2178, ф.Р-193 та Р-1418 – поточні та партійні документи УДПІ та ЧДПІ; ф.Р3990 – матеріали обкому та ф.Р-4313 – документи персонального фонду краєзнавця М. Комарницького). До низки цих установ віднесемо відомчий архів Полтавського педагогічного вишу (ф.1-3: особові справи студентів, викладачів вишу та накази директора інституту).

Справи регіональних архівів найповніше розкривають проблеми побуту та настроїв освітян вищої школи країни [697]. Усі джерела з цієї групи можемо класифікувати за спрямуванням таким чином:

- 1) документи, що змальовують матеріально-побутові умови життя та діяльності колективів педінститутів (звіти ЦК КПУ, обкомам, райкомам, комісіям тощо);
- 2) документи, що описують навчально-виховний процес (звіти кафедр, факультетів, інститутів);
- 3) документи, що подають реакцію освітян на суспільно-політичні та соціально-економічні зміни у країні (документи партзборів та партбюро, учених рад, спеціальних зборів, мітингів);
- 4) документи, що розкривають внутрішній світ освітян (его-документи (особові справи, довідки, контрольні роботи, твори, наукові статті тощо);
- 5) документи, що визначають ступінь взаємодії педагогічних вишів із суспільством (документи суміжних установ (облвно, міськвно, педучилища, школи) або ж установ, представники яких були помічені у переліку запрошених на партзбори чи наради (міськком, партком, обком, прокуратура, міліція, КДБ тощо).

Говорячи про повсякденну співпрацю вишів із суспільством, ми аналізували документи та матеріали інших установ та організацій, які діяли в одному часі з педінститутами. За критерій відбору брався ступінь зв'язку з педагогічними вишами як з інституціями. Звичайно, найбільша кількість із них – це документи шкіл. По-перше, вони були безпосередньою ланкою у ланцюжку роботи педінститутів, і колишні студенти, чия свідомість формувалася у стінах *alma mater*, продовжували сіяти «розумне, добре, вічне» саме у школах рідних областей. По-друге, як виявилось, у більшості з них викладачі педінститутів доволі часто з'являлися у якості експертів,

порадників чи навіть ідеологічних контролерів на численних методичних та навіть на партійних зборах парторганізацій шкіл, якими опікувався виш або райком партії. Із подібних же міркувань не можна було оминати документів інститутів удосконалення вчителів. До переліку «інших» увійшли не лише колективи музеїв, але й колективи прокуратур, міліцейських відділень та міських органів влади тощо. Періодично представники всіх цих установ бували в гостях у студентів та викладачів вишів з лекціями чи перевітками. Робота з цими матеріалами показала, у якому середовищі визрівали ідеї, які потім привносились до педінститутів у роки «відлиги».

До опублікованих джерел належать стенографічні звіти та матеріали з'їздів КПРС, надруковані за часів радянської влади. Okремо варто згадати про видання зарубіжних дослідників, що періодично публікували документи радянської дійсності (особливо Д. Вулфа, який одним з перших подав текст таємної доповіді М. Хрущова з теоретичним осмисленням явища). Особливий інтерес становлять видання Міжнародного фонду «Демократія», які з'явилися наприкінці 1990-х років: «Лаврентій Берія. 1953», «Молотов, Маленков, Каганович. 1957», «Георгій Жуков» та «Микита Хрущов. 1964» [209; 669; 731; 749] тощо.

Осібну увагу слід приділити «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» [580], який суттєво вплинув на повсякденне життя освітян. Нормативний документ було прийнято 17.04.1959 р. Він фактично дублював «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», прийнятий 24.12.1958 р. Про це навіть заявлялося у преамбулі до українського закону. Нормативний документ має вступ та 4 розділи, які складаються з 55 статей: про середню школу (ст.1-21), про професійно-технічну (ст.22-29), середню спеціальну (ст.30-36) та про вищу освіту (ст.37-55). Вступ декларує здобутки радянської влади у розбудові української школи, яка відкрила більша 25 тис. навчальних закладів та дала можливість навчатися рідною (українською) мовою. Тут же визначено основні характеристики освіти в УРСР: національна за формою, радянська за змістом. Документ задекларував і мету освіти в УРСР: виховати у громадян держави розуміння того, що кожен має зробити внесок у будівництво комуністичного суспільства. У нашому дослідженні нам особливо цікаві

перший та четвертий розділи. З приводу першого освітяни УРСР мали доволі гострі дебати, особливо у сфері мовної освіти у країні (що буде висвітлено у підрозділі 3.3). Останній безпосередньо торкався життя педінститутів.

Перший розділ оголосив уведення восьмирічки замість семирічної школи. Із 1959 р. середня освіта у неповній загальній трудовій політехнічній школі мала охоплювати дітей від 7 до 15-16 років. Повна середня освіта здобувалася з 15-16 років у середніх загальноосвітніх школах робітничої і сільської молоді, у середніх освітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням або ж у технікумах та інших середніх спеціальних навчальних закладах. Декларувалося навчання рідною мовою. Одночасно із цим батькам надавали право вибирати, в школі з якою мовою навчання повинні були навчатися їхні діти. Обмовка була неоднозначною, бо наступний пункт закону закріплював заходи по забезпеченню викладання російської мови як могутнього засобу міжнаціонального спілкування.

Четвертий розділ вимагав наближення вищої освіти до життя, до виробництва. Навчання у вищій школі мало проводитися на базі повної середньої освіти на основі поєднання навчання із суспільно-корисною працею. Закон надавав перевагу абітурієнтам із виробництва при вступові до вишів країни. Документ опікувався зміцнення заочної та вечірньої освіти. Роботи педагогічних інститутів осіб стосувалася 43 стаття закону. Перед вишами ставилася мета завершити комплектацію усіх шкіл учителями з вищою освітою. Осібно вимагалось почати підготовку учителів з агрономії, тваринництва, технічних та інженерних спеціальностей. Нормативний документ зобов'язав педінститути підвищити теоретичний рівень викладання, посилити значення виробничої та педагогічної практик. Насамкінець знову було наголошено про перевагу абітурієнтів зі стажем роботи, особливо тих, хто мав досвід роботи з дітьми. Стаття 50 у річищі політехнізації зобов'язала вищу школу ширше залучати до роботи в інститутах кваліфікованих інженерно-технічних працівників, будівельників, агрономів, конструкторів тощо. Проблеми, породжені такою практикою, проаналізовані нами у підрозділах 3.1 та 3.2.

Роль творчості лояльних до влади авторів та тих, хто критикував її, була настільки значущою для доби М. Хрущова, що американський історик А. Брумберг

охрестив цю сферу «літературним фронтом» [1069, Р.341]. Творчість митців використовувалась освітянами у буденній навчальній діяльності. Так, філологи залучали літературу нарівні з політичними промовами для прикладів правил синтаксису [431, арк.6]. Вона мала успіх і у борні ідеологічній (колеги історика В. Лобурця визнавали, що той збагачував свої лекції влучними цитатами з літературних джерел саме для впливу на свідомість молоді [430, арк.6]). Найповніше те, як література ставала основою для відображення свідомості та повсякдення радянських людей, подають розвідки Л. Манц [1115] та Ш. Ортнер [1096].

Окрему групу джерел складає періодична преса досліджуваного періоду. Спеціалізованим центральним виданням для освітян країни була газета «Радянська освіта». Вона була достатньо дешевою (коштувала 40 коп. станом на 1953 р.), аби бути на столі викладача вищої педагогічної школи. У рік виходило від 52 (1953 р.) до 104 (1964 р.) чисел видання. Більше 970 чисел «Радянської освіти» за 12 років «відлиги» подали додаткове підкріплення висновкам про зміни у світогляді освітян, зробленими на основі аналізу архівних документів та спогадів. Цьому сприяла робота з видрукowanими на шпальтах видання листами студентів та педагогів, фоторепортажами та критичними статтями журналістів. Особливо ж цінними були ідеологічні та політичні настанови на сторінках головного освітянського видання УРСР. Вони сприяли оформленню теоретичних узагальнень про зв'язок ЗМІ зі змінами бачення освітянами політиків різного рівня протягом «відлиги». Окрім цього та інших центральних видань («Правда», «Радянська Україна», «Комсомольская правда», «Літературна газета»), велика увага приділена місцевим виданням. Як слушно зауважив С. Макарчук, саме обласні газети користувалися найбільшою популярністю серед населення: «інших в області не було і проводилася відповідна організація підписки» [710, С.289]. Аналіз «Зорі Полтавщини» (близько 3 тис. примірників за 11 років видання) поєднувався з аналізом місцевих видань різних районів та областей, які узгоджували з обласними газетами свої публікації [265, арк.29; 266, арк.265; 730]. Кореляція висновків проводилася з урахуванням аналізу тотожних видань інших областей («Більшовицька зброя» Сумщини, «Уманська зоря»

Черкащини тощо). Нажаль, періодичні видання вишів, що часто носили спільну назву «За педагогічні кадри!» по архівосховищам України не збереглися [686].

Кіно з кінця 1950-х поступово завоювало лекційні аудиторії, розширивши межі впливу на свідомість молоді. Особливої популярності набули документальні фільми про поїздки політиків за кордон та про успіхи соціалістичного будівництва [424, арк.2]. Зростаючий вплив телебачення призвів до того, що постанова ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» підштовхнула Міносвіти зобов'язати педагогічні інститути широко використовувати фільми у лекційній та пропагандистській діяльності [99, арк.33; 407, арк.23]. У нашому дослідженні ми орієнтувалися на хроніки новин як на джерело вивчення повсякденного життя населення УРСР. «Хроніки наших днів» – це десятихвилинні випуски новин, що демонструвалися перед показом кінострічок та протягом дня. За рік виходило близько 70 кінохронік. У них представлені короткі відомості про здобутки радянського уряду на міжнародній арені, піднімалися питання розвитку господарства, демонстрували досягнення науки та техніки, показували свята і будні радянських громадян. Подібні хроніки були «ідеологічно вірні», проте, цензура не прибрала з джерела головного – духу епохи, важливого у відтворенні повсякденного світу освітян УРСР. У своєму дослідженні ми провели аналіз кінострічок, які рекомендувалися до використання у навчальному процесі педагогічних вишів часів «відлиги» («Сквозь годы мчась» (1957 р.), «Наш Никита Сергеевич» (1961 р.), «Великая Отечественная» (1965 р.), «Разгром немецко-фашистских войск под Москвой» (1965 р.) тощо).

Змальовуючи атмосферу у середовищі, в якому жили члени педколективів, варто згадати про специфіку радянського гумору (про його роль у вивченні історії докладно говорив С. Кульчицький [656, С.11]). Ознайомлення з анекдотами, що побутували у середовищі громадян СРСР, давало певну «емоційно-психологічну» розрядку в роботі, насиченій прикладами тотального контролю людей.

Наступна група джерел – це мемуари, спогади очевидців епохи «відлиги», які залишили своє бачення подій, пропущене крізь світ суб'єктивних поглядів. До цього ряду віднесемо спогади політичних діячів: М. Хрущова, Л. Кагановича, А. Мікояна, В. Молотова [609; 726; 934; 1024]. Вони є виразниками «офіційного» сприйняття

процесу реформ у країні, поглядом зверху на проблеми, до яких були залучені й освітяни вищої школи. Цікавими для науковців є свідчення про радянських керманів, залишені їхніми близькими та знайомими: О. Аджубеєм, С. Берією, Ф. Чуєвим, П. Троньком та ін. [1; 134; 1024; 902], використані під час аналізу політичної складової повсякденного світогляду освітян. Доволі інформативними були й усні свідчення людей: колишніх викладачів та студентів педінститутів, які жили у добу М. Хрущова (це, зокрема, спогади М. Баки, О. Вертія, Л. Геращенко, Г. Джурки, К. Лещенко, Л. Пашко, О. Руденка). Критеріями відбору осіб, що могли дати цінні свідчення про повсякдення освітян, були вік людей та їхній зв'язок із навчальними закладами доби «відлиги» (навчання чи робота у вказаний період). Однак, слід мати на увазі так звані «хиби пам'яті», які не дозволяють ставитись із 100% довірою до даних, отриманих шляхом інтерв'ю.

Отже, джерельна база дисертації містить достатньо фактичного матеріалу для розкриття теми дослідження.

1.3. Принципи та методи дослідження

Перейдемо до визначення *принципів*, на яких базується наша робота. Перший принцип – це принцип цілісності та окремішності історичного розвитку, застосований раніше виключно для опису розвитку окремих цивілізацій у межах єдиного світу [229]. У нашому дослідженні він полягає у розумінні унікальності розвитку кожного окремого вищого навчального закладу як самостійної культури, однак, у межах єдиної української радянської дійсності.

Одним із визначальних принципів дослідження повсякденного життя та світогляду є їхня еволюція, чи ж бо розуміння їхнього розвитку (*історизм*). Проте, еволюція не розглядається як постійний прогрес, властивий антропологічному еволюціонізму з часів Е. Тейлора [1151], а тлумачиться нами як зміна світоглядних установок, матеріальних умов життя, що мала як прояви прогресу, так і регресу. Це

означає, що побут аналізується не лише з точки зору постійного покращення умов життя, соціального забезпечення чи розширення матеріально-технічної бази вишів. Їхній післявоєнний занепад, наростання матеріальної кризи до відбудови також убачається періодом розвитку, етапом накопичення кризових явищ, які штовхали до змін, а не мисляться проявом регресу та занепаду.

Під *об'єктивністю* дослідження пропонуємо розуміти не стільки намагання відстороненого опису, скільки поступ до охоплення якомога ширшого кола різноманітних джерел для отримання висновків.

Вагому роль відіграв *принцип психологічного детермінізму* [887]. Однак, ми його розуміємо відмінно від запропонованого Е. Дюркгаймом опертя на об'єктивні стани психіки та мотиви, незалежні від індивідуальностей [1077, Р.хххiii; 1087, Р.161; 1116, Р.xiv, 18 etc.]. Психологічний детермінізм (теоретико-методологічне підґрунтя застосування якого в історії розробляв Б. Поршнєв [795]) пояснює, що поведінка освітян визначалась не лише їхньою соціальною роллю, але й ставленням педагогів до цієї діяльності та до різних подій та явищ. У царині мотивів поведінки – соціальні настрої, емоції як окремих людей, так і цілого педагогічного колективу. До прикладу, мотивами поведінки були сором (сором перед колективом як регулятор повсякденного життя, навчальних і виробничих мотивів), страх (страх перед можливими репресіями визначав одностайність прийняття політичних заяв), скромність (скромність впливала на ставлення до проблем побуту), ненависть (штучно фабрикована ненависть до політичних аутсайдерів) тощо.

Одним із принципів дослідження є *принцип міждисциплінарності* [593; 727; 1023; 1057], важливим компонентом якого є *антропологічний підхід* [1108, Р.151] (прикладом взаємозв'язку методів різних наук в історії є роботи І. Сердюка [865-866]). Постійне звернення до крос-предметності базується на мультипредметній парадигмі Л. Февра [915, С.37].

Спрямування роботи визначає дотримання *принципу всебічності*. За ним мають бути забезпечені повнота і всебічність дослідження, що вимагає розгляду проблеми з точки зору не окремо взятого аспекту, а з урахуванням усіх сторін, що формують загальне бачення явищ. У нашому випадку ми змалювали не просто побут та

світогляд освітян часів «відлиги», але розглянули проблему освітянського повсякдення з позиції держави (як вона забезпечувала виші, як створювала робочі місця, як регулювала навчально-виховний процес тощо), зі сторони суміжних інституцій (яким чином відбувався взаємовплив установ) тощо. Звичайно, коло такого аналізу може бути неймовірно широким. У виборі прикладів для забезпечення всебічного розгляду проблеми, ми користуємося принципом, запропонованим Е. Дюркгаймом, за яким «усіх фактів не лише не може бути, а це ще й не має сенсу. Потрібні вирішальні факти» [232, С.38].

Окреме місце у перелікові обраних нами принципів дослідження займає *принцип системності*, і, як наслідок, застосування властивого йому системного підходу, доволі повне тлумачення якого можна знайти у монографії В. Афанасьєва [106]. Згідно з ним кожен проблему у житті педагогічного колективу (її розвиток як у поглядах освітян, так і у реальному житті) слід розглядати як комплекс компонентів, що взаємодіють між собою у різний спосіб.

Класифікація використаних у роботі *методів* здійснена відповідно до класифікації, розробленої І. Ковальченком [621] та доповненої М. Смоленським [869] і В. Сидорцовим [724]. Згідно з нею методи дослідження діляться на загальнонаукові, спеціально-наукові, конкретно-проблемні.

Із переліку *загальнонаукових методів* нами були використані: метод аналізу при опрацюванні численних джерел та виявленні складових компонентів історіографії тощо; метод синтезу використовувався для поєднання даних розрізнених установ вищої педагогічної школи у єдиний комплекс поглядів освітян. Системний підхід застосовувався при побудові моделей впливу на свідомість колективів педагогічних вишів [207].

Спеціально-наукові методи представлені методами історії, антропології, статистики, іноді психології та медицини, які уже доволі вдало модифіковані антропологами. Зокрема, методи антропології застосовувались під час аналізу таких аспектів повсякдення як здоров'я освітян [1083], вплив мистецтва на світ уявлень та переконань людей [1138], алкогольна залежність у колективах педагогічних вишів [1086], роль їжі у побуті та маніпулюванні психологічними настроями [1156; 1157].

Окремо згадаємо про антропологізацію методів мікроісторії, використаних в описі проблем мікроколективу освітян на основі теоретичних розробок Д. Маклеода [1111].

Для роботи з джерелами визначальним був *критичний метод*, за допомогою якого дані, висвітлені у них, отримували право бути підґрунтям для об'єктивних історичних висновків [1074].

Історико-системний метод був застосований у процесі вивчення колективів вищої педагогічної школи як структури, що діяла як система різних колективів, мікрогруп, об'єднань тощо. Замальовки колективного образу групи викладачів та студентів стали можливими завдяки застосуванню методу просопографії [879], враховуючи доволі позитивний досвід подібних «історичних реконструкцій» [748].

Через те, що педагогічні колективи були не просто об'єднаннями людей, але особистостей, у роботі застосовувався *метод вивчення індивідуальної поведінки*, обґрунтований М. Солтманом, згідно з яким «метод приймає поведінку окремих осіб як відправну точку і намагається приписати пояснення кожній з індивідуальної поведінки. Їхнє значення неявно розуміють самі актори» [1131, Р.18]. Близьким до нього є застосування методу соціальної драми В. Тернера [1150] – методу вивчення соціальної структури спільнот через дослідження збурень, що супроводжуються розколом цих спільнот на дві частини [232, С.225-226].

Розвиток проблем повсякдення та світоглядних уявлень освітян вивчалися на основі *історико-генетичного методу*. За допомогою *історико-порівняльного методу* вимальовувалась тотожність та відмінність життєдіяльності окремих педагогічних колективів та представників суміжних груп. *Історико-типологічний метод* застосований для виокремлення ознак явищ, що мали місце у поведінці освітян відповідно їхнього типу за класифікаціями (в залежності від участі у конфліктах, у реформуванні навчального процесу, у покращенні матеріально-побутових умов тощо).

Статистичні методи та метод контент-аналізу використовувалися для обробки даних періодичної преси та партійних документів із метою визначення акцентів світогляду, що їх розставляли інтереси влади та колективів. Зокрема, з-поміж статистичних методів ми вдалися до застосування *методу описової*

статистики [196] та вибіркової статистики. Перший метод «зодягнув» цифри у мову гуманітарного дослідження. Другий – застосовувався з огляду на певну неможливість отримати повну інформацію про всю статистику з усіх вищих навчальних закладів УРСР, тому інформація з джерел окремих педвишів, які були досліджені якомога повніше, стала основою для поширення висновків на інші виші.

Перелік *конкретно-проблемних методів* складають методи усної історії та історії повсякдення, наповнені соціологічним змістом [737; 791; 899]. Серед найвластивіших усній історії методів, назвемо *методи інтерв'ю* [1141], *(авто)біографічного дослідження* [226], *опитування* [1140], *анкетування*, *візуального дослідження* [202; 711] тощо. Тим паче, що окремі зародки цих методик сягають досліджуваних часів (так, освітяни А. Гуренко та М. Різун свого часу пропонували розробити і запровадити анкету вивчення умов життя і поглядів студентів [432, арк.19-20]). Звичайно, у більшості випадків до уваги бралися рекомендації Г. Пірс та Н. Ханенко-Фрізен з приводу відповідальності, яку мають усвідомлювати дослідники у процесі «збирання» усних свідчень [786; 921].

Окреме місце належить *методам історії повсякдення*, методологічні плюси та мінуси якої викладені в розвідках Н. Лаас [666], Т. Нагайка [741] та Т. Заболотної [572]. Серед них назвемо метод «включеного спостереження», який передбачає перебування науковця в безпосередньому контакті з членами досліджуваної групи, а також вимагає усвідомити цінності, морально-етичні настанови, що впливають на стосунки з оточенням членів групи [212, С.59]. Інший метод історії повсякдення – метод соціального конструювання, який дозволяє виявити шляхи, за допомогою яких окремі особистості та групи людей беруть участь у створенні загальносупільної реальності [586, С.50]. Метод реконструкції повсякдення вимагає звернення до життєвого світу людських спільнот, вимагає вивчення рівня повсякденної свідомості і поведінки в культурних традиціях і звичаях [626, С.24].

Таким чином, теоретико-методологічною основою дисертації стала сучасна методологічна парадигма в осмисленні історичних явищ і процесів. Уважаємо, що обрані нами методи дозволяють адекватно оцінити зміст і форму джерел, досягти поставленої мети й вирішити основні завдання дослідження.

Насамкінець розставимо акценти над вихідними термінами роботи: десталінізацією, колективами педагогічних інститутів та повсякденням як предметом історичного дослідження. Десталінізація як явище нами розглядається не лише у вузькому значенні, як процес ліквідації культу особи Й. Сталіна в СРСР після смерті диктатора. Хоча було зроблено чимало: розпочато прихований наступ на культ особи без називання імен. Після XX з'їзду КПРС 1956 р. він вилився у відкриту боротьбу з культом особи Й. Сталіна. Почався процес ліквідації присутності імені вождя у назвах населених пунктів, підприємств та установ, нагород. Від впливу культу особи Й. Сталіна «звільняли» підручники, наукові та художні твори тощо. Кульмінацією ідеологічної боротьби стало винесення тіла вождя з Мавзолею у 1961 р.

Проте, десталінізація наступом на культ Й. Сталіна не обмежувалась. Найяскравіший приклад – боротьба з культом вождя породила боротьбу з культурами місцевих керманічів, що уже стосувалося більше системи влади та суспільних відносин, витворених за правління Й. Сталіна, аніж реального політика. До широкого тлумачення змісту десталінізації ми відносимо систему заходів щодо усунення найбільш неприйнятних проявів сталінського режиму та спроби проведення соціально-політичних та економічних реформ у 1953 – 1964 рр.

Одним із значних кроків була ліквідація системи ГУЛАГу та реабілітація жертв сталінських репресій після смерті «вождя народів» з ініціативи міністра МВС Л. Берії. З-поміж економічних складових десталінізації назвемо спробу М. Хрущова запровадити у планову соціалістичну економіку окремі елементи ринкової економіки, незначну її переорієнтацію у бік споживача, хвилеподібність реформ у галузі приватного господарства (лібералізація за правління Г. Маленкова та наступ за М. Хрущова з 1958 р.), зміни в управлінні народним господарством тощо. Осібно стоять реформи у галузях, де укорінилися консервативні характеристики сталінської епохи: в культурі, освіті та національній політиці, зміни формування партійної номенклатури тощо.

Окремим компонентом десталінізації була боротьба за владу одразу після смерті Й. Сталіна, яка періодично ставала темою суспільних дебатів. Вона розпочалася зі знищення Л. Берії, продовжилася боротьбою за першість між М. Хрущовим,

В. Молотовим, Л. Кагановичем та Г. Маленковим у 1957 р., повторилася за півроку у справі Г. Жукова і, зрештою, стала причиною падіння самого М. Хрущова.

Педінститути як вищі навчальні заклади підготовки педагогічних кадрів в УРСР поставали чи то як новоутворені установи, чи були реформованими інститутами народної освіти або ж учительськими інститутами. Колективи педагогічних інститутів УРСР як категорія нашого дослідження включають у себе студентські, професорсько-викладацькі склади та співробітників вищої педагогічної школи країни. Кількість колективів педінститутів, як і їхня чисельність, різнились за увесь час досліджуваного нами періоду (у документах Міносвіти містяться звіти від 25 до 43 навчальних закладів).

Цьому сприяла низка причин, однією з яких були реформи у галузі освіти, у межах яких навчальні заклади об'єднувались та ліквідовувались, зливались окремі кафедри та факультети тощо. У другій половині 1950-х років кількість педінститутів стабілізувалася і не перевищувала 33 вишів, одночасно з якими підготовку педагогічних кадрів проводили й педучилища [180]. Інколи у рамках нашого дослідження одні й ті самі навчальні заклади згадуються і як учительські, і як педагогічні інститути в залежності від року згадки. Зміст нашого дослідження становить детальний аналіз повсякдення колективів Глухівського, двох Київських, Полтавського, Сумського, Уманського, Черкаського, двох Харківських педінститутів. До аналізу долучені матеріали педінститутів Львова, Сімферополя, Одеси, Донецька, Чернігова та інших вишів УРСР (загалом більше 40) [181].

Повсякдення тлумачиться нами дещо ширше за класичне визначення його як того, що буває щодня, буденності [200; 667]. Через те, що в сучасній науці з одного боку донині точаться дискусії з приводу змістового наповнення терміну [197-199], з іншого він сприймається як щось загальнозрозуміле без надання меж предмету дослідження [668], ми вдаємося до визначення таких для цієї роботи.

Під повсякденням ми розуміємо загальний життєвий уклад, умови побуту, структури харчування, особливостей сімейної та сексуальної культури людей [572, С.38]. Сюди ж відносимо форми комунікації, взаємовідносини, вчинки, ідеали, традиції, ціннісні орієнтації, які регулюють індивідуальну та колективну поведінку

людей і стосуються також «ментальних стереотипів»: думок, переживань, ідеалів, норм, звичок [586, С.50].

Отже, говорячи про повсякдення колективів вищої педагогічної школи УРСР часів десталінізації, ми маємо на увазі побут, умови життєдіяльності студентів, викладачів та співробітників педінститутів УРСР 1953-1964 рр., а також їхню оцінку суспільно-політичних та соціально-економічних реформ у країні з аналізом їх участі у подібних перетвореннях.

РОЗДІЛ II. ПОБУТОВІ УМОВИ ТА ДОЗВІЛЛЯ КОЛЕКТИВІВ ПЕДІНСТИТУТІВ ДОБИ «ВІДЛИГИ»

Заглиблення у секрети повсякденного життя людей, на думку В. Коцура, допомагає якомога краще спростувати міфи тоталітарної системи [639, С.9]. Пророчими були рядки поета тих часів Ю. Андрущенка: «Вам до нас, нащадки, буде діло! / Нашу до дрібниць учіть добу: / Як жили ми, з ким і як дружили, / З ким яку вели ми боротьбу. / Як любили ми, недосипали / В котлованах дивних будівництв, / Як ми над собою підіймали / Зорі нових селищ і столиць» [5].

Ми не ставили за мету вималювати картину розвитку суспільства хрущовських часів з детальним поясненням впливу кожної реформи на життя «невидимих дієвців історії», як влучно назвав пересічних громадян Т. Цимбал [1020, С.9] або вдатися до ілюстрації повсякденності того чи іншого обласного центру, у якому розташовувався педагогічний інститут. Натомість звернули увагу на ті проблеми, які поставали у колективі освітян, на те, що привертало увагу молоді та викладачів, від чого залежало життя педінститутів протягом 1953-1964 рр. (додаток А). Як зауважив О. Лисенко, це не є вивченням дрібниць історії, а є вивченням історії у подробицях того, що було характерне для СРСР [645, С.14].

Політична дійсність часів «відлиги», відгуки на реформи у соціально-економічній чи культурній сферах знаходили своє відображення у свідомості освітян лише за умови, коли усі попередні шаблі мотивації були задоволені: формування уявлень та позицій студентів та співробітників вишів стосовно «вищих категорій» було можливим тільки після задоволення так званих потреб дефіциту: у відпочинку, у притулку, в їжі, у захисті від небезпек тощо, всього того, що формувало повсякденний, побутовий бік життя людей.

2.1. Матеріально-побутові умови життєдіяльності освітян УРСР

Частину життя викладачі та студенти проводили у стінах педінститутів. Однією з головних умов, що визначала специфіку їхньої буденності, було створення аури другого дому на робочому місці [696, С.144]. Ми вдалися до практики «оприсутнення минулого» [810, С.53], аби з'ясувати: у яких умовах працювали викладачі та студенти протягом «відлиги»; чи позначилось деклароване зростання добробуту на покращенні роботи вишів? чи були готові освітяни самі братися за зміни у повсякденному житті, коли держава не допомагала розв'язувати проблеми інститутів?

Післявоєнна доля вищих навчальних закладів мала багато спільного, що було визначене загальним кризовим становищем країни, яка піднімалася з руїн Другої світової. Один із найстаріших у країні Ніжинський педінститут зміг повернути собі усі приміщення, які належали йому до війни, у 1953 р. мав чотири повноцінних гуртожитки для студентів, а на чергові державні асигнування навіть розпочав будівництво нового [953, арк.3]. Однак, у більшості вишів існувала проблема браку навчальних приміщень. На початку 1953 р. затягувалася відбудова навчального корпусу та повернення власності ПДП, втраченої під час війни. В окремих приміщеннях розташовувались приватні квартири, навіть приміщення «Кінопрокату». Інші виші також мали недостатні площі протягом довгого часу «відлиги». В Умані інституту доводилось ділити перший поверх власної будівлі з торгівельними та господарськими установами і дитячим кінотеатром міста [561, арк.238]. За відсутності власних, орендував чужі площі КДПШМ [943, арк.3]; приміщення загальноосвітніх шкіл винаймали Житомирський, Кам'янець-Подільський [942, арк.3], Мелітопольський педінститути [952, арк.1-2]. Другий на орендованих площах спромігся розмістити лише один факультет [940, арк.5]. У ДПШМ 1953 р. жодна кафедра, окрім кафедри марксизму-ленінізму, не мала власної окремої кімнати. Навіть деканати знаходилися в одному кабінеті, перегородившись фанерними перегородками [938, арк.4].

Зміцненню матеріально-технічної бази вишів на початку десталінізації часто заважало те, що плани відбудови корпусів систематично губилися, перероблялись і

перераховувались у зв'язку з подорожчанням чи здешевленням будівельних матеріалів [255, арк.124; 369, арк.32, 47]. Облбудтрести інколи не давали матеріалів для завершення робіт [277, арк.4; 995, арк.3]. Так, з причини халатності підрядчиків затягувалась відбудова ВінДПІ [994, арк.103] та ОДПШМ [995, арк.17].

Стан же наявних приміщень також часто бажав бути кращим. У старих аудиторіях ПДПІ взимку в окремих кабінетах температура повітря не перевищувала 14 градусів [355, арк.53]. Схожим був температурний режим в інших вишах: у ЧДПІ протягом усієї зими за «стандарту» 12-16 градусів вона інколи знижувалась до 4 тепла [546, арк.25; 556, арк.56]! Коли ж окремих викладачів зауважували на спробах зігрітись біля електроплитки чи заварюванні чаю на «казенній електроенергії» у зимові дні, справи доводили ледь не до звільнення [88, арк.72]. Часто відбудовчі процеси затягувались не на один рік [365, арк.1]. Іноді пропозиції продовжити будівництво через залучення власних сил і потужностей відхилялися урядом як невластиві системі [369, арк.27зв]. Хоча при відбудові Київського університету до Міністерства без побоювань звинувачень у симпатіях буржуазним ідеям цього часу надходили проекти відбудови вузу, зорієнтовані на кращі зразки Каліфорнійського, Оклахомського чи Колумбійського університетів [1002, арк.1].

Довгобуди в основному були завершені до 1955-1956 рр. В одних містах проблема браку приміщень була розв'язана шляхом відбудови (Кіровоград [950, арк.2], Полтава [376, арк.1]), в інших – шляхом злиття та переведення в інші міста (наприклад, із Білої Церкви у Горлівку) [948, арк.3]. Відтоді навчальний процес став проходити організованіше.

Держава з плином часу виявляла все більше турботи про умови праці педагогів. МВССО та Міносвіти УРСР періодично вимагали звіти про покращення умов праці, в яких просили вказувати витрачені кошти на вентиляцію, інструктажі з техніки безпеки чи покращення санітарно-побутових умов [975-978]. Проте, як свідчать документи, у педінститутах мали місце реальні факти недоробок, які штовхали освітян до відвертого висловлення негативного ставлення до політики влади. Так, вислухавши доповідь викладачки ПДПІ М.Малич про підсумки грудневого пленуму ЦК КПРС у лютому 1957 р., її колега М. Красюк дозволив собі критично зауважити:

«Ми багато говорили про республіканські та союзні справи, а про стан у себе забуваємо» [326, арк.7]. У той час, коли «імперіалізм приводить в лють, ... що соціалізм буде з кожним роком все більше привабливішим для людей доброї волі» [830], самих лише проблем педагогічних інститутів вистачило б, аби потопити ілюзорний ідеальний світ [701]. Так, у ПДП на зиму 1957 р. підлога у бібліотеці майже прогнила [326, арк.66-67]; в аудиторіях фізико-математичного факультету текли вікна; астрономічна будка стояла без світла з мокрою стелею; у роздягальнях не було жодної квартирки; гуртожитки стояли без опалення і дим заповнював увесь корпус кожного разу, як тільки запалювали невеличку пічку в кухні [296, арк.91].

Не дочекавшись допомоги від влади, освітяни педагогічних вишів вирішували допомогти собі самі. До часу стала кампанія з політехнізації навчання та переходу підприємств та установ на самообслуговування. За короткий час молодь зробила те, на що у партії не вистачало грошей, уваги та часу. У Києві звітували, як молодь самотужки протягом 1958 р. збудувала 15 навчальних корпусів, 6 гуртожитків, 48 майстерень та лабораторій, 13 стадіонів, 5 спортзалів, 100 спортмайданчиків, заклала 36 парків і скверів [1010, арк.178]. Схожими були й успіхи в інших містах. Молодь Бердичівського педінституту на 1956 рік відбудувала сараї, сторожку, водогін, теплиці та викопала водоймища [947, арк.2]. У ХДП та ОДПМІМ студенти також зорганізувались на облаштування власних інститутів [537, арк.13; 1015, арк.23]. Швидше за владні обіцянки зробити все державним коштом, студенти облаштували нові спортивні майданчики, бігові доріжки, причали для човнів та територію спортивного табору при інституті. У ПДП за ініціативи студентів у 1958 р. приміщення вишу були переведені на газове опалення [248, арк.1-2], молодь забезпечила себе постільною білизною [410, арк.66], винахідники радіофікували та кінофікували навчальний корпус [300, арк.78], власноруч побудували собі спортивний зал та гараж для машин, що більше 50 викладачів та студенти мали можливість пройти курс автосправи [400, арк.3-4]. Самообслуговування, окрім господарських проблем, розв'язало і проблеми медичні. Наприклад, у ХДП, де на чистоту приміщень нарікали доволі часто, рівень захворювань дихальних шляхів знизився після введення самообслуговування [540, арк.63].

До кінця періоду десталінізації умови навчання уже було не порівняти з тими, у яких викладачі та студенти зустрічали епоху М. Хрущова: далися взнаки численні фінансові вливання з боку Міністерства [975-977]. Так, були значно розширені та обладнані новинками НТР приміщення Кримського [966, арк.2], Миколаївського [967, арк.3-4], Полтавського [423, арк.2], Чернігівського педінститутів [968, арк.5]. Однак, проблема навчальних площ загострилася зі збільшення набору абітурієнтів. Зокрема, ПДПІ знову повернувся до ситуації, коли йому бракувало місця навіть кафедрам (із 16 кафедр тільки 5 мали власні кімнати [426, арк.34]). Скарги на повторення ситуації початку «відлиги» почали лунаати з БДПІ, ДонДПІ, та ДрогДПІ [963-965].

Осібнo стояли проблеми забезпечення житлом та харчуванням студентської молоді педінститутів. Інколи гуртожиток перетворювався на засіб утримування контингенту студентів. Так, у Луцьку 1953 р., абітурієнтам математичних спеціальностей надавали першочергове право на кімнату, аби залучити молодь на фізмат [946, арк.5]. Війна зруйнувала безліч приміщень, де раніше розташовувались молодіжні оселі. Полтавці втратили студентський гуртожиток на 600 місць. Такого приміщення студенти не отримали до кінця десталінізації [369, арк.11-12]. Справа навіть дійшла до боротьби за приміщення Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря [270, арк.14-15]. Інколи відбудовані приміщення не задовольняли усіх потреб вишів. Так, Полтавський ДПІ розселив лише 34% студентів стаціонару [298, арк.51], а Сталінський педагогічний – лише 25% [958, арк.5].

Однак, якщо одні навчальні заклади змогли відбудувати гуртожитки протягом перших років «відлиги», [359, арк.20], в інших вузах ситуація була дещо гіршою. Непристосовані для житла приміщення отримали Старобільський учительський інститут [994, арк.43]; в Умані 150 студентів поселили у будівлю колишнього пожежного депо [560, арк.3]; педагоги Запоріжжя отримали лише глинобитний барак на 9 кімнат, в якому розмістили 70 (!) осіб [941, арк.13]. Часто виділені державою асигнування були чисто символічними навіть для непедагогічних інститутів. Так, 1954 р. харківські викладачі порахували, що з тогочасним державним фінансуванням та швидкістю робіт майбутні інженери могли б отримати гуртожиток лише за 8 років [998, арк.24]. Інколи виші отримували пряму відмову Міністерства на прохання

побудувати бодай один гуртожиток для молоді, що трапилось з Херсонським ДПІ та КДПІМ [943, арк.4; 997, арк.121].

Однією з характерних причин нестачі житлових приміщень для студентів було те, що приміщення гуртожитків педагогічні виші забирали під навчальні аудиторії (у ПДПІ 72% (!) площі гуртожитків забрали під навчальні аудиторії [359, арк.2]), бібліотеки чи квартири для професорсько-викладацького складу (як то у педагогічних вишах Вінниці та Рівного [364, арк.7; 973, арк.21, 103; 957, арк.2]) або ж навіть стороннім людям за спекулятивними цінами [85, арк.171]. Проте, серед числа педінститутів були і такі, що вповні забезпечили молодь житлом ще 1953 р., наприклад, Дрогобицький та Житомирський педінститути [940, арк.5]. Останнє зумовлювалося незначним контингентом студентів. Та приплив абітурієнтів з глибоких поліських районів уже 1954 р. вимагав більших площ [939, арк.6]. Середня платня за гуртожитки складала 10 крб. на місяць, до суми додавалось 5 крб. за користування білизною [926, С.311].

Тим, хто не мав змоги жити у гуртожитку навчального закладу, винаймали житло, здебільшого так звані «кутки». По всьому СРСР навіть 1957 р. більше 100 тис. студентів жило «на кутках» [970, арк.1; 974]. За інформацією Н. Хоменко, «кутки» коштували від 50 до 150 крб. на місяць. Таку суму молоді доводилось часто виплачувати з власного гаманця [926, С.311]. Інколи держава забезпечувала студентів стаціонару квартирними грошима. Та ці виплати негативно впливали на бюджети вишів. Так, у Полтаві до 1960-х років навіть при мінімальній сумі 50 крб. на місяць, квартирні виплати для 467 осіб становили близько 700 тис. 50 крб. видатків [359, арк.1]. Варто брати до уваги, що це «офіційні» розцінки. Були випадки «приватної спекуляції», коли виші платили власникам квартири значно більше за розміщення студентів на квартирах, як то було у ЧДПІ та УДПІ [553, арк.10]. Та й бухгалтерії вишів (як у КДПІ) часто затримували виплату квартирних, а молодь опинялася за крок до виселення з приватних квартир [236, арк.47]. Витрати вишів на розселення студентів були ще більшими, якщо взяти до уваги потреби розселити, окрім стаціонару, студентів-заочників. Так, ХДПІ 1953 р. за допомогою преси та радіо шукав для цього 2,5 тис. «кутків» [530, арк.79зв]. Не дивно, що важко було розселити

таку кількість молоді у повноцінних квартирах, тому багато вишів укладали договори зі школами міст про розміщення та харчування у класах чи спортзалах, як то робили в УДПІ чи КДПШМ [244, арк.4; 245, арк.1; 544, арк.18].

Інколи влада нехтувала проханнями вишів допомогти з фінансуванням розселення молоді (наприклад, у Рівному [957, арк.7]). Із часом вона почала видавати періодичні розпорядження про скорочення виплат квартирних грошей заради економії бюджету. У 1959 р. відбулось перше таке скорочення на 40% (до 280 осіб у ПДПІ) [89, арк.6], 1961 р. лише 100 студентів Полтавського педінституту поселялись «на кутки» за рахунок вишу [100, арк.64-70], а 1963 – уже тільки 88 молодих освітян отримали забезпечений державою притулок [102, арк.75]. Проте, це не свідчило про зменшення кількості тих, хто потребував житла. В Умані, наприклад, 1964 р. на приватних кватирах жило у три рази більше студентів, аніж у стінах гуртожитку (600 проти 200) [553, арк.9]. Виші проводили рейди перевірки умов проживання студентів «на кутках» (ніжинські «рейдові бригади» [953, арк.54] та полтавські «побутові комісії» [426, арк.118]). Життя «на кутках» іноді коштувало молоді не лише фінансів: майбутніх педагогів примушували працювати на господарів квартир. Скажімо, молодь ХДПШМ через такі випадки не встигала готуватись до занять [524, арк.1].

Поглянемо на побут молоді у гуртожитках 1950-1960-х рр. О. Сергійчук зауважувала, що гуртожитки протягом цього періоду були перенаселені. У 1959 р. житлова площа для студентів у 21 вузі становила менше 3 м² на одного іногороднього студента (при нормі 10 м² [859, С.14]). Так, Львівське студентство мало від 3,1 до 4,1 м² на особу [994, арк.49]. Зі збільшенням контингенту молоді влада не будувала нові приміщення, а просто скорочувала мінімальну житлову площу. Міністерські директиви 1959 р. закріпили норму по УРСР у 2,6 м² на студента [1012, арк.106]. О. Ісайкіна підрахувала, що 12-місні кімнати були стандартними для тогочасних гуртожитків УРСР [603, С.10]. У ПДПІ селили від п'яти до чотирнадцяти осіб [92, арк.128-131; 97, арк.57-58зв.]. Це було тотожним ситуації 1920-х років, коли у приміщеннях, де могли розміститися 20 осіб, проживали фактично 65 [819, С.88].

На початку десталінізації у гуртожитках не було води, не працювали вбиральні, не вмикали опалення через дорожнечу пального, відтак студентам доводилось спати

вдягненими. Такі приклади були у ПДПІ [279, арк.60], ЧДПІ [555, арк.82], ХДПІ [521, арк.16]. Брак необхідних меблів у педагогічної молоді Одеси, Полтави, Харкова констатували навіть міські владні перевірки [253, арк.85; 353, арк.1-2; 955, арк.3]. У перші роки «відлиги» у львівських студентів на весь гуртожиток була одна етажерка, не вистачало стільців, шаф та тумбочок [994, арк.49], а у КремДПІ 20% ліжок називались ліжками лише тому, що їх використовували за призначенням [944, арк.6].

Перевірки адміністрації часто виявляли кімнати у жахливому антисанітарному стані [970]. Студентство майже до чорноти та дірок користувалося постільною білизною, а якщо і вдавалося до його «чистки», то непоодинокими були випадки, коли його просто струшували у коридорах гуртожитків [91, арк.1, 17, 123]. Через це у КДПІМ постільну білизну видавали лише дітям інвалідів Великої Вітчизняної війни та тих, хто загинув на війні [943, арк.62], а педагоги ЧДПІ марно закликали навести лад у чоловічих гуртожитках [555, арк.82].

Особливої уваги потребує аналіз режиму життя у гуртожитках [684]. Зазвичай, підйом молоді оголошувався о шостій ранку, відбій – о першій ночі. Корпуси не освітлювались до шостої ранку. Додатково встановлювались інші обмеження. Так, у ПДПІ спеціальним наказом директора з 16-00 до 22-00 заборонялись голосні розмови, гра на музичних інструментах та прослуховування радіо. Аби схилити молодь до навчання, цим же документом заборонили студентству знаходитись у ліжках після сьомої ранку, хоча вже наступна перевірка виявила, що багато хто з молоді не виконував цього наказу керівництва, а спав щонайменше до дев'ятої ранку [93, арк.9, 18]. Суворий режим «другої домівки» для молоді часто ставав причиною негараздів. Так, кавалер студентки В. Коровай з компанією однодумців із сільськогосподарського інституту Полтави побили коменданта гуртожитку ПДПІ І. Козаченка за те, що той не пускав його кохану до гуртожитку після 12 ночі та розганяв закоханих із-під вікон студентських кімнат [91, арк.139].

Молодь часто вела доволі розкутий спосіб життя. Наприкінці «відлиги» Міносвіти УРСР розіслало педагогічним вишам рішення колегії «Про серйозні недоліки у вихованні та побуті студентів, які проживають в гуртожитках вузів». До

переліку вчинків молоді входили нецензурні написи на меблях, прикрашання кімнат фотографіями непристойного змісту, розбещення юнаків та дівчат [480, арк.1-2].

Ситуація почала налагоджуватись після 1955 р., коли виші долучились до кампанії з самообслуговування. Воно вивело гуртожитки з санітарної кризи, про що почасти писала обласна преса [562, арк.14]. Згодом покращенню умов життя студентів допоміг старт кампанії з перетворення студентських гуртожитків на гуртожитки комуністичного побуту та організації кампаній перетворення обласних центрів на зразкові міста [329, арк.41; 539, арк.5]. Почали систематично проводитися конкурси на звання кімнати комуністичного побуту, звання кращої вулиці та кращої будівлі [426, арк.118; 428, арк.2]. Досвід вишів навіть запозичувався іншими організаціями та установами [260, арк.211].

Іншою проблемою, яку довелось розв'язувати педагогічним вишам УРСР, було забезпечення харчування молоді. Велика кількість вишів після війни залишилась без їдалень, і станом на 1953 р. вони рідко де були відбудовані. У Полтаві спочатку у виші було лише два буфети, й ті кочували з кімнати до кімнати у гуртожитку та навчальному корпусі [84, арк.126]. Міська влада обурювалася, що молодь влаштовувала біля них часом півгодинні черги, які часто були марними, бо їм могло не вистачити молочних продуктів, риби, ковбаси, рису чи масла та навіть хліба, буфети відзначались дорожнечею та частою відсутністю навіть чаю [353, арк.3; 779]. В інших вишах ситуація з їдальнями була аналогічною. Їдальня Львівського педінституту перебувала в аварійному стані [994, арк.106], у Вінницькому вона тіснилась у невеликому приміщенні, де понад норму втиснули 50 посадкових місць [937, арк.126]. У КДПІ в одному з трьох гуртожитків буфету не було взагалі, в іншому не завозили огірків, капусти, салатів та молочних продуктів. А у третьому в антисанітарних умовах дефіцитні масло та ковбасу одразу перепродували стороннім, так що вони не діставались молоді навіть по шматку на бутербродах [236, арк.50]. У сусідньому КДПІМ також мали місце страшні націнки на продукти [943, арк.62]. Кременецькі викладачі та студенти, попри наявність «прекрасної їдальні», скаржились на повну відсутність пшеничного хліба та нерегулярне забезпечення іншими хлібобулочними виробами [944, арк.7]. Однак, там, де дефіциту не було, мали

місце інші крайнощі. Молодь набирала безкоштовний хліб понад власну норму, тому їдальням доводилося відправляти у відходи велику кількість хлібобулочних виробів, які студентство кидало у брудному посуді та на столах [3]. Лише окремі вищі УРСР звітували про відсутність проблем із їдальнями на початку десталінізації, як то робили ЧДП чи Ужгородський педінститут [994, арк.21, 23].

Справу з місця зрушили директиви центру. Влада зрозуміла, що на злеті сільського господарства, декларованому у пресі, у країні не вистачало не лише продуктів, а й закладів харчування. Наказ Міністерства освіти від 27.04.1956 р. «Про заходи поліпшення громадського харчування в школах, учбових закладах, дитячих будинках і дитячих садках УРСР» змусив розпочати роботу з термінової прибудови приміщень їдалень та відкриття їх в уже наявних корпусах, на що вузам встановлювався навіть окремий строк виконання робіт. ПДП, наприклад, мав закінчити будівництво до вересня 1956 [370, арк.13], проте ані за півроку [257, арк.97], ані за рік чи два потому їдальню так і не добудували [262, арк.125; 285, арк.88; 326, арк.7]. Схоже «голодне» життя студентів Умані та Черкас призводило до нарікань на владу [551, арк.29]. Якнайкраще настрої молоді відчутні у словах студентки ЧДП Полінської, яка у 1956 р. зауважила: «повертаючись з цілини, думали, що нас зустрінуть кращі умови...», а виявилось, навіть поїсти ніде. Тому, після заборони готувати в кімнатах, дівчина пропонувала продовжити роботу їдальні до 21 год. [556, арк.157]! Інколи якість навчання студентів ставилась викладачами у пряму залежність від наявності чи відсутності їдальні. Наприклад, в Умані 1957 р. студенти, не маючи їдальні, замість самопідготовки, витрачали час на приготування їжі, що на партзборах розцінювалось як вагомий аргумент на захист неготовності студентів до занять [552, арк.72].

Однак, ситуація не була катастрофічною і вихід знаходився: студенти ходили до їдалень інших найближчих установ [248, арк.1-2]). Хоча перевірки міськкомів партії місць харчування студентської молоді час від часу констатували, що у більшості таких закладів не було створено належних умов. Не вистачало виделок, ножів та іншого посуду. До того ж «дбайливі» кухарі економили на продуктах, знижуючи калорійність страв [249, арк.217; 250, арк.208]. Не дивно, що інколи молодь вдавалась до порушення техніки безпеки і починала готувати страви прямо у кімнатах. Проте,

якщо у Полтаві майбутнім педагогам це було суворо заборонено через наявність окремої «кімнати для підігріву страви» [35; 353, арк.1-2; 372, арк.3], то у Черкасах студенти сміливо брали до рук кєрогази і коптели стелі кімнат та коридорів. З часом це заборонили робити, а студенти почали голодувати [555, арк.81-82].

Питання харчування студентської молоді педагогічних вишів покращилося з підведенням газу до будівель інститутів. Однак, це радше була проблема провінційних інститутів, аніж центру. У Києві питання газифікації гуртожитків пєдінституту було розв'язане уже в 1953 р.: молодь могла готувати на газифікованих кухнях і єдине, що її зупиняло, це був брак посуду [236, арк.49]. Коли гуртожитки було газифіковано, усі мешканці проходили спеціальні інструктажі з використання газових колонок. Так, у КДПШМ допускались лише ті, хто мав документ про закінчення курсів опалювання газом [242, арк.145; 34]. Користуватися газом дозволяли з 7 год. ранку до 11 год. вечора. У разі порушення хоча б одним мешканцем поверху правил користування, газ перекривали для цілого поверху [96, арк.59]. Такий контроль був виправданим, бо провінція ще лише знайомилась з перевагами газу. В Умані студентка Завуташок обгоріла саме через те, що, готуючи обід, забула закрити кран і пішла до кімнати, а газ, наповнивши кухню, вибухнув, і дівчина залишилась інвалідом [553, арк.159]. Наприкінці «відлиги» молодь педагогічних вишів у більшості мала дах над головою та не скаржилась на неможливість готувати їжу. Поодинокі випадки відсутності їдалень (як то було у ДонДПШ 1963 р. [966, арк.5]) ставали радше винятком, аніж закономірністю, характерною для початку 1950-х років.

В. Ткаченко зазначає, що скрутне матеріальне становище науковців УРСР використовувалось як засіб маніпулювання науково-педагогічним співтовариством [897, С.134]. Дозволимо не погодитись із думкою О. Прохоренко, що зауважувати незадовільний матеріальний стан серед науково-педагогічної інтелігенції УРСР уважалось «буржуазним» та ницим [834, С.215]. З одного боку, принцип соціалізму «хто не працює – той не їсть» давав можливість зрозуміти: хочеш заробляти вдосталь грошей – працюй. [451, арк.24; 477, арк.38]. З іншого, педагоги УРСР протиставляли йому практику життя: навіть той, хто працював, не завжди заробляв достатньо, аби

навіть прогледуватися [707]. Так, черкаський педагог Я. Тевлін привселюдно зауважив: «Я як рядовий комуніст не згоден з тим явищем, коли міністри одержують зарплату в розмірі 15 тис. крб., коли в обкомі секретарі, крім зарплат, одержують пакети, з яких не вираховується прибутковий податок, окремі секретарі обкомів мають по дві машини, одержують 6-8 тис. крб.» [556, арк.58].

Трудовий ентузіазм і робота за ідею уже були не дуже популярними у колі педагогів. Так, викладач курсу фізіології ПДП О. Жуков у 1954 р. написав заяву на звільнення з вишу через перевантаження, мотивуючи це тим, що мав оклад у 1 тис. 50 крб., а по стажу мав би отримувати 1 тис. 200 крб., що читав, окрім офіційно оформленого на нього курсу фізіології, ще й гістологію та анатомію [64, арк.8]. Так само за власним бажанням пішов з навчального закладу інженер М. Калініченко, який мав контролювати відбудову нового навчального корпусу, бо замість 790 крб., йому без будь-яких пояснень платили лише половину суми [66, арк.8].

Такі прояви «економічного самозбереження» були притаманні не лише педагогам того часу. Так само вдавалися до «трудоного дезертирства» молоді люди з виробництв усієї УРСР через зарплату до 400 крб., яку доводилось витратити на оренду житла [885, С.109]. Професорсько-викладацький склад неохоче погоджувався навіть на безоплатне читання лекцій у Товаристві поширення наукового та політичного знання (у 1956 р. педагоги відвідали на 26% більше оплачуваних семінарів (506 заходів), аніж «благодійних» зборів [438; 444, арк.5; 450, арк.68]. Тому вони охоче обирали ті заходи, які були платними, адже за одну таку лекцію у місті освітяни отримували від 40 до 69 крб. (суму, що уповні покривала щоденні витрати родини) [437; 440, арк.8]. Студенти ж вишів, які входили до лав Товариства як члени-змагальники, отримували 27 крб. за кожен виступ. Проте, ці гроші багатьом із них видавалися значно заниженою оцінкою їхньої витрати часу та сил [435, арк.51]. Якщо ж лектори їздили з обласних центрів до районів, за кожен лекцію отримували від 150 крб. і більше [443, арк.41]. Коли було скасовано плату за лекції, викладачі педінститутів дещо скоротили плани читання лекцій [439; 440]. Уже під кінець хрущовської епохи влада зрозуміла, що люди «люблять гроші» більше, ніж ідею. «Заробітчани» з педінститутів у наукових товариствах називали «ентузіастами

гонорару», «здирниками» та «халтурниками», проти яких освітяни крок за кроком почали виступати, відмовляючись від своїх гонорарів на користь Товариства: почалася пропаганда «безсрібників» [445, арк.45; 449, арк.52; 457, арк.22].

«Заробляти гроші» у країні соціалізму освітяни інколи могли й на художній самодіяльності у вишах. Напевне, тому, коли директор ПДП М. Семиволос поважно заявив про створення оркестру у виші, заступник секретаря міськкому КПУ Калашник уже попередив, що «будь-який щойно утворений оркестр перш за все розучує похоронний марш, щоб заробити на цьому гроші, а на інше не звертає уваги» [256, арк.49].

Аналіз звітної документації педагогічних вишів країни говорить про те, що різниця в оплаті праці коливалась від 200 крб. до сум, що перевищували п'ятитисячну позначку. Так, у ХДПШМ із 165 осіб на «мінімалці» перебувало 15% колективу вишу (25 працівників), більше 5 тис. отримували лише 1% (2 викладачів). Найбільше було тих, хто тримав у руках суми від 1 до 2 тис. крб. (34 особи, 21% колективу). Зарплати решти були різноманітними: від 400 крб. і вище [526, арк.1; 973].

Контент-аналіз документів особового складу ПДП за 1953-1964 рр. (додаток Б, мал.Б.1.) з урахуванням методу вибіркової статистики [77, арк.9; 973, арк.2] показав, що найвища зарплата була у проф. П. Сосіна. Із 23-річним стажем, ученим ступенем і званням він отримував 6 тис. крб. [92, арк.108], суму, більшу за п'ятитисячну зарплату директора М. Семиволоса [89, арк.147]. Після грошової реформи 1961 р. у заробітних платах дещо поменшало нулів. Проте, це аж ніяк не позначилося на рівні виплат та на співвідношенні нарахувань. Порівняльний аналіз максимальної суми заробітку констатує ті ж показники, що і раніше (додаток Б, мал. Б.2.).

Не дивно, що при такому значному розриві зарплат між працівниками траплялися випадки, коли у колективі шукали можливості підзаробити «на стороні». До того ж заробляли там, де могли. Садівники ботанічних садів підторговували за завищеними цінами саджанцями та розсадою, що привертало увагу прокурорських перевірок [98, арк.14]. Умільці – заробляли руками. Так, у 1954 р. директор ПДП навіть був змушений увести спеціальну пропускну систему до майстерень гуртожитку, бо лаборанти, слюсарі та столяри вишу почали робити ремонт техніки

населенню міста. Це дратувало керівництво держави і розцінювалось як спекуляція [87, арк.71зв].

Однак, сума заробітної плати не є вирішальним показником того, як жилося освітянам. Для цього варто було зазирнути на полиці магазинів, аби дізнатися, що педагогічний колектив вишу міг собі дозволити на такі заробітки в умовах досягнення «бутербродних цілей комунізму» [1152, Р.2]. Доки доценти вишів розповідали майбутнім учителям про зубожіння робітників при капіталізмові [41, арк.20], жителі області не даремно скаржились, що рівень зарплати був у 3-4 рази нижчим від прожиткового мінімуму [153, С.42]. Тому варто відштовхуватися від вартості продуктів харчування [709, С.85], аби дізнатися співвідношення зарплати та «ціни життя» викладачів педінститутів [254, арк.66]. На придбання товарів із запропонованого короткого списку (додаток В, табл.В.1.) асистент вишу мав би витратити 18% зарплати (186 крб. 96 коп.). Якщо раз на тиждень займатись поповненням цього раціону, людина витратила б 747 крб. 84 коп. на місяць. Знову-таки, для викладача із зарплатою у 1 тис. 200 крб., це 62% прибутку, проте, для комірника це чи не у 2,5 рази більше місячного окладу.

Це лише підкреслює прірву між професорсько-викладацьким складом та обслуговуючим персоналом вишу. Разом із цим постає й інше запитання: чи мали доступ освітяни до усіх необхідних їм товарів? У ці часи, за слушним твердженням Н. Шліхти, «слово «дістати» в радянському лексиконі практично витіснило «купити» [38; 1037, С.156]. Так, попри врожаї, в обласні центри подекуди протягом років не завозилась картопля, мізерними були запаси моркви, огірків та цибулі [254, арк.43; 263, арк.86; 561, арк.17]. Не дивно, що за браком продуктів викладачі звертали погляди до власних присадибних господарств. Не відомо, наскільки були поширеними вони у різних містах, проте, у Черкасах викладачі систематично вимагали від вишу (!) забезпечити їх городами [557, арк.21].

Керівники педінститутів часто самі не заперечували фактів хабарництва на заочному відділі інститутів [423, арк.203]. У часи соціалістичної справедливості заочники, які не виконували плану, мали сплачувати 75 крб. за навчання у виші. Факт, можливо, нічого не говорить особливого, якщо не враховувати, що за свідченням

спеціальних комісій окремі викладачі навмисне створювали умови «невиконання плану» студентами, аби отримувати ці гроші як хабар за гарантію перевірки робіт [279, арк.53]. Суми хабарів різнились від міста до міста. Якщо у Полтаві, Харкові та Черкасах не вдалося знайти нічого про розміри таких поборів, то у КДПІ доцента В. Єрмака відверто звинувачували у сприянні вступу за доволі велику суму грошей. До того ж під час розгляду справи партзборами розмір хабарів у свідченнях коливався від 3 до 8 тис. крб. (!) [239, арк.249-250].

Директори вишів часто отримували догани від Міністерства освіти, бо обіцяли викладачам допомогти з наданням житла разом із виплатою підйомних. Розмір підйомних зазвичай дорівнював окладу. Припустімо, викладач переїхав із сусіднього обласного центру у новобудову, де йому варто було б придбати мінімум меблів для нормального проживання. Чи міг би він вкластись у свою місячну зарплату за умови відмови Міністерством виплачувати допомогу залученому спеціалісту? Розцінки, що існували у 1953 р. (які суттєво не змінились після усіх знижень цін до 1960 р. [456, арк.41]), нагадують сучасні ціни (додаток В, табл.В.2.). Проте, навіть цей перелік був недосяжним для педагога. Стільці, дивани та шафи були не менш дефіцитними у ці роки, ніж гудзики, гребінці, іграшки та трикотажні вироби [251, арк.138]. На придбання штучно сформованого нами мінімуму педагог, який поселявся у новій квартирі часів М. Хрущова, мав віддати 2 тис. 251 крб. 13 коп. (старший викладач вишу цілком покривав усі витрати за рахунок місячного заробітку, асистенту довелося б працювати декілька місяців, касиру чи секретареві факультету знадобилося б щонайменше півроку). Не даремно люди чекали чергового зниження цін бодай на копійку як свята.

У контексті цього питання постає проблема забезпеченості житлом викладачів вищої педагогічної школи. Питання житла у країні, яка відбудовувалась після війни, коли в УРСР просто неба залишалось близько 10 млн. осіб [606, С.182], було однією з головних умов, що визначали дії колективів педагогічних вишів. Поки у новинах демонстрували, як будівельні крани зводять будинки за полярним колом [29], появи нового житла у містах УРСР доводилось чекати довше. Так, у Полтаві 1953 р. при всіх потугах місто увело лише 13% від запланованих обсягів житлових площ [248,

арк.159; 625]. Опісля отримання 5 квартир 1948 р., підтримки влади не знаходили пропозиції викладачів ПДПІ розпочати будівництво багатоквартирного будинку на 200 осіб у спеціальному інститутському кварталі [369, арк.11, 47]. У Черкасах навіть у 1957 р. окремі викладачі чекали квартир ще з 1946 р. [558, арк.136]. По допомогу з будівництвом житла звертались КДППМ та Сталінський педінститут, де квартири очікували від 12 до 25 викладацьких сімей [943, арк.62; 958, арк.5].

Великі виші країни не мали таких проблем з квартирним забезпеченням, які, наприклад, мали Полтавський та Черкаський інститути. Так, Київський університет 1954 р. без особливих турбот займався будівництвом нового житлового будинку для 250 співробітників та викладачів [998, арк.54]. Серед педінститутів були випадки, коли викладачі мали можливість жити у власних квартирах. Це було, здебільшого, там, де вуз був невеликий. Так, у ДДПІ з 40 осіб колективу троє були з Дрогобича і мали власні квартири (7,5%), у 4 невеликих будиночках жили шістнадцятеро викладачів інституту (40%), ще 14 – у комунальних квартирах (35%), чотирьох тимчасово поселили у гуртожитку (10%), потіснивши студентів, троє щодня їздили з Борислава та Трускавця на роботу (7,5%) [939, арк.6].

Якщо у сільській місцевості житло шкільним учителям оплачували сільради [283, арк.67], то у випадку педінститутів, за все мав платити інститут. Це були колосальні витрати: добова вартість квартири у місті складала у середньому 5-7 крб. [434, арк.48]. Найпростіші підрахунки говорять про те, що за місяць на одного незабезпеченого власним житлом педагога виш мав витратити у середньому 250-350 крб. (!) – зарплату штатної одиниці господарського персоналу). Звичайно, таких великих грошей у інститутів не було, тому викладачам доводилось задовольнятися малими приміщеннями з найпримітивнішими житловими умовами. І якщо у Полтаві викладачі мали бодай якийсь власний куток, то, до прикладу, викладач УДПІ Шептій навіть 1957 р. був змушений жити у коридорі (!) гуртожитку [552, арк.72], а бездомна комендант КДПІ М. Гольдфельд, опинившись без житла, зайняла силою кімнату студентів хоча і зазнала за це партійних стягнень [235, арк.6].

Коли Міністерство освіти довго відмовчувалось на прохання освітян допомогти з розв'язанням квартирних проблем, освітяни, після нав'язливої реклами державних

позик на будівництво житла [25], розпочинали будівництво будинків на кооперативних засадах. Такі будинки зводили самі студенти та викладачі у вільний від навчання час. Проте, частими ставали складнощі з одержанням цегли та в'язучих матеріалів, що інколи спричиняло зупинку будівництв [259, арк.207]. Були також випадки, коли винахідливі викладачі для розв'язання свого питання з житлом спиралися винятково на студентів. У Черкасах, скажімо, довго обговорювали справу викладача Фірсова, який водив молодь на відробітки з будівництва власного приватного будинку [558, арк.136].

Навіть через роки по відбудові міст, після розширення квартирної фонду за рахунок «хрущовок» [28], дирекція ЦДПІ зазначала, що мали місце бажання 10 знаних викладачів працювати в інституті, проте, за умови забезпечення їх житлом [365, арк.2]. В Умані через схожі проблеми виш був змушений комплектувати кадри учителями місцевих загальноосвітніх шкіл, які, хоч і не мали достатнього досвіду та рівня підготовки, проте, мали де прихилити голову на ніч у місті [553, арк.8; 560, арк.4]. Такі ж проблеми мав і Сталінський педінститут [958, арк.8]. Злиття вишів лише поглибило квартирну проблему (для прикладу, викладачі ДПШМ переїздили до Одеси, зберігаючи за собою роботу, проте, не маючи квартир [955, арк.4]).

Не менш болісним було і питання звільнення викладачів. Те, що скорочення відбувались і доволі масштабні, говорять звіти вишів. Так, у ХДПІ 1962 р. через брак коштів довелось звільнити 75% усього складу майстрів та спеціалістів із майстерень та лабораторій, що завдавало значного удару політехнізації [540, арк.44]. Багатьох звільнених викладачів на вулиці не залишали: під крило їх брали міськвно, влаштовуючи на роботи у школах. Інколи залишали право читання погодинних лекцій на заочному відділі вишу [68, арк.30]. Окремі звільнені могли боротися за своє місце до останнього, подаючи навіть до народних судів, як то робив полтавець А. Матюков [97, арк.153]. Звичайно, частими були звільнення за власним бажанням та переведення до інших вишів країни: від Одеси до Ташкенту [240, арк.15-16; 52].

Не можемо оминати того, що часто викладачі відмовлялись від запропонованої їм роботи, до того ж у доволі престижних місцях. Так, кандидат історичних наук М. Спотар відмовився від роботи у Далекосхідному політехнічному університеті,

перейшовши погодинником на менш оплачувану, але постійну роботу у ближньому Київському педінституті, а його безробітний колега Г. Олійник – від посади на кафедрі марксизму-ленінізму Молотовського політехнічного інституту [999, арк.49].

Матеріальний стан студентів на початку десталінізації також бажав бути кращим і можна було б сміливо описати його словами В. Прилуцького про життя студентів 1920-х: «постійна боротьба за виживання» [815, С.110]. Це видно бодай з оплати за навчання у виші. Так, за 1953 рік заборгованість оплати по 36 педагогічних вишах УРСР складала 173 тис. 700 крб. (із цієї суми майбутні педагоги Полтави заборгували 34% (!) (58 тис. 700 крб.). Якщо врахувати, що оплата за рік складала 150 крб. [84, арк.90], виходить, що у виші було 392 особи, яким було сутужно робити такі виплати. Можливо, тому так радісно у своїх відгуках студенти вітали відміну М. Хрущовим плати за навчання [39, арк.57].

Про напівголодне життя студентів свідчить факт частих звернень молоді до директора надати роботу у виші під час навчання. Яскравий приклад – студентка III курсу ПДП Л. Гуртова, яка була змушена писати листа директору з проханням влаштувати її хоча б на півставки лаборанта (це у кращому випадку давало їй 300 крб. щомісяця), бо дівчині взагалі не було на що існувати. У її сільській родині, як і у більшості подібних родин УРСР [195, С.70], грошей не було, у студентки не було навіть зимового одягу та взуття. До честі М. Семиволоса, він прохання підтримав [57, арк.2]. Однак, у травні 1963 р. Міносвіти заборонило проводити прийом на роботу студентів поза винятковим дозволом міністра [422, арк.31].

Аналіз поточної документації вишів показав, за що молодь часто звільнялась від плати за навчання. Найбільша кількість звільнених – студенти, що походили із малозабезпечених сімей (47%), на другому місці – працівники освіти чи їхні діти (22%), далі студенти-інваліди Великої Вітчизняної війни (17%) і на останньому місці – ті, хто виконав плани навчальної роботи (14%) [84]. Не дивно, що інколи траплялися випадки обдурювання держави заради вигідного місця та економії грошей. Так, у Полтаві 1954 р. були викриті 9 студентів, які підробили документи, видавши себе за учителів, аби отримати місця і стипендії у ПДП. Студентка природничого факультету Н. Свиц протягом 2 років подавала довідки про загиблого у

Вітчизняній війні батька, аби отримати звільнення від плати за навчання. Правда, коли злочин викрився, «батьковбивці» довелося виплатити усю суму за два роки навчання [87, арк.65, 67]. Молоді люди часто писали заяви на матеріальну допомогу від вишу. У 1956 р. її сума складала від 50 до 200 крб. [92, арк.231зв; 95, арк.89]. Суми, які виші витрачали на цю допомогу, були доволі великими. Так, у Черкасах 1953 р. педінститут видав матеріальної допомоги на 5 тис. крб. [555, арк.26] (якщо брати мінімальний та максимальний розміри допомоги, то вийде, що допомогти могли від 25 до 100 студентам на рік); ЗДП давав рівно половину від черкаської допомоги [941, арк.13зв].

Траплялись випадки, коли матеріальна допомога ішла явно не на допомогу тим, хто бідував. У 1959 р. виявилось, що студент ПДП В. Конопля часто отримував гроші від інституту, мотивуючи це тим, що не мав коштів на харчування. Проте, усе до останньої копійки витрачав на випивку. І це «під час всенародної боротьби з пияцтвом» [98, арк.25]. З-поміж молоді були і ті, хто отримував стипендію за навчання. Інколи таких було менше половини контингенту (такі цифри були властиві, зокрема КДП, що обурювало викладачів, які думали, що молодь була більш забезпечена матеріально [232, арк.106]). Хоча у Полтаві 1957 р. з контингенту у 1 тис. 173 особи стипендію у виші отримували 935 студентів (це 78%); кожен студент протягом восьми «стипендіальних» місяців мав 258 крб. [388, арк.3].

Обіжник Міносвіти від 1.09.1956 р. встановив такий розмір стипендії студентам педагогічних вишів: від 220 до 362 крб., який залежав не лише від успішності, але й від курсу навчання студента: за роки у виші «зарплата» молоді зростала у 1,3 раза [370, арк.42]. Суми були доволі пристойними (додаток В, табл.В.3.). Не дивно, що інколи були випадки, коли молодь шукала способу отримати собі державні виплати нечесним шляхом. Майбутні педагоги викрадали чужі студентські квитки, аби потім згідно з ними отримати стипендію [87, арк.67]. Серед молоді були представники сусідніх країн і вихованці братніх комуністичних партій. Їм держава призначала окремі стипендії. Так, у 1956 р. іноземець Кан Сан Ха, перевівшись до КДПШМ з Москви, отримував стипендію у сумі 500 крб. без податків, звільняючись від плати за навчання спеціальними міністерськими розпорядженнями [241, арк.104].

Доволі довгий час найпочеснішою та найзначнішою за розміром нагородою за виконання своїх обов'язків залишалася стипендія імені Й. Сталіна [482, арк.51зв], допоки її у 1960 р. Міносвіти УРСР не «понижило» до ряду іменних стипендій видатних діячів. Розмір Сталінської стипендії, яку щороку отримували двоє-четверо студентів вишів, складав 600 крб. Таку ж суму з 1960 р. виплачували стипендіатам Короленківської, Пушкінської та інших іменних стипендій (60 крб. після реформи 1961 р. [101, арк.95]). Найпочеснішою пореформеною винагородою стала Ленінська стипендія [405, арк.29-31]. Вона складала 800 крб. (після реформи 1961 р. – 80 крб.) [100, арк.103]. У країні були випадки того, що високі стипендії ставали дійсно «персональними», коли їх вручали улюбленцям керівництва, про що, зокрема, закидали управлінцям у ХДПШМ [527, арк.159].

Протягом хрущовської «відлиги» серед студентів ходили розмови, що система присудження стипендій була неправильною. Так, директор РДП І. Оплаканський зауважував, що трійка давала право на диплом учителя, але позбавляла молодь можливості отримувати гроші [957, арк.39]. Через часті «благання» та «вимагання» студентами стипендій під час наради ректорів вишів 1960 р. директор ЗДП Шокало запропонував диференціацію стипендій. Згідно з пропозицією, стипендії мали б присуджуватись усім молодим освітянам, навіть якщо ті мали оцінки «задовільно» (150 крб.), «добре» (180 крб.) та «відмінно» (350 крб.) [1017, арк.131].

Згадаємо про питання працевлаштування студентів. Сам лише Полтавський педагогічний за 50 років (із 1914 по 1964) виховав 15 тис. вчителів (у 1964 р. «у люди» пішло 562 учителі) [333, арк.189]. Враховуючи, що подібних Полтавському на теренах УРСР діяло 36 вишів, не рахуючи педучилищ, не дивно, що О. Логвиненко констатує надлишок учительських кадрів у країні протягом років «відлиги» [680, С.203]. Проте, на початку десталінізації говорити про безробіття молодих викладачів ми не можемо. У переддень доби десталінізації випускники педінститутів виїздили далеко за межі рідних областей, отримуючи роботу від держави [278, арк.72]. Однак, уже з середини «відлиги» можемо говорити про появу проблеми. Київські освітяни обурювались, що близько 40% їхніх випускників мусили працювати не за призначеннями [237, арк. 113]. Наприклад, харків'янка Т. Ірданська так і не змогла

влаштуватись до жодної зі шкіл Конотопа, куди поїхала за цільовим направленням [65, арк.3]. Вона бодай згодом влаштувалася на роботу за спеціальністю до ПДП, тоді як 80 випускників ХДП 1961 р. 22 (майже третина!) працювали не за отриманою у виші спеціальністю [540, арк.126].

Молодь не їхала за розподілом із декількох причин. Проаналізувавши їх, на основі звітів, поданих до ЦК та Міністерства освіти вишами УРСР, зазначимо, що основними були одруження з офіцерами, вступ до аспірантури, партійна та комсомольська робота і лише останнє місце – хвороби (наприклад, із усіх 121 випускників Київського університету хворих було тільки двоє [996, арк.28]). Такі ж дані ми бачимо з аналізу розподілу студентів ПДП 1954 р. Із 169 осіб 154 роз'їхалися на Полтавщину, Вінниччину, Запоріжжя, Миколаївщину, Хмельниччину та Донеччину. Проте, 8 не поїхали за направленням через шлюб з офіцерами радянської армії, п'ятеро стали чоловіками чи дружинами учителів чи службовців, і по одному стали до державної служби та стали до роботи у вищій школі [363]. Був і легальний вихід: піти на власний пошук робочого місця, коли призначені Міністерством роботодавці відмовлялись надати житло молодому спеціалісту, такі прецеденти траплялися доволі часто [993, арк.274].

Міністерство також часто саме не допрацьовувало. Бували випадки, коли молоді педагоги не виїздили на місце роботи з вини самої держави, яка не перераховувала вчасно гроші для проїзду молоді до нового робочого місця, так було, зокрема, з випускниками ОДПШМ [993, арк.73]. Педагоги Чернівців дорікали чиновникам, що ті часто давали педінститутам країни направлення, навіть не перевіряючи, чи потребують цілі регіони такої кількості учителів. Траплялися випадки, коли у багатьох районах Тернопільщини, Закарпаття та Криму відмовлялись від молодих спеціалістів [993, арк.228, 258; 955, арк.49]. Про те, що молодь могла не доїхати до місця призначення, місцеві чиновники знали краще за центр. Так, дирекція ПДП доводила до відома в. о. міністра освіти Миргородського, що заходи розшуку, вжиті щодо тих, хто не з'явився на роботу 1958 р, виявили, що молодь не доїхала тому, що міськвно прилаштувало їх там, де був брак кадрів у селах районів області [396].

Часом студентська молодь відверто чинила спротив державному розподілу і не хотіла працювати там, де їх бачила держава. У Полтаві студентка А. Тернова відмовилась їхати згідно з розподілом у Хмельницьку область. Та дівчину залякали, що за відмову працювати у селі її не допустять до державних іспитів і згодом притягнуть до відповідальності у народному суді [86, арк.169]. Таких випадків «аморальних вчинків» було багато у КримДП, СумДП, Харківських вишах [469, арк.109; 999, арк.23]. Так, відправлений до Сумської області студент ХДП Щур прикинувся хворим, у надії позбутися робочого місця у селі, а його колега по вишу Маєв удався до подібних маніпуляцій у Полтаві. Обоє плекали надію у разі «бракування» їх як спеціалістів повернутись до рідного Харкова. Однак, не судилось [522, арк.27]. До речі, Харківський педінституту був у лідерах нерозподіленої молоді. Принаймні 1954 р. 86 молодих учителів відмовились їхати за направленнями, і серед них багато було не тільки офіцерських дружин, але й тих, хто відверто заявляв: «Тільки Харків!» [996, арк.56].

Молодь особливо не рвалась у село, шукала шляхів, як цього уникнути. Такі випадки були у Херсоні [997, арк.121], Києві, де студенти вдавали з себе хворих [234, арк.91]. У Черкасах викладачка Г. Маркова з прикрістю констатувала, що навіть за царської Росії учителі з великим бажанням їхали у найвіддаленіші куточки країни [558, арк.9]. У світлі таких фактів доволі іронічно звучать рядки, які відправив у звіті ЛДП: «Всі студенти виявили бажання і дали згоду поїхати на роботу туди, куди їх направляли» (благо, що направляли їх у навколишні області) [951, арк.5].

Проте, згодом перенасиченість ринку праці учителями призвела до того, що траплялися і випадки, коли навіть село не приймало молодого спеціаліста. Так, у 1959 р. заступник завідувача Полтавським обласним відділом народної освіти С. Самсоненко надіслав державним вишам УРСР листа, у якому попереджав, що область не зможе забезпечити роботою випускників 1959 р.: замість 392 вакансій область відкрила лише 74. Не передбачалося навіть збільшення класів у новому навчальному році. У разі згоди випускників працювати у школах області, ніхто не обіцяв молодим спеціалістам повної ставки, натомість даючи навантаження по викладанню двох чи трьох навчальних дисциплін. Реакція Міністерства на подібні

заяви була рішучою: інформацію Самсоненка назвали серйозним недоліком у роботі, однак, не спростували [397, арк.60].

Підсумовуючи, можемо зазначити, що умови організації навчального процесу у вищій педагогічній школі залежали від післявоєнного налагодження матеріальної бази як країни, так і регіонів та вишів. Повернення втраченої під час війни власності інститутів та відбудова зруйнованих приміщень в основному завершилися до 1956 р.

Відсутність стабільного, фінансованого державою зміцнення матеріально-технічної бази вишів призвела до піднесення руху за самообслуговування вишів. Проблема приміщень, наявна на початку десталінізації через повоєнну кризу, повторилась наприкінці «відлиги» через збільшення контингенту студентів. Із 1953 по 1964 р. держава поступово зменшила фінансування розселення студентської молоді на приватні квартири, долучившись до відбудови гуртожитків, яких, тим не менш, стало не вистачати з розширенням набору молоді до вишів.

Побут молодих людей також суттєво змінився за роки десталінізації: якщо на початку «відлиги» перевірки у вишах часто констатували антисанітарний стан приміщень та порушення моральних норм, наприкінці доби, дякуючи самообслуговуванню, студентські гуртожитки визнавалися зразковими закладами комуністичного побуту. Проблема харчування студентів розв'язувалась шляхом прибудови їдалень до корпусів інститутів; за відсутності таких – шляхом залучення їдалень навколишніх установ для забезпечення молоді обідами. Покращенню харчування молоді слугувала газифікація гуртожитків, яка до кінця 1950-х років була завершена. Фінансовий рівень життя молоді на початку «відлиги» був доволі низьким, що штовхало студентів на пошук підробітку як у стінах вишів, так і на стороні, проте, згодом Міносвіти заборонило працевлаштування молоді у стінах інститутів. Послабленню фінансового тягара слугувала система призначення стипендій (градувалися в залежності від курсу та якості навчання), система пільг (звільнення від плати за навчання за соціальним походженням, за станом здоров'я тощо). Працевлаштування молоді відбувалося шляхом цільового розподілу, який у середині 1950-х породив проблему «перенасичення ринку кадрів»; траплялись

випадки уникання роботи за розподілом – як офіційного (одруження, відмова через незабезпечення житлом тощо), так і нелегального (переховування, симуляції тощо).

Матеріальне забезпечення членів колективів педінститутів градувалося Міністерством в залежності від стажу роботи, наукового звання та посади працівників вишів, що, однак, не забезпечувало уповні потреб освітян і штовхало їх на пошук додаткового заробітку у просвітницьких організаціях, інших установах, до фактів спекуляції урожаями ботанічних садів, підробітку у стінах вишу та хабарів. На продукти харчування співробітник вишу витрачав щонайменше 62% заробітної плати, що демонструє дорожнечу життя освітян. Нерозв'язаність квартирної проблеми працівників вищої педагогічної школи була як причиною недостатнього забезпечення кімнатами у гуртожитку студентів, так і слабкого забезпечення кваліфікованими кадрами вишів. Звільнені з роботи освітяни мали можливість отримати призначення на роботу в інші виші СРСР, працювати погодинниками у навчальних закладах та у системі відділів освіти; непоодинокими були випадки відмови у запропонованих місцях роботи та звернення до суду за поновлення на робочому місці.

2.2. Зміст дозвілля: межі відпочинку та суспільних девіацій

Однією з найпривабливіших для дослідження є проблема позааудиторного, вільного від робочого режиму (навіть «вільного від диктату» [908, С.21]) часу студентів та викладачів. Під дозвіллям ми розуміємо вільний час, який використовують для відновлення фізичних, розумових і психічних сил людини. До нього входять як індивідуальні, так і публічні форми споживання культури: читання книг, перегляд кіно, походи у театри та на танці тощо. Дозвілля формують спілкування, фізичні заняття та творча діяльність. Тоталітарне ж суспільство додає ще й ідеологічного компоненту дозвіллевим формам відпочинку людей.

У нашій роботі основна увага приділена висвітленню дозвілля студентської молоді. Наявні джерела не дозволяють відтворити те, чим заповнювали свій вільний час викладачі вишів. Натомість вони багаті на звіти та повідомлення про організацію дозвілля майбутніх педагогів у позааудиторний час, упродовж канікул та у періоди

сільськогосподарських і табірних практик. Це пояснюється тим, що дозвілля викладачів не підлягало такій суворій фіксації і контролю. У протоколах партійних зборів педінститутів існують поодинокі згадки про наповнення вільного часу окремими викладачами. Та окрім критики певних проявів девіантної поведінки, деталі знайти важко. Спираючись на ті ж документи, ми можемо говорити про присутність викладачів на вечорах відпочинку молоді. Проте, цього замало для відтворення детальної картини. Власне, дозвілля педагогів може бути охарактеризоване вкупі з дозвіллям громадян УРСР цього періоду. Однак, це питання уже було предметом історичних розвідок В. Вовка, О. Ісайкіної та О. Тевікової [184-188; 603; 892-893].

Ми ж нині розглянемо проблему наявності вільного часу у викладачів та студентів педінститутів країни. Окрім аудиторної роботи, більшу частину дня викладачів в останні дні сталінського правління займали планові та позапланові партійні та подібні до них збори трудових колективів з метою розтлумачування нових праць «корифея науки», пояснення партійного курсу тощо. Кількість однотипних засідань виснажувала педагогів морально і фізично. Декан істфаку ПДП І. Чирко з цього приводу зауважив: «збори вибивають всіх нас з колії, з усяких режимів і графіків» [355, арк.39]. Його колега-мовник В. Савельєв обурювався тенетам бюрократизму, у яких перебував викладач вищої школи: «з найменшого приводу ми повинні робити звіт, а не роботу; не постійну роботу зі студентами...; у нас на неї залишається дуже мало часу» [355, арк.82-83]. Тут варто зауважити, що робочий день освітян був і так не короткий. У періоди сесій викладачі ЧДП іноді були змушені працювати до 20 (!) годин на добу, приймаючи планові та позапланові заліки студентів стаціонарного та заочного відділень [546, арк.26]. У світлі подібних фактів директор Луцького педінституту М. Бабляк просив звільнити інститути «від дріб'язкової опіки з боку Міністерства, дати більшу самостійність директору, менше навантажувати інститут незліченними звітами та формами, виконання яких відриває керівний склад інституту від керівництва навчально-виховним процесом та контролем над його виконанням» [946, арк.70-71]. Інколи українські освітяни рекомендували закінчувати всю роботу в інститутах до шостої вечора, як це робили у

навчальних закладах Москви [374, арк.35]. Міносвіти УРСР відгукнулося на подібні зауваження наказом від 19.06.1956 р., яким змушувало дирекцію вишів дотримуватися шестигодинного робочого дня [370, арк.31].

Не менш завантаженим заходами політико-ідеологічного спрямування був і позааудиторний час студентів. Можна лише здогадуватися про межі залучення молодих людей до безлічі пропагандистських кампаній. Так, студент I (!) курсу ПДПІ Є. Калганов лише за декілька місяців навчання у виші у 1956 р. жалівся: «Нас багато посилають в різні організації. Я, наприклад, виступав 62 рази. Це заважає мені в учебі» [325, арк.41]. Були випадки, коли комсомольські збори закінчувалися о третій ночі (!), після чого одні студенти засинали на партах, інші ж не з'являлися на лекції взагалі, а деякі навіть втрачали свідомість від втоми під час навчання [355, арк.2]. Це, безумовно, впливало не лише на організацію відпочинку, але й на сам навчальний процес. Декан фізико-математичного факультету ПДПІ Д. Мазуренко, уболіваючи за студентів, скаржився, що у них у вільний час було якщо не збирання врожаю картоплі, то дві політгодини замість однієї: «Їм просто ніколи думать!» [362, арк.14].

Зважимо ще й на те, що молоді люди мали готуватися до практичних занять, часом працюючи з літературою до другої години ночі [410, арк.64]. Навчальний день сам по собі був довгим. Так, у Полтаві студенти працювали в інституті з 8 год. ранку до 10 год. вечора, допоки були відкриті майстерні та читальні зали [91, арк.87]. А молодь ХДПІ полишала навчальні аудиторії та спортивні зали о першій ночі, тому працівникам медпунктів та викладацькому складу доводилося працювати і після десятої вечора. Нагадаємо, що ці ж молоді люди поверталися до спортзалів та окремих майстерень близько п'ятої ранку [540, арк.55]. У такій робочій атмосфері майбутні педагоги з Харкова навіть написали листа-скаргу до газети «Комсомольская правда», у якому жалілися на надмірне перевантаження. Однак, чиновницька перевірка з обкому ніяких порушень не виявила [969, арк.2].

Проблему «вкраденого вільного часу» студентів намагалися розв'язати декілька разів. Одним із рішень був директивний лист МВССО СРСР від 15.07.1956 р. Він зобов'язував керівництво навчальних закладів максимально скоротити перебування студентів в аудиторіях вишів. Лекцій мали перетворитися на диктовку короткого

найважливішого матеріалу, основна ж увага приділялась самостійній роботі студентів [534, арк.2]. Міністерський наказ від 27.08.1963 р. заборонив вишам ставити навантаження молоді більше 36 годин на тиждень. Ця норма для студентів випускних курсів знижувалася до 30 годин [422, арк.59]. Та у керівництва факультетів мало виходило виконати розпорядження Міністерства. У переддень сесій деканати не вкладалися навіть у 38-годинний навчальний тиждень молоді [527, арк.152].

Звичайно, у колі «студентів-стахановців навчального фронту» були і свої «дезертири», які вміли влаштувати собі відпочинок від навчальної рутини. Як і сучасне студентство, молодь 1950-х, за браком офіційного вільного часу, дарувала його собі сама через прогули занять [355, арк.53]. Через те, що кампанії з припинення прогулів зазнавали краху, викладачі вишів шукали можливості якщо не зупинити, то бодай спрямувати у найпозитивніше річище ці походи за пригодами, бо, зокрема, у Черкасах уважали, що те, що молоді люди «ідуть, хто куди хоче», лежало в основі антирадянських настроїв [558, арк.5]. Доволі популярною серед молоді була гра у доміно у навколишніх з інститутами дворах [355, арк.53]. Хоча кімнати відпочинку у гуртожитках забезпечували репродуктором, шашками, шахами та доміно [84, арк.76].

Одна з проблем вільного часу – це брак місць, де б молодь могла його проводити. Так, Полтавський обком партії 1953 р. звернув увагу на те, що вечори відпочинку були доволі нечастими в обласному центрі [276, арк.12]. За дослідженням Н. Хоменко, великою популярністю користувався театр, куди квитки коштували 30-50 коп. за гальорку або 3 крб. у партер чи в ложу. Тим паче, якщо половина першої дії вже минула, до зали можна було пройти безкоштовно [923, С.128]. Педагоги часто влаштовували молоді масові щотижневі походи до кінотеатрів та кіно [999, арк.28]. Для того, аби потрапити на перегляд кінофільмів, що їх організовувало Товариство поширення політичного і наукового знання, молодь мала б викласти від 1 до 3 крб. за сеанс [453, арк.73; 454, арк.68].

Репродуктори у парках та на площах робили додавали колориту дозвіллю нарівні із саморобними та фабричними радіоприймачами [350, арк.12]. Проте, слід мати на увазі, що радіофікація індивідуальних помешкань ще не сягнула свого піку у період «відлиги», тому ідеологічний вплив радіопрограм був скоріше масовий, аніж

індивідуальний, а проведення вільного часу за прослухуванням радіопередач не було чимось звичним, ніж це є для сучасного студента. За свідченнями начальника обласної дирекції радіо А. Почтера, на Полтавщині тих часів було доволі мало точок радіомовлення (у всіх містах лише половина наявних – 56 тис. на майже двомільйонне населення краю), що дійсно було «краплею у морі» [275, арк.121]. Так, у гуртожитку ПДП для студентів були передбачені радіоточки, проте, у 1953 р. не було жодного репродуктора, і довгий час молодь слухала радіо лише тоді, коли могла обладнати репродуктор самотужки [353, арк.1].

Інше, чим могли зайняти себе молоді люди, було читання літератури та періодичної преси. Хоча траплялись випадки повної апатії до книги: у СДП були студенти, які прочитали одну єдину книгу за весь курс навчання [1007, арк.19]. У ЛДП завідувач кафедри педагогіки Гусак також констатував спад у читанні молоддю літератури [1003, арк.277]. Аби підняти любов до книги, міська влада Полтави організувала книжкові розкладки в педінституті [286, арк.52]. Схожі кіоски облкнигторгу були і в ЗДП [941, арк.13]. Та чи могли собі дозволити студенти придбати книги? Як свідчить дослідження О. Ісаєвої, державні дотації здешевили книгу, що зробило її чи не єдиним дозвіллям для тогочасних людей [603, С.13] (додаток В, мал. В.4). Звичайно, для сталінського стипендіата придбати за місяць дві-три книги у межах 10 крб. означало витратити лише 5% статків. Таких щасливчиків у вишах кожного року було лише два-чотири. Інші якщо отримували стипендію, вона була удвічі меншою. Також слід взяти до уваги, що декларована ціна – це одне, а фактична ціна, за якою люди могли придбати книги, могла бути й іншою. У 1953 р. директор Полтавського облкнигторгу був знятий з посади саме за те, що робив доволі високі накрутки на торгівлі книгами для полтавців [252, арк.199].

У Глухові, Бердичеві, Полтаві та Черкасах з початку 1950-х рр. до кінця періоду десталінізації викладачі констатували стійку апатію молоді до періодичної преси [512, арк.13; 554, арк.23; 1018, арк.140]. Напевне, взнаки давалася пересиченість політичною інформацією на зборах, мітингах та на лекціях. На закиди ж викладачів щодо необізнаності молоді в питаннях поточної політики, студенти часто відповідали, що радше читали б художню літературу, ніж газети [420, арк.2зв]. Охочі до книги

збирали власні бібліотеки, заощаджуючи та підробляючи, щоб інколи придбати доволі раритетні видання О. Пушкіна, Е. Гофмана [34; 35; 693], полюбляли твори зарубіжних і вітчизняних класиків. Проте, якщо читання творів Ю. Смолича, В. Сосюри, О. Твардовського чи І. Ільфа та Є. Петрова заохочувалося, то за читання П. Куліша могли бути вжиті серйозні адміністративні санкції [36].

В окремих студентів небажання читати компенсувалося любов'ю до активного відпочинку. Ще у 1953 р. у Полтаві влада звернула увагу на те, що студентській молоді кортіло танцювати, проте місто не могло задовольнити їхню потребу у клубах чи танцювальних майданчиках. Зрештою, зійшлись на думці організувати танцювальні гуртки при навчальних закладах, де б молодь учили «батьорих, веселих радянських танців» [251, арк.72]. У часи десталінізації популярністю користувались вальс, вальс-бостон, фокстрот, танго (особливо «Албанське танго») та кадрили [34]. Часто захоплення танцями пояснити доволі просто: танці були доступними, квиток на танцювальний майданчик коштував 3-5 крб. З приводу цього секретар Сталінського райкому Львова на зустрічі з педагогами вищої школи міста натякнув: «молодь ще мало заробляє на виробництві, до того ж варто врахувати, що на виробництві у нас часто погано ставляться до неї, важко присвоюють розряди і таке інше, і тому доводиться іти на танці, це коштує дешевше, ніж піти до театру» [1003, арк.266]. До того ж велику кількість студентів складали сироти та малозабезпечені, які не мали знижок на квитки у кіно та театри, про що піклувалися навіть органи міліції, бо заради квитків часто коїлись злочини [1003, арк.278].

Однак, зацікавлення танцями не обмежувалось лише переліком дозволених радянських стилів. Коли викладач ПДП М. Різун зазначав, що «з боку студентів спостерігається дике надмірне захоплення танцями» [328, арк.15], він мав на увазі, що це були далеко не пропаговані танці під класичні мелодії [12]. Студенти не слухали радіопередач, що їх транслював радіовузол інституту, а лише чекали танцювальної музики [84, арк.76]. Київські педагоги скаржилися, що молодь влаштувала гучні танці щодня до 2 години ночі, тому викладачі просили обмежити проведення танців до опівночі лише у суботу [236, арк.50].

І хоча студентські «посиденьки» здебільшого закінчувались співами під баян чи гітару українських та російських народних пісень [35], пісень із репертуару Л. Утьосова та М. Бернеса [34], подекуди на перших студентських дискотеках «по темних кутках» інколи звучала заборонена владою музика, що виводило з рівноваги ревних партійців [297, арк.78], які неоднозначно натякали, що не бажають чути джазові мелодії у парках та громадських місцях [251, арк.99]. Н. Шліхта розглядає музику як вияв протесту [1037, С.146]. Можливо, тому у квітні 1958 р. директор ПДП М. Семиволос навіть зобов'язав без його дозволу не пропускати жодну платівку для танців на вечорах та для прослуховування на заняттях із музики, аби уникнути пропаганди капіталістичних ідеалів [327, арк.169-170]. Факти «контрольованого дозвілля» у виші траплялися щоразу частіше [925, С.191]. Як наслідок, скажімо, почути фокстрот «Моя Марусечка» П. Лещенка, репресованого радянською владою, молоді було неможливо [34].

Напевне, єдиним дієвим способом для вишу контролювати вільний час студентів, було залучення до гуртків художньої самодіяльності: оркестру, хорів, гуртків красномовства, фотогуртків, спортивних секцій тощо. Кількість задіяних у самодіяльності зростала щороку в кілька разів. Аби передати успіхи самих лише студентів на численних конкурсах, забракне місця. Згадаємо лише, що це джерело талантів кожен обласний центр мав можливість побачити принаймні декілька разів на рік на святкових демонстраціях. Тоді колони майбутніх педагогів вражали глядачів своєю винахідливістю: так, полтавські освітяни то утворювали квітучий сад із 500 гілок яблунь, то золотаве поле пшениці, то несли величезні моделі супутників та космічних кораблів [381, арк.3].

Однак, і ці показові виступи з часом виснажували молодь. Більшість заходів по вишах проводилася з-під палиці, коли порушення директиви 100% явки було рівносильне порушенню вірності Батьківщині [478, арк.15]. Так, у ХДП викладача Дідковського звільнили за те, що освітянин вирішив провести Перше травня не у колонні демонстрантів, а на річці за риболовлею [540, арк.72].

Цікавим було ставлення освітян до питання моди. Спецкор «Комсомольской правды» О. Кучкіна писала про молодь ПДП: «дівчата ходять в сарафанах, надітих

на товсті светри, у чоботях, хустках на плечах», «в інституті переслідують тих, хто гарно одягається, вважаючи гарний одяг ознакою «моральної нестійкості» [328, арк.45]. У виші дійсно критикували «стиляг», часто питання стилю поєднуючи з питанням ідеології. Так, викладач ПДП Д. Степанов боровся з «дикими зачісками» окремих студенток як із виявом міщанства [328, арк.56-57; 331, арк.106]. Схожими були потуги і в інших вишах. Директор УДП В. Горбач із неприязню повідомляв про появу у виші так званих «стиляг» 1957 р. і швидко зорганізував викладачів, аби «ці паростки гнилі викорінити» [545, арк.3]. Стиляги носили піджаки у клітинку з широкими плечима, яскраву краватку з екзотичним малюнком, звужені штани, черевики з каучуковою підошвою, широкополий капелюх, який «діставали» чи самі робили, носили довге волосся з набріюлініним чубом [1037, С.152].

Яким же мав бути «правильний» образ студента-педагога? Напевне, його якомога повно сформулювала вчителька однієї з полтавських шкіл, даючи характеристику студентці Г. Зеленській 1964 р.: «її скромна зачіска та одяг завжди нагадували про моральну чистоту душі вчительки, яка добре знає кодекс будівника комунізму і наполегливо впроваджує його в життя, сама живе за його принципами», бо саме така зовнішня форма могла вміщувати у собі «світло, радість, мрію і натхнення нашого молодого покоління» [426, арк.42].

Складовою дозвілля були спорт та фізична культура. Говорячи про розвиток спортивних уподобань освітян, згадаємо, що на початку 1950-х років виші УРСР зіткнулися з проблемою відновлення матеріально-технічної бази, що утруднювало заняття спортом. Проте, перехід до самообслуговування дозволив вишам не лише відбудувати старі спортивні зали, але й значно розширити бази відпочинку, прибудувавши цілі спортивні комплекси до власних будівель.

Окрім власних стимулів до заняття спортом, існували й обов'язкові форми фізичної культури. Аби утримувати здоров'я освітян у належному стані, Міносвіти видало відповідне розпорядження від 16.01.1959 р. Після нього для зміцнення здоров'я студентів кафедри фізичного виховання під егідою комітетів комсомолу щоранку проводили спортивну зарядку (у Полтаві її організовували щодня для 430 мешканців гуртожитку [410, арк.67]; такі ж масові зарядки були у Черкасах [559,

арк.31]). Правда, багато молодих людей зачинялось у кімнаті, накривалось ковдрою і просипало зарядку. Тих же, хто не виходив із гуртожитку, чекали такі самі справи в аудиторіях навчального корпусу [98, арк.11].

Багато молодих людей професійно займалося спортом. Частими були загальноінститутські та міжвузівські змагання, республіканські спартакіади та чемпіонати, підготовка до яких ставала питанням номер один багатьох зборів колективів [89, арк. 156]. У вишах діяли гуртки з гімнастики, легкої атлетики, шахів, шашок, бадмінтону [87], настільного тенісу, волейболу, баскетболу [34]. Молодь часто демонструвала високі показники на змаганнях, завойовуючи призові місця [35]. Показовим є той факт, що харківський стадіон «Динамо» у 1955 році зібрав більше 800 учасників республіканської спартакіади студентів педвузів УРСР. У змаганнях взяв участь 31 фізкультурний колектив із Донецька, Києва, Криму, Львова, Полтави, Одеси, Харкова та інших міст. Студентська молодь поставила десятки нових спортивних рекордів. Так, новий рекорд із штовхання ядра установив А. Сердюк із ХДПІ, який штовхнув ядро на 14 м 23 см. Його колега по команді Ф. Воробйов кинув молот на 48 м 83 см, а П. Наметченко здійснив стрибок з розбігу вгору на 1,8 м, встановивши таким чином нові рекорди для педвузів країни [654].

Однак, навіть спорт для молоді міг стати причиною погіршення здоров'я. Звіти медичного пункту ХДПІ демонструють, що у студентів найбільше було травм нижніх кінцівок (у 28 з них причиною було заняття боротьбою, футболом та баскетболом), на другому місці – радикуліти та хвороби суглобів (у 19 студентів, які займались гімнастикою, акробатикою та плаванням). Третю сходинку хвороб молоді займали запальні процеси порожнини носа (8 хворих боксерів та плавців) та гіпертонічна хвороба у неспортивних студентів. Далі ішли молоді люди із серцевою недостатністю та туберкульозом легень (по 4 особи). Студентство, хворе на виразку шлунку, хвороби печінки та струси мозку були у меншості, проте, часто поповнювали списки хворих (по 2 особи) [541, арк.14]. Майже у ста відсотках випадків це була хоч і легка, але інвалідизація молоді.

У 1959 р. влада почала цікавитись оздоровленням студентів у спеціальних спортивних таборах при вишах. Так, майбутні запорізькі педагоги 1953 р. отримали

18 путівок до будинків відпочинку, 3 в санаторії та 2 туристичних путівки [941, арк.13зв]. Проте, якщо 1956 р. лише один вуз УРСР мав оздоровчий табір для 350 студентів, то уже 1958 р. 10 тис. 310 молодих людей відпочивало у 42 привузівських оздоровчих таборах. У 1959 р. з 15 тис. 710 студентів вишів, кому пощастило відпочивати у таборі, вони склали 24% (3 тис. 750 осіб). Міносвіти давало кошти на розширення і будівництво нових таборів. Виділяли фінансування на харчування студентів по 100 крб. на людину. У переліку 13 вишів, які мали свої бази, були не лише гіганти Києва, Харкова та Одеси, але й виші Черкас, Кам'янець-Подільського та Вінниці [1010, арк.80-82]).

Радянська демократія декларувала дотримання безлічі персональних свобод, однією з яких була свобода віросповідання, що тісно перепліталось з проявами індивідуального заповнення вільного часу. Однак, як зауважували освітяни, «свобода совісті – це насамперед свобода антирелігійної пропаганди» [131]. Чим, власне, і користувалися владні та партійні органи, контролюючи особисте життя людей. Педагоги країни були передовиками у боротьбі за чистоту радянської свідомості від «релігійних пережитків» [703]. Яким чином освітяни впливали на релігійність населення часів хрущовської «відлиги»? Що переважало у їхній діяльності: персональне несприйняття віри чи виконання «державного замовлення»?

Головним козирем у цьому було атеїстичне виховання молоді. Самостійний курс основ атеїзму у педагогічних вишах з'явився доволі пізно. Так, у СумДПІ про нього заговорили лише у зв'язку з постановою ЦК КПРС «Про помилки проведення науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 10.11.1956 р. [467, арк.39-40]. А у ХДПІ у 1958 р. доцент Й. Непомнящий ще тільки апробував курс, насичений місцевими прикладами вірувань, на молодих учителях [536, арк.30]. У стінах ПДПІ з 1957 р. діяв постійний атеїстичний семінар для студентів [326, арк.122]. Мета подібних предметів полягала у вихованні людей, далеких від забобонів та віри. Тут згадаємо бодай те, як 1953 р. освітян КДПІ критикували за їхню віру у надприродне, у сни та карти. До того ж і приклади були наготові: «аспірант іде захищати кандидатську дисертацію на ступінь кандидата філософських наук, кішка йому перебігла дорогу, людина вертається, обходить десятьма дорогами, запізнюється на

засідання і після успішного захисту, говорить товаришеві, що захистився блискуче, бо повернувся і обійшов десятьма дорогами, а той йому відповідає: «Дурень, три рази плюнув би через ліве плече, ось і все...» [234, арк.49].

Якщо релігійні студенти потрапляли до лав майбутніх учителів, система мала, говорячи сучасною мовою, «форматувати» їхню свідомість. Яке ж місце за рейтингом популярних тем займала антирелігійна пропаганда у стінах інститутів? Контент-аналіз протоколів партзборів ПДПІ за 12 років (додаток Г., мал.Г.1) виявив, що атеїстичне виховання майже у 100% згадувалося партійцями у розмовах про політичне виховання. Проблема антирелігійної боротьби у стінах вишу за добу десталінізації освітяни присвятили 13% партійного часу (707 виступів з 5 тис. 380). Щорічний показник «популярності» питання про «найвищий радянський атеїзм» був доволі стабільним і не опускався нижче 10% з 1956 р. [402, арк.82]. У такій атмосфері важко було залишитись байдужим до переконань більшості.

Традиційними стали антирелігійні атеїстичні семінари для молоді. Їх проводили у Луганську, Львові, Полтаві, Харкові, Ужгороді та інших містах. [34; 35; 1008, арк.61; 1014, арк.36; 1018, арк.73]. Ба більш, курс основ атеїзму, який був обов'язковим для всіх студентів УРСР, у сусідній РРФСР був лише факультативом [971, арк.3]. Осторонь цих процесів не могли стояти ідеологічні кафедри інститутів. В окремих вишах кафедри марксизму-ленінізму обмежились лише атеїстичними вечорами у гуртожитках [528, арк.1-2], в інших – вдались до серйозніших дій: молодь вивели у маси. Так, лише 1957-1958 н. р. під керівництвом кафедри марксизму-ленінізму ПДПІ студенти вишу прочитали серед населення Полтави 134 лекції на атеїстичні теми на кшталт «Чи був початок і чи буде кінець світу?» чи «Штучні супутники Землі і релігійні казки про небо» [394, арк.3].

Поглянемо на окремі випадки прямого впливу на членів колективів інститутів, коли за ними зауважувався «гріх віри». Поки педагоги оповідали на батьківських лекторіях про шкідливість віри для розвитку дітей [441, арк.151], у стінах вишів релігійний пієтет студента міг йому дорого коштувати [143]. Так, у 1956 р. сусіди по гуртожитку студентки Харитонової з ПДПІ написали доповідну до партійної організації вишу, звинувачуючи дівчину у проявах релігійності (у вечірній молитві

перед сном). Справа затяглась, проте партбюро змилювалось над віруючою, постановивши, що «підстав для обвинувачення (!) товаришки Харитонової у релігійності немає» [325, арк.128]. Так само звинувачували у релігійності студентку СДПІ Мінюк, яка через віру відмовлялась вступати до комсомолу, чим дратувала партійців [1007, арк.19]. У Харкові ж молоді дівчата з різних церков та сект часто з'являлись під стінами гуртожитків, агітуючи молодих людей не відвідувати театри та кіно, а завітати до їхніх служінь [971, арк.8].

Схожим було ставлення до віруючих у Черкасах: до прикладу, під прицілом атеїстів 1957 р. опинився інститутський конюх. Релігійність викрили тоді, коли старий попросив надати йому відпустку на дні старого нового року, які той обіцяв відпрацювати у будь-який інший день. Аби «навернути» дідуся до лав невіруючих, йому організували індивідуальну атеїстичну лекцію. Правда, він не дослухав лектора Бердичевського, полишивши лекцію на половині і продовжив просити дирекцію надати йому вихідні у дні святого Василя [558, арк.6].

Однією з проблем повсякдення освітян є проблема шкідливих звичок та проявів девіантної поведінки у колі освітян. Девіантна поведінка (або ж відхильна поведінка) розуміється як система вчинків чи окремих вчинок, які не відповідають моральним чи правовим нормам суспільства. У нашому випадку йдеться про факти паління, зловживання алкоголем, ризики для здоров'я (власне, девіантна поведінка) та факти злочинності серед студентів та викладачів (делінквентна (злочинна, кримінальна) поведінка).

Проблемою педагогічних кіл було паління. Якщо 1953 р. цигарки були дефіцитом [251, арк.141], і молодь рідко «ловили на гарячому», то до кінця «відлиги» все змінилося. Студентство відкрито палило цигарки у коридорах навчального корпусу та гуртожитку [332, арк.20; 555, арк.82]. Так, черкаська молодь заповнювала коридори вузу димом, і нікому, окрім коменданта, це порушенням внутрішнього розпорядку не видавалося, можливо, тому що більшість викладачів теж палила, навіть із явним нехтуванням загальноприйнятих норм. У ЧДПІ викладач Барандес палив, «не рахуючись, де він знаходиться» [558, арк.6], так само, як і доцент кафедри літератури ХДПІ С. Утевський, який взагалі дозволяв собі палити під час читання

лекцій [542, арк.16]. Причини паління студентів та викладачів можуть бути пояснені по-різному. Паління як девіація – це не вроджена поведінка, вона радше має соціальний чинник. У певної частини освітян вона набувала виду конформної девіації (коли паління починалося як пристосування до стандарту поведінки більшості в групі чи до поведінки авторитетів у ній). Для інших паління ставало примусовою девіацією, яка розвивалась як захисна реакція на психічні струси, бажання зняти стрес нікотинном, що згодом розвивалось у тютюнову залежність.

Навіть часті туристичні походи та екскурсії призводили до цікавих наслідків. Так, студенти Жданова, вирушивши у велопохід, на сороковому кілометрі від міста вирішили скрасити сіру буденність автотраси і, наздогнавши автомобіль, що їхав попереду, ... вкрали з багажника пляшку горілки та дві пляшки вина. Тоді їхній туристичний похід закінчився у міліцейському відділенні [1008, арк.145]. Проте, це нам демонструє, що у житті студентів далеко не останнє місце займав алкоголь. Як не прикро, але вільний час заповнювали розмовами за пляшкою спиртного. Робили це вправно і викладачі, і студенти. До того ж перші знаходили для алкоголю хвилинку навіть протягом робочого дня. Якщо врахуємо, що день дійсно був довгим (у майстрів та лаборантів тривав до 22 вечора), то цілком логічно, що інколи майстри, як В. Курилко з ПДП, завершували його за склянкою оковитої [100, арк.8зв]. До речі, полтавські педагоги самі визнавали, що у тогочасній Полтаві було зареєстровано найбільшу кількість випадків пияцтва по всій Україні [344, арк.22].

Ще 1954 р. Г. Чепурний з ПДП, «прийнявши на душу», пішов контролювати педагогічну практику підопічних у середній школі №16. Не дійшовши до місця призначення, освітянин заснув біля паркану школи, де й пролежав на очах школярів з 12 до 16 години, допоки дбайливі студенти не привели його до тями. Звичайно, за подібне його очікувало звільнення [81, арк.20]. Схожі практики «п'яного сну» під стінами інституту та на вулицях міста знав і черкащанин С. Ковальчук, якого студенти не раз приводили додому з міста [557, арк.17], витягаючи з канав, вокзалів та підбираючи навіть на газонах біля навчального корпусу, коли той спав, прикриваючись студентськими конспектами від денного сонця [559, арк.13].

Наявність «алкогольної проблеми» серед студентської молоді не уявляється чимось дивним. За довідками міськкому партії, з 2 тис. 657 усіх затриманих у витверезниках Полтави порушників дисципліни лише за три місяці 1960 р. 17% складала студентська молодь до 25 років (467 осіб) [261, арк.13]; така ж картина була зі студентами Харківських, Київських, Львівського педінститутів, де викривались «аморальні групки», а викладачі забирали молодь з витверезників [1017, арк.267]. Хоча викладач УДПІ Перлов не дивувався «винній пристрасті» студентів, бо навіть у подарунковому наборі до Дня радянської армії 1957 р. головним був комплект із горілки та консерви [553, арк.11]. Політехнізація як така теж сприяла пияцтву молоді: отримавши зарплату на заводах та фабриках, студенти часто одразу бігли у найближчі ресторани та кафе і витрачали її на «біленьку», після чого «офіційна частина» нерідко переходила у бійки [1008, арк.139-140].

Студентські посиденьки закінчувались і опівнічними хоровими співами, і грою на баяні під гуртожитком. Проте, були випадки, коли горілка доводила до страшних наслідків. Одного разу «гулянка» полтавської молоді завершилась розпалюванням вогнища на дахові спортзалу, після чого частина стелі будівлі обвалилась і ледь не згорів відбудований після війни навчальний корпус [104, арк.76]. Алкогольна залежність у тогочасних педагогічних вишах з «матеріальними збитками» від «п'яних» учинків молоді не менше занепокоєння викликала у Харкові та Києві [538, арк.26; 992, арк.18].

Однак, були і страшніші випадки. Так, п'яні студенти природничого факультету ПДПІ наважились на бійку з дружинниками Писарівщанського зооветтехнікуму у червні 1963 р. У стані афекту вони вдерлися до гуртожитку, де переховувались розгублені дружинники, й у ході бійки майбутній педагог П. Литвинов наніс декілька ножових поранень черговим [102, арк.171-172]. А у СДПІ філолог Л. Луценко у стані алкогольного сп'яніння поранив фінкою колегу [1007, арк.18].

«Волю» молоді завжди давала практика у колгоспах, під час якої Міністерські накази до останнього дня «відлиги» фіксували прояви аморальних учинків [425, арк.89]. Наприклад, у ХДПШМ викладачі не припиняли скаржитись на погану поведінку частини майбутніх педагогів під час збирання урожаю [524, арк.3]. Молоді

освітняни Полтави, виходячи з-під постійного нагляду партійної організації та викладачів, бувало, теж починали пити. Про п'яні deboші студентів неодноразово доповідали на партактивах міськкому КПУ [247, арк.122; 251, арк.150]. Так, під час збирання урожаю 1958 р. студенти-комуністи Заславець, Хоменко та Бондарев організували пиятику на колгоспних ланах. Все було б як завжди, коли б Заславець не надумав добиватися у хату до однієї з колгоспниць із вимогами інтимної близькості, побивши вікна та піднявши на ноги половину села [393, арк.15]. Часто студенти-практиканти закінчували свої п'яні походеньки у районних лікарнях. Так, киянин А. Чігір напідпитку викрав мотоцикл і, не розминувшись з автомобілем, отримав численні ушкодження [969, арк.75].

Педагоги залучали Товариство поширення політичного та наукового знання для пропаганди здорового способу життя. Республіканське відділення пропонувало перелік 13 тем із медичної галузі, одна з яких стосувалась шкоди паління тютюну, а 3 мали переконувати у шкідливості алкоголю (на кшталт «Несумісність алкоголізму з моральним образом радянської людини») [448, арк.28]. Достеменно відомо одне: подібними заходами побороти «зеленого змія», якого освітяни вважали «шкідливими пережитками минулого», педагогам у своїх рядах не вдалося.

Отже, розпиття спиртного також було яскравим виявом суспільної девіації. Для молодих освітян у більшості випадків девіація була конформістською (розпиття алкоголю організовувалось добровільно задля «гарного настрою» та «за компанію»). Для них розпиття алкоголю стає чи то соціальною аномалією підпорядкування (коли молоді люди опинялись у середовищі старших, досвідченіших студентів), чи аномалією інновації (коли студенти пробували щось нове у нових соціальних умовах вищої школи). Не будемо забувати про аномалію ритуалізму, коли розпиття алкоголю, яке згодом переходило дозволеним межам, напряму асоціювалося з проведенням свят, ювілеїв, зустрічей друзів тощо.

Говорячи про викладачів та студентів значно старшого віку, зазначимо, що їхня девіація була радше вимушеною, викликаною потребою втечі від дійсності, яка згодом переростає у стан залежності. Вона була викликана наслідками участі багатьох з них у Великій Вітчизняній війні, незадоволенні матеріальних чи

моральних вимог суспільством та державою, проблемами у родині, на роботі та у власному світі цінностей. Частими ставали випадки так званого соціального ретретизму, відходу від життя, що були наслідком появи хронічного алкоголізму, який потребував стаціонарного медичного лікування. Непоодинокими були випадки, коли викликана алкогольним сп'янінням поведінка з девіантної ставала делінквентною, а порушення норми моральної ставало порушенням норм закону.

Приділимо увагу проявам делінквентної поведінки освітян. У побудові комуністичного суспільства педагоги вищої школи турбувались про моральне обличчя колег та студентів: з ким проводять вони вільний час? чи часом не порушують норми моралі, такі потрібні радянському вчителю? Відділ вишів звітував ЦК КПУ 1959 р., що «студенти вузів УРСР своїми практичними ділами доводять, що вони є гідними синами Радянської Батьківщини» [1008, арк.45-46].

Принаймні до 1955 р. ідеалом моральності був Сталін. Курсові, самостійні роботи з різними варіаціями цієї тези викладачі СумДПІ розглядали чи не щороку [462, арк.1]. Не секрет, що серед студентів педагогічних вишів УРСР часто були навіть колишні кримінальні злочинці, які часто слугували каталізатором порушення дисципліни [530, арк.32]. Так, Полтавський міськком з прикрістю відзначав, що більшість злочинів скоювали школярі та студентська молодь [247, арк.91]. Львівські освітяни через подібні ж факти закликали створити (!) при органах міліції спеціальні трійки, які б «без роздумів» (!) судили порушників закону з числа студентської молоді. Мало того, викладачі вимагали, аби такі суди над студентами-правопорушниками ставали показовими [1003, арк.256-257].

У вишах часто траплялися випадки дрібних злочинів. Найбільше було крадіжок: до них вдавалися члени колективу – від майбутніх педагогів до обслуговуючого персоналу. Прибиральниці в основному привласнювали дрібні речі, годинники та гроші під час прибирання у гуртожитку [94, арк.8]. Молодь вдавалася до крадіжок у роздягальнях та вбиральнях. І якщо на початку десталінізації крали здебільшого взуття, листи, невеличкі суми грошей та косметику [100, арк.83], то уже у 1960-х студенти виносили шуби [103, арк.246]. Свої дрібні злочинці були і у київських та черкаських освітян [234, арк.9; 558, арк.5]. Правда, часом на злочини штовхали важкі

матеріальні умови. Так, четвертокурсник-інвалід Пономаренко з КДПІ крав гроші, облигації та хліб з їдальні лише тому, що намагався вижити на 250 крб. пенсії учасника війни у столиці України, яку сам же і визволяв [237, арк.59].

Інколи молоді люди розкаювались у вчинених ними злочинах: наприклад, Г. Ольшанська з КДППМ [242, арк.207] або Т. Клименко з ПДПІ. Остання протягом тривалого періоду обкрадала молодь гуртожитку, із сорому втекла з вишу та з дому. Повернувшись, отримала суворий вирок керівництва інституту: якщо у середні віки ганьбу змивали кров'ю, у часи радянської дійсності її можна було змити працею. Дівчині дозволили повернутись до лав студентів через рік за умов гідної роботи на виробництві та позитивних характеристик з місця роботи [96, арк.60].

На цьому тлі доволі показовими та знаковими виявлялися фіксовані приклади демонстрації високого рівня громадянської гідності. Так, студентки Полтавського педінституту С. Федотова та З. Гусак отримали подяки, бо віднесли знайдений на вулиці міста годинник до дільниці, а не до себе у кімнату [99, арк.145]. Проте фіксація таких учинків була радше винятком, уроком та прикладом для інших, бо більше згадок подібних фактів за всі 12 років періоду десталінізації у документах вишів не знайдено.

Отже, делінквентна поведінка майбутніх педагогів була викликана декількома чинниками: алкоголем (розвивалась з вимушеної девіантної поведінки), соціальними злиднями (розвивались у імпульсивну девіацію, за якою психологічна та психічна виснаженість через незадоволення потреб у грошах, продуктах, теплі тощо штовхала до втрати самоконтролю і, як наслідок, до злочину, всупереч власним поглядам. Це видно з подальшого каяття подібних «злочинців». Останнє місце займають соціальні аномалії бунту та ритуалізації (коли злочини коїлись унаслідок бравати чи тими, хто уже відбував покарання за крадіжки і мав рецидив).

Як бачимо, повсякденне життя колективів вищої педагогічної школи розвивалось в умовах, які об'єктивно створювала радянська держава. Із одного боку, система суворої централізації управління, яка не оминула освіти створювала жорсткі рамки вимог до вищої педагогічної школи у галузі матеріального забезпечення навчання, морального обличчя учителя тощо. З іншого – подібні вимоги були слабо підкріплені

матеріальною та методичною допомогою з боку Міносвіти. У відповідь на це освітянські колективи користувались методами самообслуговування вишів студентами, розвивали ініціативу викладачів, фактично отримавши відносну автономію у країні централізаторської політики. Держава впливала на життя людей через наявність дефіциту товарів на фоні профіциту ідеологічного переконування у покращенні життя вже сьогодні та організації перегонів як між соціалістичними інституціями, так і з країнами капіталізму. Як відповідь подібному стану справ, в окремих освітян виробилось життєве кредо: «Час – це гроші»; педагоги цінували свою працю, могли визначити її матеріальний еквівалент, із чим періодично велась ідеологічна боротьба партійних органів як з проявом буржуазних настроїв. В умовах повоєнної кризи, матеріального занепаду вищої педагогічної школи, неможливості надати достатню допомогу у розв'язанні житлової проблеми, влада нав'язувала підсилену відповідальність, змагальність у середовищі освітян. Відповіддю на це стала пропаганда ідеї вишу як другого дому, на користь якого варто було покласти власні сили, час та інколи власні гроші.

Матеріальна база вищої педагогічної школи до середини 1950-х років мала численні проблеми. Попри визначні темпи відбудови у межах Союзу РСР затягування повоєнної відбудови приміщень педінститутів через залишковий принцип фінансування освіти давалося взнаки. Як наслідок – тіснота приміщень, холод, відсутність або недостатність житлового фонду для викладачів та студентів, брак їдалень, низька калорійність продуктів харчування тощо. Умови покращились із переходом на самообслуговування вишів у другій половині 1950-х років та збільшенням асигнувань із боку держави.

Матеріальне забезпечення співробітників вищої педагогічної школи на початку періоду десталінізації демонструвало значну прірву у градації зарплат (від 200 до 5000 крб. і вище). Проте, у більшості випадків статки освітян не покривали витрат на харчування, оплату комунальних послуг, не кажучи про дозвілля. Члени педагогічних колективів вишів вдавались до пошуку підробітку у лекторіях, торгівлею з майстерень вишів; непоодинокими були випадки хабарництва.

Студентство пройшло шлях від бідкування та виживання на початку 1950-х до відносно забезпеченого життя наприкінці «відлиги». Цьому сприяла відміна плати за навчання (за якого, тим не менш, слідувала заборона працевлаштування студентів у виші, що рятувало їх від злиднів), оформлення системи стипендій (від 220 до 800 дореформених крб.) (хоча існувала практика присудження стипендій «своїм» студентам), розширення бази гуртожитків, їдалень та працевлаштування молоді через систему розподілу. Проте, остання мала свої недоліки: частими були випадки пересичення ринку праці, відмова самої молоді від роботи згідно з розподілом, що виливалось у судові процеси та розшуки.

Релігійність освітян здебільшого мала прихований характер. Вища педагогічна школа УРСР була у фарватері антирелігійної пропаганди. Цьому сприяла обов'язковість курсу атеїзму в УРСР на відміну від його факультативності в РРФСР, та залучення молоді до атеїстичних лекторіїв. Частими були факти «порятунку» колег від тенет сектантів шляхом доносів та участь як обвинувальної сторони у громадських антирелігійних судах тощо.

Вільний час молоді був зайнятий читанням літератури (однак, не періодики), походами у кіно, театри, музеї (хоча перевага надавалася танцювальним майданчикам чи самоорганізованим танцям у вишах та «на кутках»). Нами були зауважені випадки девіантної поведінки: прихований алкоголізм, із яким вели посилену боротьбу наприкінці 1950-х, масове тютюнопаління, дрібні крадіжки тощо.

РОЗДІЛ III. ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ, КУЛЬТУРНИХ І ПОЛІТИЧНИХ РЕФОРМ НА ОСВІТЯНСЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ

Десталінізація пов'язана не лише з демонтажем культу особи Й. Сталіна, але й зі змінами у всіх сферах життєдіяльності країни: від архітектури малих міст до здійснення заходів міжнародної політики. Характерним для тоталітарного суспільства було прищеплення всім соціальним верствам почуття причетності до реформ у країні. Осторонь не залишались і колективи вищої педагогічної школи УРСР. Розглянемо повсякденну участь педагогічних інститутів у змінах, що їх зазнали система освіти, науки та культури, сільське господарство та промисловість, питання національної політики тощо.

3.1. Вплив нововведень у галузі освіти на життя педколективів

За часів «відлиги» було розпочато не одну реформу освітнього простору, у перетвореннях зачіпалися різні сфери життя дитсадків, шкіл та вищих і середніх навчальних закладів країни. Проте, з усіх реформ найвагомішою була політехнізація навчання. Ця проблема залишила по собі найбільшу кількість відгуків педагогів, вона ж викликала і більше змін у навчальному процесі, ніж будь-яка інша інновація уряду. Тому ми її вважаємо основоположною освітньою реформою усієї доби, яка знайшла своє відображення у Законі про освіту в УРСР 1959 р. [580].

Розвиток проблеми політехнізації та ставлення колективів педагогічних вишів УРСР до освітніх реформ розглядається за допомогою методу історичного моделювання (додаток Д). Змістом функціонування моделі є процес зміщення акцентів в освітній сфері від теоретичного до практичного пізнання світу. Як результат, формування системи освіти з виробничою спрямованістю навчального процесу. Найхарактернішою умовою, яка визначила укорінення та відчуження починань влади на рівні педагогічних вишів упродовж десталінізації, був конфлікт державних вимог та місцевих можливостей.

Про матеріальні проблеми вишів, які навіть за вісім років по закінченню Другої світової війни важко виходили із занепаду, ми говорили окремо. У цьому підрозділі розглянемо ті з них, які стосувалися організації політехнічного навчання і не були висвітлені нами раніше. Так, у ПДП була всього одна майстерня. Зауважимо, що кризова ситуація у 1953 р. була не лише з будівлями, але й із забезпеченням навчальними матеріалами. Для прикладу, у студентів-філологів іноді було усього по 2-3 підручника з курсу зарубіжної літератури на групу, підручників же з радянської літератури взагалі не існувало [356, арк.17]. У Полтавському виші, на відміну від Харкова [522, арк.109], не було навіть вати для виготовлення опудал звірів та птахів, що передбачалося планами політехнізації природничого факультету. Довгоочікувану декларовану організацію радіовузла було зірвано через те, що бухгалтерія не надавала готівки для купівлі проводу та репродуктора. Викладачі інституту були готові навіть самі виготовляти потрібні деталі. І якщо Львівський педінститут міг похвалитись, що уже 1954 р. мав найновіше обладнання для лабораторій та майстерень [997, арк.158], то у майстернях ПДП просто не було найелементарнішого приладдя [355, арк.229-230]. Схожа картина була чи не в кожному другому педагогічному виші країни. Так, директор УДП В. Тканенко мав усі підстави зауважити, дивлячись на один мікроскоп та одну лупу біологічних лабораторій свого вишу, що «з таким обладнанням ми лише калічимо студентів» [546, арк.26]. Інколи держава бралась за справу, але робила це незграбно. Так, ВінДП писав до Міносвіти, що 1953 р. на численні благання нарешті отримав великий свердлильний верстат, але ефективно використовувати його педагоги не могли. Влада прорахувалась і вписала у маленькі аудиторії верстат, спроектований для великого машинобудівельного заводу, який не влязав у жодне приміщення. Та й для того, аби запустити його, не вистачало потужного електрогенератора, на придбання якого ніхто грошей також не виділяв [937, арк.6].

За три роки дії загальнодержавної програми політехнізації, на початку нового 1956-1957 н. р., майстерні окремих вишів не були готові для прийому студентів. З'являлися свої довгобуди, незакінчені будівлі столярних, слюсарних або ж складуваних відділів [281, арк.29], іноді у відкритих майстернях верстати були застарілими, бракувало деревини та заліза для роботи [374, арк.85]. Так, викладач

кафедри фізики ХДПІ Галкін 1953 р. констатував, що виш був неспроможний замовити нове обладнання і був змушений користуватись застарілими пристроями [535, арк.7]. Напевне, 1956 р. був переломним не лише для ідеології, бо зміни у забезпеченні вищої школи матеріалами для політехнічного навчання відбувалися у багатьох містах країни. Похвалитись придбанням нових верстатів та обладнання для спеціалізованих лабораторій змогли, зокрема, у ХДПІ [532, арк.4]. Сталінський педінститут отримав ГАЗ-51, трактор та 7 верстатів у свої затісні майстерні [958, арк.4]. За декілька місяців потому для потреб політехнізації закупили шість верстатів, два шліфувальні преси, трактор «Універсал-2» та автомобіль «ЗІС-5» [395, арк.183]. А львів'яни, обладнавши 19 лабораторій та майстерень, констатували, що позбулися «шкідливого бригадного методу викладання лабораторних робіт» [951, арк.2].

Проте, студенти, працюючи по 90 годин у майстернях, часто не могли виготовити жодної наочності та жодної моделі [392, арк.13]. Причина була не стільки у невмінні та незнанні студентів, скільки у простій нестачі матеріалів, що стала закономірною на всі подальші роки. Згадаємо, як у Полтаві викладачі скаржилися, що протягом двох семестрів у майстернях були зовсім відсутні необхідні для роботи деревина і дріт [412, арк.28зв]. Через подібні прогалини у політехнізації навчання до справи долучили господарську частину вишів, яка до цього трималась осторонь перетворень в освіті [535, арк.33]. В Умані та Харкові викладачі відверто говорили, що очікувати допомоги господарників вишу «не було надії», бо якщо два дзвоники у коридорах встановлювали більше двох місяців, то, за влучним натяком викладача ХДПІ В. Бабія, будувати майстерню мали б десятки років [544, арк.27].

Надалі відчувався брак приміщень. Міністерство освіти у своєму наказі від 15.05.1959 р. констатувало факт непристосованості майстерень для політехнічної освіти у вишах по всій території УРСР [397, арк.53]. У ПДПІ 2 столярні та 2 слюсарні кімнати, термічна та складова кімнати разом з автокласом розміщувались у вогких, тісних підвальних приміщеннях без денного світла [399, арк.5]. У «надземних» майстернях ситуація теж була не дуже оптимістичною. Так, майстерні фізики могли вмістити 12-15 студентів. Тому практику доводилось влаштовувати на базі залізничного училища, паровозоремонтного заводу, будівельного інституту [385,

арк.12]. Однак, сподіватись на допомогу держави було марно. Тому в ОДПІМ із певним звинуваченням звучали слова звіту, що виш придбав 7 верстатів та інший реманент «шляхом власної ініціативи робітників інституту» [954, арк.1]. Тому полтавський професор П. Сосін зауважив, що матеріальну базу інституту можна було зміцнити лише власними силами студентів, не чекаючи роками допомоги зверху, бо «студенти побудували гараж, вони можуть будувати й майстерні» [410, арк.33].

Окрім невідповідності матеріальної бази вимогам політехнізації, існувала також і проблема професійної невідповідності педагогічного колективу. До роботи з майбутніми педагогами були залучені кращі представники виробничих та сільськогосподарських сфер. Більшість із них була кваліфікованими інженерами чи аграріями, проте не мала достатньої педагогічної освіти, аби свій досвід перетворити на засіб ефективного навчання [382, арк.42, 56].

Серед умов, що впливали на втілення у життя планів уряду, була емоційно-інтелектуальна виснаженість реформами, які викладачі Слов'янського педінституту назвали «перебудовою на ходу» [958, арк.30]. Директор ПДПІ М. Семиволос стверджував, що викладачам і тим паче студентам було важко пристосуватися до змін через постійне виправляння планів, через видання нового закону про стипендії, перехід на п'ятирічний термін навчання та зміни профілю підготовки фахівців [374, арк.18]. Не дивно, що викладачі інколи критикували дії Міністерства. Так, учений, викладач ЧДПІ М. Жовтобрюх недоцільним вважав поєднання мови та співів, бо молодь і так досягала окремі курси мови та літератури [549, арк.265]. Можна уявити, якою була реакція викладачів, яким повідомили наказ Міністерства освіти від 27.08.1963 р., коли їм з 1 вересня слід було знову переробляти програми для чотирирічного навчання з української та російської мови та літератури, математики, музики, історії та іноземної мови [422, арк.59].

До змін у навчальних планах додалися реформи у самій мережі педагогічних навчальних закладів УРСР. Вони передбачали переведення навчальних закладів або їхніх відділень в інші міста [491, арк.30; 502]. На новому місці викладачі мали проблеми з житлом. Та й вливання у новий колектив зі своїми правилами та традиціями не проходило даремно навіть з огляду на доволі високу міграцію

педагогічних кадрів країною і без нововведень. Найточніше ставлення до подібних перетворень Міністерства висловили викладачі Осипенківського педінституту: «з великим запізненням ми одержуємо розпорядження Міністерства освіти УРСР, коли виконати їх уже пізно, а інколи це виконання уже буде шкодити справі» [956, арк.52].

Із переліку технологій, що їх використовували у реформуванні освіти, показовим було наближення освітніх програм до визначених владою так званих «потреб життя»: студентів, а згодом і викладачів знайомили з виробництвом не лише на сторінках підручників та на шпальтах періодичної преси. Їх у прямому розумінні цього слова підводили до верстатів. Звичайно, на початку реформ освіти у 1953 р. швидкого зближення вишів та виробництва очікувати було не варто. У багатьох педінститутах країни саме оглядові екскурсії вирішили назвати базисом політехнічного навчання. Принаймні, саме так спочатку бачили політехнізацію у Харкові [530, арк.64] та Житомирі [940, арк.36]. У Вінниці навіть пропонували затвердити єдиний план виробничих екскурсій для майбутніх педагогів на всі чотири роки навчання [937, арк.32]. У руслі реформ для студентів ПДП організовували екскурсії студентів до рахункового бюро Полтави [355, арк.229-230], на заводи та фабрики міста [360, арк.4], на промислові підприємства з вивченням досвіду [376, арк.9] – заходи, властиві багатьом педінститутам УРСР [1016, арк.174]. Зв'язки промислових установ та педагогічних вишів виявлялися доволі тривалими. Правда, ця співпраця подекуди обмежувалась самими лише екскурсіями, бо ж дирекція підприємств могла жодного разу так і не допустити студентів на робочі місця [427, арк.6]. Проте, навіть вивчення досвіду роботи заводів, фабрик, колгоспів створювало проблеми: бракувало і часу в навчальному плані, і грошей у скарбниці вишів. Через це заступник директора ПДП А. Каришин закидав Міносвіти, що воно не крокувало у ногу з життям, а інститут не був у силах сам щось зробити досконало [374, арк.54]. Коли ж у викладачка педінституту у Черкасах Носенко заявила, що екскурсії не повинні бути основою політехнізації, її почали критикувати за недовіру до політики влади [556, арк.103]. Та й згодом Міносвіти зобов'язало організовувати лекторії для викладачів вишів із основ сільського господарства, водити їх на екскурсії на заводи та фабрики [370, арк.95].

Наступною технологією, що вплинула на якісний показник політехнічного навчання, було специфічне державне замовлення щодо абітурієнтів. У країні з суцільним державним замовленням, говорити про регіональну або професійну специфіку важко, однак, у справі політехнізації вона таки була. Приводом для дискусій у грудні 1954 р. стали правила прийому до вишів. Радянська держава запропонувала приймати до навчальних закладів на пільгових умовах виробників – тих, хто уже мав дворічний досвід роботи. Однак, полтавець А. Матюков зауважував, що подібна «плинність робочої сили негативно вплине на сільське господарство» країни, до того ж після двох років роботи за верстатом знання людини будуть безнадійно втрачені [366, арк.24]. Асистент кафедри математики А. Пліш у цьому вбачав порятунок від виховання «білоручок» у радянському суспільстві [366, арк.25-59]. Якщо у Полтаві це обійшлося лише теоретичними дебатами, то в Умані математика І. Хазіна навіть звинуватили у прихованому опорі зарахуванню виробників, бо той постійно утискав їх під час іспитів та у навчанні [545, арк.2]. Якщо врахувати, що в усій республіці виші звітували, що середня кількість виробників склала 65% (24 тисячі молодих людей з 37 тисяч новобранців до вишів [1010, арк.40]), педагогічні інститути відверто залишались позаду. Так, у 1956 р. молоді з виробництва на I курс Дрогобицького педінституту зарахували всього лише 6 із 153, а до ПДП 8 осіб із 250 абітурієнтів [1005, арк.107-110, 114-115].

До виправлення ситуації долучались обкоми КПУ та виконкоми обряд трудящих. Наприклад, у листопаді 1959 р. у Полтаві зібрали представників колгоспів та підприємств області і розробили спеціальний план прийому у виші представників виробництва [287, арк.84; 288, арк.77]. Із районів області під час вступної кампанії 1960 р. 300 абітурієнтів стали у чергу до ПДП, ще 10 установ Полтави пообіцяли сприяти вступові 30 своїх працівників до вишу (додаток Е). Установи були різнорідними за спрямуванням, тож говорити про якусь цілеспрямованість кампанії важко, окрім як виконати замовлення держави [397, арк.124-132]. Уже за рік ситуація з набором виробників до лав педагогічних вишів докорінно змінилася. До трійки лідерів забезпечення навчання виробників увійшли Кіровоградський, Вінницький та Луганський педінститути, хоча, були і ті, кому за невиконання державних планів

перепало «на горіхи» (Бердянськ, Глухів, Дрогобич та інші) [1013, арк.59]. Посилення тиску на систему освіти призвело до того, що у 1961 р. виявилось, що українські виші стали першими в СРСР з набору виробничників [410, арк.164].

Цей крок значно розширив межі світогляду колективів педінститутів. З прилученням до лав освітян людей, які свідомо обрали роботу на селі чи на фабриці, змінилися й інтереси загалу. З одного боку, педагоги вишів УРСР зазначали, що виробничники «більш уважно ставляться до навчання» (Черкаси [549, арк.3]), «до самостійної роботи, більше цікавляться консультаціями» (Харків [537, арк.106]). З іншого боку, зауважували, що до вишів ішли люди, «чиє життєве призначення було далеким від педагогіки» [290, арк.20, 29].

З'ясувавши умови, у яких відбувалася політехнізація вищої педагогічної школи та технології змін, перейдемо до опису самого процесу політехнізації упродовж «відлиги». «Большая Советская Энциклопедия» подає таке визначення політехнічного навчання: «це опанування системи знань про наукові основи сучасного виробництва, набуття навичок поводження з найуживанішими засобами праці, формування та розвиток технічних здібностей та творчого ставлення до праці» [790]. Енциклопедія та періодика тих часів також вказують на початок запровадження політехнічного навчання за часів Й. Сталіна [796]. У ній політик убачав можливість молоді не бути прикутими до окремої професії у силу існуючого поділу праці, а суголосний державнику кандидат педагогічних наук М. Ніжинський – прискорення переходу від соціалізму до комунізму [752]. У руслі цього студентів навчали політехнізації на основі праць Й. Сталіна [42, арк.11; 47, арк.24]. Однак, у 1954 р. почали більше уваги звертати на праці В. Леніна та Н. Крупської [48, арк.18].

Протягом 1953-1955 рр. політехнізація навчання далі короткочасних екскурсій молоді на фабрики не доходила. Попри те, що в УРСР працювали 26 спеціалізованих середніх шкіл з виробничим навчанням, молоді педагоги не мали можливості вивчати їхній досвід, бо і школи не могли надати реального уявлення про сам процес виробничого навчання [904, С.158]. Так, полтавець М. Гур'єв зауважував: «те, що в школах називається політехнізацією – це щось дуже далеке від справи політехнізації, і в нас самих справа політехнізації схожа більше на гру, ніж на серйозну справу»

[362, арк.77]. А викладач ХДПІ Устінов закликав не спрощувати розуміння політехнізації «самими лише візитами на фабрики», а перейти до озброєння молоді знаннями техніки, хоча на заводі і стояли обмежені матеріальні можливості вишів [530, арк.66]. Невизначеність та байдужість вишів до проблем виробничого навчання тривала доволі довго. Лише вихід постанови Колегії Міністерства освіти від 25.02.1955 р. «Про підсумки науково-дослідної роботи педагогічних вузів УРСР...» змусив викладачів вищої педагогічної школи долучитися бодай до теоретичної розробки науково-дослідних тем з політехнізації навчання [364, арк.3].

Дослідницька робота дозволяє вкотре переконатися, що 1956 р. став визначальним не лише для політичного життя країни. Після XX з'їзду КПРС зростає кількість теоретичних узагальнень педагогів країни, елементи політехнічного навчання запроваджувалися навіть у шкільні курси математики через обрахунки цифр та інших даних, залишених з'їздом [499, арк.5; 503, арк.5-7]. Вона перетворилася у те, що викладач СумДПІ Т. Чупис охрестив «безплатною підготовкою робітників для держави» [469, арк.108-109зв]. Педагогічна молодь пішла на великі заводи. Так, у Харкові майбутні учителі проводили за верстатами авторемонтних заводів по 8 годин на день [536, арк.58]. Про покращення ситуації з політехнізацією говорить і той факт, що наказом Міністерства освіти від 14.08.1957 р. у окремих педагогічних вишах УРСР відкрили кафедри основ виробництва [380, арк.19].

У часовий проміжок із 1956 по 1958 рр. реформи освіти вийшли за межі політехнізації. Подарунком для молоді стала постанова РМ СРСР «Про відміну плати за навчання», після чого для студентів навіть подекуди провели спеціальні тематичні диктанти з мови. У них ішлося про підтримку лінії уряду: «Люди багатьох країн, де ще панують старі капіталістичні відносини, поки що тільки мріють про докорінні реформи всього ладу народної освіти та виховання, про такі реформи, які зробили б освіту доступною всьому народу» [39, арк.57]. У травні 1956 р. викладачі вітали ініціативу уряду з організації шкіл-інтернатів. Кожен із них уносив свої пропозиції, проте, подібні зауваги вносились за принципом «про наболіле»: одні вимагали відбирати до інтернатів кращих викладачів мови, інші пропонували збільшити кількість годин на фізичне виховання, треті рекомендували посилити підготовку

вчителів співів, креслення, математики [374, арк.64-65]. Цікавість педагогів до інтернатів була не лише винятково професійною, бо з інтернатами були пов'язані найранніші успіхи освітян на полі виробничого навчання. За планом Міністерства, 36 педагогічних вишів УРСР 1957 р. приступили до опіки над школами з політехнічним навчанням [384; 398; 500, арк.11].

На часі стала доповідь М. Хрущова на XIII з'їзді ВЛКСМ, де Перший секретар виклав погляди на реформування шкільної освіти. Педагоги УРСР долучилися до широкого обговорення тез, пропонуючи свої варіанти реформ. Завідувач кафедри російської мови ПДП В. Савельєв слушно зауважив, що у тезах не було абсолютно нічого сказано про педінститути, тому політика держави щодо кузень освітянських кадрів залишалася невизначеною [401, арк.9]. У листопаді 1958 р. викладачам подали на обговорення проект тез ЦК КПРС та РМ СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям». До обговорення долучилися навіть студенти, які, зокрема, пропонували радгоспам працевлаштовувати випускників вишів і відкрити спеціальні заводи та фабрики з виробництва шкільного приладдя. Міносвіти ж промовчало з приводу працевлаштування студентів, як не врахувало і більшість пропозицій під час прийняття нового закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям» [580].

Протягом 1959-1964 рр. були помітні значні успіхи, заради яких виші пройшли крізь безліч перешкод: від морального виснаження працівників до виснаження матеріального скарбниці навчальних закладів. До прикладу, один із членів спеціальної комісії ЦК КПУ у ПДП у квітні 1959 р. правильно зауважив, що для отримання високих результатів у справі політехнізації навчання були «потрібні дійсно героїчні зусилля працівників» [403, арк.77]. Серед проблем були брак сировини, який визнавали і в обкомах партії [291, арк.7], та малий час роботи студентів у майстернях вишу; неодноразові випадки травмування та ушкодження під час роботи із застарілим обладнанням у процесі різання, рубання та на курсах автотракторної справи. МВССО СРСР занадто пізно долучилося до кампанії викладання техніки безпеки у вишах СРСР у зв'язку з політехнізацією – лише у жовтні 1961 р. [418]. Пізніше Міністерство виявило, що майбутні учителі працювали на застарілому обладнанні і фактично вчилися працювати на тому, що уже не

використовувалося на виробництві. Наказ від 27.08.1963 р. зобов'язував постачати під заявки до педінститутів УРСР нові марки машин, верстатів, зразків сільгосптехніки з перших партій серійного виробництва [422, арк.59]. Це було запізніле рішення, якщо врахувати, що полтавець А. Світалка до 1958 р. з великими потугами збирав по колгоспах області старі і списані верстати для майстерень ПДП [96, арк.129], а у Черкасах кафедра основ виробництва відремонтувала старий для занять студентів [556, арк.155]. Також швидко знаходили застосування списаним та вибракуним машинам викладачі ХДП. Одну з них молодь переобладнала під автобус, а поламаній ГАЗ-93 стала використовувати як навчальний автомобіль [536, арк.6].

Попри негаразди, в останній період реформ політехнізація уже стала невід'ємною частиною життя вишів, даючи вагомні наслідки. Значно посилилася екскурсійна робота вишів. Майбутні педагоги Полтави у межах курсу політехнізації об'їздили більше 10 заводів та комбінатів міста, були навіть на фабриці баянів, ХТЗ та Кременчуцькій ГЕС [404, арк.8]. Актуальними видавалися ідеї міністра вищої освіти СРСР В. Єлютіна щодо створення заводів-вузів у країні разом із обов'язковістю сільськогосподарської інженерної освіти для учителів усіх спеціальностей [410, арк.165]. Директор ХДП І. Дементьєв пропонував розгорнути практику так, щоб вона охоплювала усі періоди сільськогосподарських робіт [535, арк.26]. Та й на ідею вишів-заводів колективи вищої педагогічної школи реагували доволі позитивно. Полтавці І. Попенко та А. Каришин пропонували уже з першого курсу почати організовувати лекції прямо у колгоспах та на підприємствах [410, арк.176]. Політехнізація освіти змушувала навіть студентську свідомість працювати по-іншому. Так, А. Кривда з УДП розказував, як на його викладацькій практиці у селі зламався трактор. Хлопець усвідомив логіку своїх учнів: «справлю, значить все буде гаразд. Ні – поганий вчитель, не знає. Але я знав. І з того ж дня відчув з боку моїх вихованців зовсім інше ставлення» [562, арк.14]. У боротьбі за посилення зв'язку зі школою почали виявлятися прогалини у знанні викладачів. Тих, хто не працював у школі ні дня, примусово відправляли на практики. Так трапилося з Е. Дорошенко, яка три місяці вчителювала у школі №10 м. Полтави для отримання досвіду [61, арк.12].

Для перевірки відповідності запропонованої періодизації реформ освіти, ми звернулися до контент-аналізу протоколів партійних зборів парторганізації ПДП за 1953-1964 роки (додаток Г, мал.Г.2). Після опрацювання протоколів за 12 років ми проаналізували 5 тис. 380 виступів педагогів та студентів ПДП. Партійні органи вищу не надто переймалися проблемою виробничого навчання у порівнянні з іншими питаннями: розгляду цього питання присвячено менше 1% часу (35 доповідей). У перший період, (1953-1955 рр.) інтерес до справи політехнізації був доволі низьким (1-3% доповідей (від 5 до 7) за рік). У період 1956-1958 рр. відбувся сплеск уваги до виробничого навчання (6-12% (22-66 доповідей щороку). 1958 р. знаменний обговоренням проекту закону про освіту, однак, демонструє уже стабілізацію ситуації і спад «реформаторської істерії». З цього часу і до кінця 1964 р. кількість виступів з питання політехнічного навчання коливалась у межах 1-3% за рік (5-13 виступів).

Тож формування системи освіти з виробничою спрямованістю навчального процесу пройшло доволі чіткі, структуровані періоди розвитку і багато у чому залежало не тільки від директив згори, але й від реалій на місцях.

3.2. Повсякдення освітян у контексті змін в агропромисловому секторі

С. Кульчицький зауважив, що в аграрній політиці М. Хрущова завжди співіснувала ідеологічна та прагматична тенденції; найчастіше перемагала перша з них [661, С.125]. Питання господарського життя у Країні Рад, вийшовши з кола спеціалістів, стали обов'язковими для розуміння всіма та кожним, тому бути обізнаним у проблемах сільськогосподарського сектору означало бути наряду причетним до головного напрямку розвитку внутрішньої політики держави. Різні соціальні групи «долучалися до землі»: одні через постійні теоретичні «вливання», інші – безпосередньо працюючи на полях безмежної Батьківщини. Специфічним було місце освітянської еліти УРСР в аграрному розвитку країни соціалізму: з одного боку, прив'язані до стін *alma mater*, вони перебували в орбіті теоретичної обізнаності в питаннях, дотичних розведенню кукурудзи, з іншого, мали найтісніші практичні відносини з колгоспними ланами.

Змальовуючи прилучення колективів вишів до проблем сільського господарства УРСР, ми вдалися до методу історичного моделювання (додаток Ж). Об'єктом функціонування цієї моделі є еволюція участі педагогів від переваги теоретизування у сфері господарства до примноження практичної допомоги народному господарству країни. Першою умовою, за якої відбувався процес зміни світогляду освітян у сфері сільського господарства була можливість використання трудового ентузіазму мас владою. М. Хрущов на зустрічі у Кремлі у 1954 р. з передовиками сільського господарства говорив про радянських громадян: «це нові люди, які народилися у нашій країні, у нашому селі, так з цими людьми, я не знаю, чорту голову звернути можна, якщо правильно розуміти і уміти з ними працювати» [11]. Нарощуванню трудового ентузіазму людей сприяли заклики повторити трудові подвиги [758; 1036]. Викладачі педінститутів у навчальних курсах теж акцентували увагу на тому, що протягом розвитку радянської держави аграрний сектор піднімався здебільшого за рахунок ентузіазму мас [40, арк.44]. Молодь на екзаменаційних сесіях перед комісіями робила трудові подарунки партії: від збору металолому до відробляння великої кількості трудоднів у колгоспах [411, арк.23], що підкріплювалось тим, що викладачі педагогічних вишів переглядали навчальні плани, аби студенти могли довше працювати в колгоспах та на підприємствах [330, арк.12; 1003, арк.255].

У стінах вишів почалися кампанії пошуку ентузіастів, які б згодилися піднімати сільське господарство регіонів. Так, аби допомогти аграріям із пошуком вправних керівників, у квітні 1955 р. до колгоспу імені Молотова Машівського району Полтавщини відправили заступника директора ПДП М. Каплуна, бо «з нього буде гарний голова колгоспу» [67, арк.24]. Таких результатів мала досягти й кампанія М. Хрущова з освоєння цілинних земель [11]. Після закликів на XII з'їзді ВЛКСМ лише 1956 р. виші УРСР відправили 9 тис. 878 студентів на «хрущовську» колонізацію [966, арк.74]. Згодом таке шефство стало не до душі не лише педагогам, бо партійні органи часто зауважували, що опіка над колгоспами перетворювалася на невиправдану повинність установ на селі [292, арк.172].

Іншою умовою залучення студентів та викладачів до розв'язання аграрних проблем була система заохочень за роботу на землі [942]. Окрім уже поширених і

звичних моральних стимулів до роботи, в СРСР з'явилися і матеріальні стимули. Це значно пожвавило інтерес освітян до сільського господарства [308, арк.49]. Відбулося те, що дослідник А. Кахан, назвав появою присмаку відносин покупця та продавця у хрущовському Союз [1101, Р.298]. Немає сенсу наводити безліч прикладів морального стимулювання колективів вищів; їхні форми були різними: від подяк та почесних перехідних прапорів [257, арк.232-233; 557, арк.60] до нагородження грамотами обкомів та значками «Кращий кукурудзовод» [329, арк.1; 414, арк.10]. Надалі студентство, працюючи на ланах, отримувало й цінні винагороди. Так, полтавців у 1955 р. після польових робіт обдарували патефоном, баянами та гармоніями [90, арк.124]. Матеріальне заохочення студентів було, насправді, доволі логічним, бо вони виробляли «за трьох». Наприклад, харківська й одеська молодь отримала подяки і грошові премії колгоспів, продемонструвавши перевищення встановленої норми у 150-200% щодня [532, арк.20; 1015, арк.25].

Практика матеріального стимулювання молоді тривала до кінця правління М. Хрушова. Це яскраво демонструє кампанія по збиранню урожаю 1963 р. За місяць, що молодь мала провести, працюючи на землі, за нею зберігалась стипендія [101, арк.170, 195], виплачувались добові за дорогу до колгоспу у розмірі 1 крб. 50 коп. на добу. Дорогу назад, до інститутів, мав оплатити колгосп. До того ж він мав забезпечити харчування студентів. Правда, не безкоштовне, а за доступними цінами. Цікавою виявилася схема оплати праці у колгоспах та радгоспах. Ті, хто потрапив у колгоспи, мав отримувати не менше 1 кг зерна чи 5 кг картоплі та 1 крб. грішми за відроблену денну норму [371, арк.8-9]. Студенти, що потрапляли до радгоспів, натурального розрахунку уже не мали, проте їм платили на 20 коп. більше за день, ніж колгоспникам [422, арк.51]. До речі, отримати картоплю було доволі доречно через відсутність достатньої кількості овочів на ринках міст.

Не менш важливою умовою посилення інтересу освітян до сільського господарства була практика акцентування уваги широких мас на проблемах у цій сфері. Рішення чергового пленуму ЦК КПРС, чергові тези партійців, що стосувалися розвитку аграрного сектора, мали стати доступні широкому загалу. Не дивно, що серед народних мас побутував анекдот: «Весною сіємо пшеницю, кукурудзу, овес,

жито. А восени що збирати будемо? Пленум!» [194]. Першим з таких «магнітів уваги» часів десталінізації стала постанова Пленуму ЦК КПРС «Про заходи дальшого розвитку сільського господарства», прийнята 7.09.1953 р. за матеріалами доповіді М. Хрущова [174; 809]. Після промови секретаря ЦК КПРС молоді люди приймали однозначне рішення «бути сільським вчителем» [916]. Доволі часто у питаннях аграрних не оминали і проблем політичних. Так трапилось, зокрема, з обговоренням постанови червневого пленуму ЦК КПРС 1959 р. про розвиток сільського господарства. Тоді, підтримуючи сільськогосподарську програму партії, викладачі вишів не оминали можливості зачепити питання «антипартійної групи» та «інших берієвських годуванців» [328, арк.1-3].

Багато часу у педагогів відібрали дебати з приводу тез М. Хрущова «Про дальше вдосконалення організації керівництва промисловістю і будівництвом» (1957) [326, арк.18]. Як і за сталінських часів, коли усе сказане вождем заносилося до текстів лекцій, так і нині, програми, озвучені М. Хрущовим, ставали основоположними у навчальній діяльності. Пропозиції педагогів в основному дублювали текст тез, хоча були і прикметні винятки. Так, полтавець В. Костенко, історик за фахом, запропонував «Сумську область, яка не мала достатньої економіки і складалася ніби з частин сусідніх областей ... ліквідувати» [326, арк.19]. У його баченні майбутня господарсько-адміністративна карта УРСР мала б взагалі складатися з 12 областей. Важко пояснити, чим він мотивував свою пропозицію: історико-етнографічним чи економічним районуванням Української республіки.

Найсталішою технологією прив'язування освітян до землі впродовж усієї історії Радянського Союзу була сільськогосподарська практика студентів. Молодь працювала на ланах УРСР до двох місяців – із вересня по листопад, інколи навесні у квітні-травні та у добу жнив [383, арк.6], виконуючи великі норми: наприклад, у 1955 р. студенти-полтавці пропололи більше 100 га соняшника і кукурудзи, та зібрали картоплі на 40 га [324, арк.18], а їхні львівські колеги зібрали врожай овочів з 41 га [951, арк.31-32]. Планка відробітку щороку ставала все вищою. Не відомо, де у молоді після цього знаходилися сили організувати самодіяльні вечори для загальної аудиторії у майже десятки тисяч осіб. Інколи студентство влаштовувало бойкот і не

виходило працювати цілою групою [557, арк.61]. А окремі просто тікали додому з подібної практики, не повертаючись на лани [393, арк.14, 21].

Молодих людей на час роботи розміщували у приміщеннях шкіл, інтернатів, на колгоспних подвір'ях чи у власних будинках селян. Міністерство клопоталось, аби колгоспи забезпечували триразове харчування в їдальнях, хоча серед студентів інколи траплялись претензії з приводу організації їхнього проживання у селі [966, арк.77]. Тривалий період практики упродовж кількох місяців часто заставляв студентів невідповідними до осінніх холодів. Були частими випадки, коли молодь масово починала хворіти на застуду та грип, перемерзнувши на ланах [426, арк.88]. Непоодинокими були випадки травматизму. Так, за даними Міністерства ВССО, найчастішими були струси мозку, ушкодження тазостегнового (кульшового) суглобу, відрізані пальці, нерідкими були і смертельні випадки. В основному, молодь гинула через необережність, коли засинала на полях під час роботи сільськогосподарської техніки, водії якої просто не зауважували студентів у хлібах [966, арк.114-117]. Не меншого впливу на формування потрібного ставлення освітян до землі мала і політехнізація освіти в УРСР. Ця тема розглядалась вище у контексті освітніх реформ, проте, нас цікавить інший аспект політехнічного навчання, який розвивав уміння роботи в аграрній сфері і який ми не зачіпали у попередньому підрозділі.

Сільськогосподарське спрямування освітнього простору актуалізувалося після наказу Міносвіти «Про суспільно корисну працю студентів педагогічних інститутів УРСР» (1956 р.). Згідно з ним для поглиблення політехнізації школи майбутні педагоги мали ставати до виробництва з першого семестру навчання. Навіть їхня характеристика після проходження сільськогосподарських робіт мала зберігатися в особовій справі до випускних іспитів. Цікаво, що Міністерство у справі залучення молоді до роботи на землі відвело місце і демократії, пропонуючи викладачам порадитись із студентами, як їх краще використати [370, арк.73-79]. Так, у ПДПІ з червня 1956 р. існував розподіл студентів на групи для опанування сільськогосподарськими знаннями. На першому курсі майбутні педагоги вивчали парникове господарство, на другому долучалися до азів городництва та садівництва, на третьому опановували сівозміну [374, арк.67].

Іншою новацією, що її принесла політехнізація освіти, було залучення працівників АПК, і, в першу чергу, директорів реформованих МТС, до викладацької діяльності. Це мало б оживити теорію та прищепити любов молоді до практичної діяльності. Звичайно, розширення штату людьми, які вміли працювати, однак, не завжди вміли пояснити специфіку роботи іншим, мало вилитись у непорозуміння. Виші зіткнулись із проблемою непридатності їх до педагогічної діяльності, декілька разів на рік повертаючись до обговорення доцільності їхньої роботи у навчальному закладі. Міносвіти згодом зрозуміло їхню непридатність до роботи у педагогічних вишах. Після низки перевірок уже черговою директивою зобов'язало організувати педагогічно-методичні семінари для новобранців [406, арк.21].

Згодом «аграризація» навчання студентів педагогічного вишу набридла викладачам. Вони перестали про це мовчати, навіть попри домінування сільського господарства у сфері пріоритетів внутрішньої політики держави. Доволі частими стали випадки, коли студенти не відвідували педагогічну практику та не проводили уроків через роботу на полях [408, арк.29]. Одесити зауважували Міністерству, що «деякі ускладнення в учбовий процес» вносить кількамісячна участь студентів у збиранні кукурудзи [954, арк.6]. У ХДПІ педагогічна молодь так само була змушена припиняти уроки і виходити на збір урожаю разом з учнями, якщо на те була воля дирекції закладу, де вони проходили практику [533, арк.185]. Напевне, тотальне зближення школи з колгоспами набридло всім, бо сентенція наради активу працівників педінститутів УРСР у вересні 1960 р. містила твердження: «основне завдання школи – вчити дітей, а не займатися вирощуванням кролів» [410, арк.10].

Однією з технологій зміни ставлення освітян до сільського господарства була кампанія з виведення науки з кабінетів на поля УРСР. Іще з часів вересневого пленуму ЦК КПРС у 1953 р. педагоги вишів стали до активної теоретичної пропаганди сільськогосподарського знання [436, арк.4]. Однак, їхня теорія мало перетиналась із реальністю. Педагоги кидались у крайнощі, що особливо було помітним у їхній роботі у Товаристві поширення наукового і політичного знання [439]. Доволі показовими у характеристиці цього явища є слова академіка О. Палладіна, мовлені під час передвиборної кампанії 1958 р. Тоді кандидат у

депутати ВР СРСР на виступ викладача ПДП П. Падалки зауважував: «Ми, радянські вчені, кровно зв'язані з народом, складаємо його частку. Ми не закриваємося в кабінетах, як це має місце в капіталістичних країнах, а трудимося на заводах, фабриках, у колгоспах і радгоспах» [590]. Науковці педінститутів стали на допомогу радянському сільському господарству одразу після пропозиції М. Хрущова 1955 р. щодо обміну селекційним досвідом з американськими фермерами [547, арк.86; 678, С.339]. Зокрема, у ПДП зобов'язали кафедри ботаніки розпочати вирощування гібридного насіння кукурудзи [325, арк.7]. Згодом наукові розробки полтавців високо оцінило Міністерство освіти УРСР [389, арк.7] та неодноразово ставило за приклад іншим вишам УРСР їхні успіхи у сортовипробуванні гібридів пшениці, кукурудзи та соняшника [405, арк.89; 409, арк.19].

У період з 1953 по 1954 рр. у сфері залучення освітян до аграрної сфери відчувалася неузгодженість дій центру та інститутів. Теоретичне обґрунтування зв'язку педінститутів із землеробською працею довго і наполегливо шукали у працях Й. Сталіна [45, арк.27] та Г. Маленкова [46, арк.25; 47, арк.26]. Проте, теорія зблизилася з практикою після доповіді М. Хрущова у вересні 1953 р. [916]. Після неї зближення вчительства з селом стало однією з провідних цілей. Так, у ХДП відверто визнавали, що виші УРСР готували учителів здебільшого для села, проте студентська молодь села не знала. Тому його слід було вивчати у межах курсів сільського господарства та роботи на землі [530, арк.91].

Виші з сільським господарством пов'язували не лише періодичні сільськогосподарські практики студентів. Ланкою слугували й ботанічні сади, згодом реорганізовані в агробіостанції. Їхнє становище на початку десталінізації було неоднозначним. Так, у ПДП у 1953 р. усім його «сільським господарством» були 22 кролі, 1 бджолосім'я та одна риба. Та й то, поки вартова дрімала, у грудневій ночі, сімох вухатих вкрали невідомі зловмисники [85, арк.198]. Проблемою залишалась і врожайність ботсадів. Непоодинокими були випадки, коли директори садів працювали не на виш, а на себе [355, арк.145]. Іноді овочі та фрукти з ботсаду реалізувались напряму жителям міст, які, як і педагоги інститутів, мали проблеми у пошукові свіжих продуктів [87, арк.117]. Схожі проблеми мали у різних вишах УРСР

з певними місцевими варіаціями. Так, у Черкасах 1953 р. прикметною була справа «про горезвісні гарбузи». Урожай потроху розпродували населенню: що потайки, що з дозволу адміністрації, перераховуючи гроші до бюджету вишу. Прибутки почали декларувати тоді, коли гарбузи зіпсувались і їх «дарували» городянам по 20 коп. за 1 кг. А що не встигли, довелося згодовувати інститутським коням [554, арк.10-11].

У перший період «аграризації освіти» навіть «допомога» провідних науковців селу викликала здивування та обурення місцевої влади [698]. Згадаємо бодай критику дій полтавського педагога М. Петрика вищими партійцями, після того, як доярки одного з колгоспів звернулися до нього з проблемою падіння надоїв у корів та смертності поросят. Видний освітянин, на свою біду, «лише якось сумнівно пособолізував», а потім «про це з іронією розказав» під час громадського осуду [362, арк.110]. Це говорить про штучність інтересу окремих освітян до проблеми сільського господарства, інколи про малу обізнаність теоретиків з практикою тогочасного села. Проте, кількість таких випадків з часом стала мінімальною, бо «аграризація свідомості» значно вплинула на педагогічні колективи країни.

Основні зміни почалися у період із 1955 по 1957 рр. [695]. Перша полягала у реорганізації ботанічних садів у агробіостанції, що, на думку окремих освітян, більше відповідало сільськогосподарським новаціям уряду, хоча згадаємо доречні слова заступника директора ПДП М. Гур'єва: «Був ботанічний сад, стала агробіостанція, а мало зміниться суть. На цих малих ділянках теж не роблять всього» [374, арк.56-57]. У світлі загальнодержавних ініціатив агробіостанції педагогічних вишів із 1956 р. перейшли на обслуговування студентів [374, арк.85]. Окрилені реформаторськими потугами, полтавці уже першого року роботи на агробіостанції планували отримати 55 тис. крб. прибутку за рахунок ведення господарства. Схожі економічні здобутки у вирощуванні жита, вівса, помідорів та іншої городини планували і в Черкасах [548]. Та результати не виправдали їхні сподівання. Навіть долучивши до прибутку збирання хмизу та позапланово зайнявшись тваринництвом, студенти та викладачі плану за 1956 р. так і не виконали [379, арк.6]. Не даремно викладач ПДП С. Данішев констатував: «Чомусь у всіх людей кролі дають приплід, а в людей науки – здихають» (за рік біологи інституту спромоглися виростити лише 20 молодих тварин) [326,

арк.44]. Так само тварини від недогляду, голоду та спраги вмирали і в уманських освітян. І якщо полтавці повторювали потуги з розведення птахів і тварин, в Умані не намагались цим займатись. У 1956 р., продавши всіх курей, за виручені гроші просто закупили корму для піддослідних білок, забувши, що колись планували допомагати країні підняти сільське господарство [551, арк.35].

Останній період «аграризації» життя педагогів почався тоді, коли завершилися основні реформи у структурі закладів освіти, і тривав із 1958 по 1964 рр. Проте, протягом усього періоду суттєвих змін не відбулося. Молодь, яка не покинула обласні центри заради слави на ціліні, долучалася до висадження фруктових та декоративних дерев у містах та приміських зонах [1055]. Уже на кінець 1950-х років самообслуговування у вишах принесло позитивні наслідки. Студенти самотужки вводили у дію парники, провели парове опалення та електрифікували агробіостанції. Для активізації молоді проводилися конкурси з самообслуговування та облаштування території вишів на основі трудового ентузіазму молоді; перший 1959 р. виграв Луганський педінститут [1010, арк.188].

Саме у цей час досягла апогею «кукурудзоманія» [201]. Після тривалих лекцій за листом ЦК КПРС «Про посилення уваги до вирощування кукурудзи» [289, арк.81], студентам демонстрували навчально-пропагандистський фільм «Наш Микита Сергійович», у якому на фоні тракторів у полі, що прибирали врожаї, та корів, що ласували кормами, голос упевнено розказував, про те, як, «оцінивши виключні якості кукурудзи, М. Хрущов став її гарячим пропагандистом» [11]. Не меншими пропагандистами довелось стати і педагогічній молоді. Так, майбутні педагоги Сумщини часто виїздили до колгоспів з концертами. Одним з «гвіздків програми» були частівки: «Для нас в кукурузе – большой интерес. / Её плодоносная сила / Даёт нам свинью – безо всяких чудес – / В четыреста грамм ежедневный привес. / А раньше – 170 было» [476, арк.64].

У ці роки проявився успіх педагогів вишів з виведення нових гібридних сортів кукурудзи. У 1958 р. на самій лише агробіостанції ПДПІ та орендованих територіях студенти висадили 55 га «королеви полів» [393, арк.6]. І не дивно, що з роками кількість викладачів та студентів, залучених до розробок проблеми вирощення

кукурудзи, тільки збільшувалась [331, арк.104-106]. З часом кукурудза завоювала не лише сільськогосподарські угіддя, але і побут колективу вишів. Так, преса із захватом розповідала, як у їдальні педінституту комсомолка О. Борщ купувала обід: «Зразу і не вибереш найсмачніші страви: тут п'ять перших блюд і п'ятнадцять других, з них п'ять із кукурудзи» (25% (!) [714]). Кукурудза стала символом останнього періоду аграрних реформ М. Хрущова, увійшла не лише до сільськогосподарської практики молоді, але й стала частиною (і далеко не такою улюбленою [38]) повсякденного життя людей. Можна стверджувати, що намагання «аграризувати» освіту перетворилися в «кукурудзоманію», яка припинилась лише зі зміщенням М. Хрущова.

Для перевірки відповідності запропонованої нами періодизації процесу розв'язання проблеми зв'язку вишів із АПК, ми звернулися до контент-аналізу протоколів партійних зборів парторганізації ПДП за 1953-1964 роки (додаток Г, мал.Г.3). Питанням аграрно-промислового сектора держави та сільськогосподарської практики належав 1% усього часу (51 виступ за 12 років з 5 тис. 380 виступів). У період 1953-1954 рр. рівень звернення до питань сільського господарства складав від 2 до 4 відсотків на рік (від 7 до 14 виступів). У час із 1955 по 1957 рр. спостерігався стабільно високий показник зацікавлення аграрним питанням: 7% (35-37 доповідей щороку). Факт зниження показника до 5% у 1957 р. говорить про стабілізацію ситуації і початок періоду прийняття змін. Протягом 1958-1964 рр. середнім був показник у 3,5% (від 9 до 33 доповідей щороку), що демонструє розвиток проблеми в окреслених раніше межах. Пік 1961 р. (8% доповідей) легко пояснюється проведенням XXII з'їзду КПРС, який порушив багато аграрних питань. Проте, жодне з нововведень останнього періоду не суперечило тому, що було закладено упродовж попередніх років.

3.3. Мовне питання у педагогічних ВНЗ УРСР

Одним із нагальних питань, порушених десталінізацією, було питання повсякденного вжитку мови в УРСР. Країна «від Москви до самих до окраїн» спілкувалася переважно російською як «мовою міжнаціонального спілкування». У

такій ситуації питання статусу української мови залишалося невизначеним до кінця й уже стало реальною проблемою двомовності [2]. Л. Танюк звернув увагу на те, що масовий білінгвізм, притаманний УРСР, був явищем кардинально протилежним білінгвізму індивідуальному. Якщо другий є свідченням освіченості людини, то перший – наслідком колоніального становища країни [884, С.8]. Де-юре незалежна країна отримала мовну проблему де-факто [692].

Після доповідної записки міністра МВС Л. Берії 26.05.1953 р. Президія ЦК КПРС видала постанову «Про політичне та господарське становище Західних областей Української РСР», якою визнала ненормальним викладання більшості дисциплін у вищих навчальних закладах Західної України російською мовою: у педагогічних та технічних вишах у середньому з п'ятдесяти дисциплін українською читалися лише чотири. Не дивно, що керманічі держави зазначали, що цю політику ворожі елементи охрестили політикою русифікації [669, С.46-49]. Ці «ворожі елементи» в особі іноземних дослідників-советологів уже давно спостерегли цікаву закономірність: навіть царська Росія не могла уявити такого домінування російської культури на теренах колишньої Малоросії, як це зробила Радянська влада [1098, Р.318].

Оцінюючи наслідки цієї постанови для України, О. Бажан проілюстрував ланцюгову реакцію у республіці [122]. Бюро ЦК КПУ одразу провело екстрене засідання. Із посади першого секретаря ЦК КПУ за порушення ленінської національної політики було звільнено Л. Мельникова, призначений на його місце О. Кириченко навіть виступив із доповіддю, у якій висловив турботу з приводу домінування російської мови не лише у західних областях УРСР. О. Бажан подав доволі яскраві ескізи до «мовного портрету» УРСР часів десталінізації на прикладі Донеччини та Харківщини, Криму та Львова для країни, що жила за «ідеології рівноправності всіх рас і націй» [839]. Спробуємо визначити, яке місце займало мовне питання у стінах педагогічних вишів країни; яким чином на становище мови вплинула ленінсько-сталінська національна політика: чи стала вона справжньою «чудодійною цементуючою силою» [170], чи навпаки, внесла ще більше негативу у щоденне життя людей? чи існувала проблема «спаплюженої» української мови у педагогічних інститутах? якщо так, то якими способами вона поглиблювалась чи,

навпаки, розв'язувалась? зрештою, як реагували люди на коливання у проведенні мовної політики? Для цього ми вдалися до структуризації розвитку мовного питання за допомогою історичної моделі (додаток 3), бо мова, за висновками В. Циби, є одним з тих компонентів повсякденної свідомості людини, який демонструє стан розвитку групи та глибину її проблем [1019, С.29].

Мову, якою спілкується людина, визначають різні фактори. Однак, головними визначимо декілька: якою мовою послуговується людина у родині, якою пізнає світ (мова навчання може суттєво різнитися від рідної) і, зрештою, домінантна мова соціального оточення. Однією з перших умов появи мовного питання та початку його розв'язання є зіткнення інтересів людей з різними життєвими орієнтирами. До критеріїв, що можуть впливати на це, ми віднесемо вік, соціальну та національну приналежність і місце народження й дорослішання, коли відбувалося формування особистості людини разом із мовними уподобаннями. Цікавим з точну історичної демографії є ілюстрація мовних уподобань відповідно до статі. Для розгляду етносоціальної неоднорідності вищої педагогічної школи ми вдалися до методу вибіркової статистики. В основі лежить щільний аналіз особових справ викладачів ПДП [354, арк.9]. Доцільність використання висновків, отриманих на даних ПДП, підтвердив аналіз документів Львівського [1000], Дніпропетровського [938, арк.7] та Дрогобицького вишів [939, арк.7]. Основу порівняння показників мовно-національної приналежності, гендерних, соціальних характеристик склав аналіз звітів ЖДП [940, арк.7], К-ПДП [942, арк.5], КДП та інших педінститутів УРСР [943, арк.6].

У Полтавському педагогічному виші працювало близько 100-130 викладачів [284, арк.16; 978]. Вони то йшли, то повертались до стін інституту в залежності від кількості набору студентів та з особистих причин. Для визначення мовних орієнтирів полтавської освітянської еліти ми проаналізували 611 особових справ викладачів та співробітників цього вишу, що працювали в його стінах упродовж 1953-1964 років. Шукаючи відповідь на питання, якою мовою більше послуговувалися люди у повсякденному житті, ми звертали увагу на різні документи. Першочерговим був листок з обліку кадрів. Однак, він не завше міг виступати дороговказом: у період до 1954 р. листок у більшості випадків друкувався російською мовою. Після 1954 р.

шаблони листків російською та українською мовою зустрічаються в особових справах з перемінним успіхом. Часто людина заповнювала їх тією мовою, якою пропонував сам бланк. Тому брати його за основу у визначенні домінуючої мови людини було б неправильно. Ми це робили лише у двох випадках. Перший – коли окрім листка з обліку кадрів, ніякого письмового документу від людини не залишилось (включно з виступами на різних зборах, що збереглися в інших архівах). Подібних справ було 17% (104 з 611 наявних). Другий – коли людина свідомо писала іншою мовою, ніж вимагалось у формулярі. Наприклад, графі листа були віддруковані для заповнення російською, працівник полишав інформацію українською чи навпаки [244, арк.1]. Подібні факти є демонстрацією того, яка мова була рідною для людини. Хоча, їх не так уже й багато - лише 9% (55 із 611 справ викладачів).

Велику увагу у визначенні рідної мови ми приділили вивченню поточної документації працівників ПДП. Були випадки, коли людина заповнювала листок з обліку кадрів російською мовою, коли ж доходило до написання автобіографії (що може бути ближчим?), записи починалися українською. У таких випадках «пальма першості» переходила до української як мови, якою відбувався процес повсякденного мислення людини, незалежного від соціальних обмежень. Подібних прикладів під час дослідження було немало: 30% (183 з 611 особових справ). І, зрештою, остання поправка, що впливала на визначення мови людини. Навіть за наявності автобіографії та листка з обліку кадрів однією мовою, мова визначалася домінантною лише за наявності бодай 3-5 інших документів, написаних людиною тією ж мовою. До цього списку включалися заяви, прохання, рапорти, власноруч написані характеристики, рецензії на роботи студентів тощо.

Опрацювавши значну кількість документів, маємо картину, викладену в додатку И (мал.И.1). За досліджуваний нами період російською як мовою повсякденного спілкування послуговувались 355 співробітників вишу (58%), у той час як українська була у вжитку 256 їхніх колег (42%). Із названого числа і чоловіки (61%), і жінки (55%) виявляли більшу любов до російської мови. Наступним критерієм у визначенні домінуючої мови був рік народження людини (додаток И, мал.И.2.). Наша

періодизація багато у чому збігається з хронологією утворення мовного питання в Україні, що її наводить Ю. Шаповал [1029].

Найстарші працівники педінституту, окремим із яких на час початку десталінізації виповнилося 78 років (народжені до 1906 р.), у більшості своїй користувалися російською мовою (59%, 38 осіб). Напевне, взнаки давався період становлення їхньої особистості в імперській Росії. Найбільша кількість викладачів та співробітників вишу народилася у другий період (з 1906 по 1917 р. (26%, 156 працівників). Із їхнього числа 52% (81 особа) спілкувалися російською у повсякденному житті та на робочому місці. Доволі цікаві цифри з'являються під час дослідження народжених у третій період, пов'язаний з добою Української революції. Зі 139 «дітей буремних років» лише 34% (49 викладачів) мали українську за рідну, інші ж 66% (95 людей) говорили мовою «старшого брата». Доба українізації також не принесла збільшення частки україномовного населення. Напевне, взнаки далися наслідки голодомору та подальшого наступу на скрипниківщину [569]: мовою Кобзаря користувалися 33% педагогів (49 осіб) проти 67% (101 особа) російськомовного штату цього ж віку. Очевидно, тиск сталінізму був суттєво послаблений війною з Німеччиною, бо перший і єдиний «реванш» української мови у масі співробітників бачимо лише серед народжених з 1934 по 1940 р. Із-поміж них 61% (51 людина) мали українську мову за домінуючу. Однак, більшість із них прийшла на роботу до вишу двадцятитрьохлітніми асистентами та лаборантами уже під кінець епохи М. Хрущова. І свою мовну приналежність їм довелося чи то виборювати, чи то губити у роки «брежнєвського застою».

Та чи всі українці, які заявляли себе такими за походженням, обирали українську мову для ведення документації та спілкування (додаток И, мал.И.3.)? Аналіз особових справ показав, що ні. Виявилось, що з 441 працівника вишу, які відзначили свою українську національність, лише 207 (46,9%) вдавалися до вжитку національної мови. Треба зауважити, що це високий показник для УРСР, де, за свідчення О. Прохоренко, україномовними у 1955 р. себе визнавали лише 9,7% науково-педагогічної інтелігенції [832, С.197]. Цікаво, що 33% викладачів-росіян у ПДП (39 осіб) користувалися українською мовою. Одні, якщо не писали українською, як

В. Ночовкін [78, арк.1], то принаймні повідомляли, що читають та перекладають українською, не володіючи нею як розмовною мовою, як то робив В. Коротких з кафедри основ виробництва ПДП [71, арк.3]. Повністю російськомовними були німці, чехи та латиші. Із трьох білорусів лише один, старший викладач кафедри основ виробництва М. Давидович, без проблем писав і говорив українською мовою [60, арк.3]. Що ж до євреїв, то 79% із них у ПДП послуговувались у роботі мовою О. Пушкіна. Такі ж тенденції демонстрували викладачі і в інших вишах УРСР. До прикладу, у Сумах саме представники єврейської національності були останніми, кого виш намагався «примусити» перейти на українську мову викладання після 1957 р. [468, арк.10]. Загалом, євреї дуже рідко писали українською. Серед числа цього прикметного винятку – М. Гардашніков, доцент кафедри математики [58, арк.1] та викладач фізики М. Гейдельберг ПДП [59, арк.1].

З'ясуємо, до якого прошарку відносили себе україномовні люди і як залежала мова від того, ким «ти був за походженням» (додаток И, мал.И.4.). До категорії «селянин» нами віднесені всі, хто позначив себе вихідцем із родини селянина чи колгоспника [64, арк.3]. До категорії «службовець» зараховані ті, хто відніс себе до родини службовців, військовослужбовців, учителів, музикантів тощо. Категорія робітників найстаріша, інших «додатків» не має [71, арк.1]. Найбільше носіїв української – серед селян та службовців (109 та 110 осіб відповідно). Та якщо серед вихідців із села україномовних працівників більшість (55%), то серед службовців вони у меншості (37%). Робітники у більшості своїй також були російськомовними (68%); лише 37 осіб у ПДП (32%) обрали українську за домінуючу мову.

Наразі визначимо залежність вибору мови від місця походження (додаток И, табл.И.1.). У Полтавському педагогічному інституті впродовж 1953-1964 років працювали люди з 20 регіонів УРСР та 8 інших великих автономних та союзних республік. Звичайно, їхня кількість є доволі різною, аби робити гарантовані висновки. У восьми випадках ми маємо лише по одному представнику від регіонів, у 16 випадках їх набирається до 10. Більшість працівників вишу походила з Полтавщини (53%, 323 особи), із-поміж них 169 осіб (27% усіх викладачів) обрали українську за рідну мову. Більшість російськомовних походила з Полтавщини (25%, 154 педагогів),

із різних областей Росії (12%, 74 особи), із Харківської (5%, 28 викладачів) та Київської областей (3%, 17 освітян). Цікаво, що троє львів'ян, які прибули до Полтави, обрали російську титульною мовою. У цей же час дивний мовний паритет спостерігався у наближених до Росії Ворошиловградській, Чернігівській та Сталінській областях. Багато співробітників із західних областей переходили на російську як робочу мову і мову спілкування. Хоча було помітно, що вихідцям із Заходу, особливо, із західноукраїнських сіл, це робити було важко, як то трапилося з В. Дубович із Кам'янець-Подільської області. Її автобіографія та листок з обліку кадрів написані упевненою рукою освіченої людини, однак, освіта ця здобувалася, скоріш за все, українською мовою. Звідти і «суржикові» дані про те, що батьки працівниці «занімались земледілієм» тощо [62, арк.1]. Хоча й титульні росіяни, як асистент кафедри російської мови ПДП Н. Шаріпова, писали, що вивчали українську мову для роботи в українському виші [82, арк.1]. Однак, подібні випадки радше були прикметним винятком. Здебільшого викладачі-росіяни, як М. Шаріпов із кафедри марксизму-ленінізму ПДП, зовсім не володіли українською мовою. Про це подібні йому навіть окремо писали в особовій справі, підкреслюючи, що лекції читають виключно російською [83, арк.14]. Це не дивно, якщо навіть для народженого на Харківщині завідувача цієї ж кафедри Д. Степанова українська була чужою, про що він написав, влаштовуючись на роботу 1946 р.: «українською та іншими іноземними мовами не володію» [80, арк.1].

Другою умовою, окрім етносоціальної неоднорідності контингенту, було штучне нагнітання атмосфери протистояння різних мов та культур, що йшло з боку влади. Сталінська ідеологічна машина це зробила доволі уміло, тим паче, що сам товариш Сталін доклав руку до мовознавства не менше, ніж до інших галузей, де вважав себе корифеєм. У 1950 р. вийшла друком його праця «Марксизм та питання мовознавства» [877], яка на довгий час стала «притчею во язицех» не лише для філологів педінститутів, але й для інших науковців [1045, С.45]. Його теорія мовного змішування була значно агресивнішою від сучасної теорії мовних контактів [2, С.145]. Утворення Союзу РСР саме по собі призвело до вкорінення ідеї стирання не лише територіальних, але й культурних кордонів (свою справу відіграв потужний

панславізм навколо Росії [1046]). Керівна верхівка в особі Сталіна почала форсоване єднання народів з поширенням комплексу меншовартості. Студентську молодь заохочували зауважувати, що у VI столітті уже склалась єдина російська народність з єдиною російською мовою [55, арк.18] (це видавалось доволі справедливо, якщо і потужні науковці доби спирались на схожі висновки зі сталінських праць [1042], а студенти педінститутів чи не щомісяця були змушені писати спеціальні роботи з метою «самопереконавання» у правильності висновків «вождя» [44, арк.9]). Догматизація цього елемента була характерна для різних вишів УРСР [938, арк.22-24]. У Львові філологи та математики так само гаряче вітали геніальність праць Й. Сталіна, як і у Глухові чи Умані [482, арк.24; 854]. У Полтаві з 1951 р. розпочав роботу семінар по розповсюдженню нового вчення Сталіна про мову серед студентів інституту, учнів та особливо вчителів російської мови шкіл міста [337, арк.16], у ВінДПІ та ХДПІ мовні «відкриття» Й. Сталіна впливали не лише на філологію, але й на педагогіку та психологію [530, арк.36; 937, арк.103]. Рецензенти курсових та контрольних робіт особливо виділяли тих студентів, хто приділяв значну увагу розкриттю положень сталінського вчення про мови у своїх роботах [50, арк.12-15; 52, арк.10]. Було навіть створено окремі комісії викладачів, які контролювали звіти студентів про опанування чергової праці Й. Сталіна [84, арк.23]. Основний звіт про здобутки молоді в опануванні сталінських праць окремі з них запланували на 5.03.1953 р., день, коли «вождь народів», заради якого і влаштовувалися подібні заходи, уже помер [240, арк.3].

Навіть після смерті Й. Сталіна, коли, здається, минула епоха жорсткого тиску, синдром необхідності ствердження мовно-культурної єдності не полишав педагогів [367, арк.65]. Машина догматизації діяла настільки злагоджено, що свою роботу постійні загальнообов'язкові семінари з вивчення сталінського вчення про мову припинили лише близько 1955 р. [79, арк.16; 494, арк.9]. З розвінчанням культу особи Й. Сталіна похитнулися догматичні основи під його теоретичною працею. Так, директор-мовник СумДПІ Ф. Гужва відкрито заявив, що варто було б припинити «захоплюватись впливом російської мови на українську. У кожній національній мові є свої закони, і їх варто розкривати» [464, арк.26], що положення Й. Сталіна про мову

суперечили істині, тому їх варто було переглянути [465, арк.16]. Проте, до цього слід було пройти довгий і складний шлях наукового самообману та самопереконування. Навіть філолог-українець, директор ПДПІ М. Семиволос, на початку своєї кар'єри у Полтаві виступав проти необґрунтованих, на його думку, нападів на статус російської мови у виші. У 1954 р. він зауважував, що серед викладачів склалося неправильне уявлення про русизми у мові студентів. Директор навпаки навіть заохочував молодь та педагогів до вживання русизмів (!), пояснюючи це тим, що у народній мові з'являється багато русизмів тоді, коли в українській відсутнє якесь влучне слово на позначення настрою людини чи характеристики якихось явищ [366, арк.69]. Хоча сучасні дослідники доводять, що подібні «користувачі» дуже легко програмуються на свою другосортність та є найлегшим матеріалом політичного впливу [858, С.91]. За таких умов було поодиноким обурення педагогів із приводу низького рівня викладання української мови у школах УРСР [339, арк.20; 483, арк.6].

Проте, у перші роки десталінізації влада ще стимулювала пропаганду близькості української та російської мов, наприклад, Міністерською директивою від 4.12.1953 р. «Про заходи поліпшення підготовки учителів мови педагогічними вузами УРСР». Вона все ще рясніла рекомендаціями про посилення на праці Й. Сталіна [487, арк.67]. Не менш важливим компонентом у створенні подібних умов розвитку мовного питання було святкування 300-річчя Переяславської ради [857]. Викладачі педагогічних вишів УРСР у руслі державних програм шукали привнесені російською культурою елементи часом у традиційному українському менталітеті. Так, у світлі тез про велике 300-ліття викладач СумДПІ Добровольський читав курс лекцій громадськості про роль російської мови для усіх народів світу [460, арк.26], викладач Тичина з ХДПІМ доводив, що українська мова стала повноцінною лише у ХІХ столітті [520, арк.124], а полтавці А. Кузьменко та І. Терещенко на честь знаменної дати доповідали про збагачення І. Котляревським російської літератури [584].

Педагоги опинилися у середовищі «обмеженого різноманіття» літератури. Це призвело до жахливих наслідків, які констатував уже 1953 р. міністр культури К. Литвин, вказавши, що в Україні з-поміж 50 тис. копій кінофільмів українською мовою було тільки 2 тис. 650 (5%), а за період з 1950 по 1953 р. українською мовою

видали лише 18 підручників для шкіл та вишів УРСР [122]. Навіть «український» ЛДПІ скаржився Міністерству, що в його стінах бракувало підручників українською мовою. Однак, викладачі не поспішали з підготовкою посібників рідною мовою [994, арк.10]. Та з часом педагоги вишів кинулись контролювати те, що читають їхні студенти, аби розширити їхній словник української розмовної мови [482, арк.11]. Однак, після обміну досвідом педагоги були у великому розпачі. Контролювати особливо було нічого: у навчальних закладах, як у державі в цілому, не існувало (!) підручника з української літератури для вишів, кидалася в очі відсутність творів з курсу української літератури у книгозбірнях інститутів [356, арк.133зв].

Доволі красномовним був факт, що українською мовою після Другої світової війни було видано 77 назв творів Й. Сталіна (17 млн. 86 тис. примірників), а «Марксизм і національне питання» витримав 5 перевидань в Україні накладом у 230 тис. примірників [172; 176; 772]. Виключно для порівняння зазначимо, що через деякий час відбулася публікація творів В. Короленка українською мовою. Однак, їхній наклад у 7,5 разів менший сумарного накладу виданих за травень 1953 р. україномовних «требників» пам'яті Й. Сталіна [888]. Не дивно, але про українські видання Й. Сталіна та В. Леніна окремо звітували до Міністерства. Так, ДрогДПІ, констатував, що з 4 тис. 781 назви творів Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна 1 тис. 858 (39%!) були українською мовою. До того ж «українських» творів Й. Сталіна було на 12% більше, аніж подібних перекладів В. Леніна (15 томів (60%) з 25 проти 10 томів (48%) з 21) [939, арк.81].

Значущість російської книги була помітна навіть зі сторінок преси, яка у 1955 р. на перших шпальтах одразу інформувала про появу на книжкових полицях книг та підручників російською мовою, ніби вони були значною рідкістю у порівнянні з українською книгою [164]. Не дивно, що щойно залунали заклики до розвінчування культу особи Й. Сталіна у березні 1956 р., кафедра української літератури ПДПІ надіслала Міністерству листа з проханням значно поліпшити викладання та забезпечення курсу української літератури у вузах [377, арк.10].

Практика домінування російської книги і науки яскраво відбилась у діяльності ХДПІ. Коли дирекція почала українізаторську кампанію і там, завідувачка бібліотеки

В. Ледковська констатувала, що більшість студентів та викладачів вимагала книги винятково російською мовою. Російська книга переважала над українськими виданнями на полицях книгозбірні (60% до 35%). На класичне запитання «що робити?», директор вишу Дементьєв наказав комплектувати книгозбірню лише книгами українською мовою. Навіть була визначена кількісна перевага українських видань, аби вища школа знову стала національною: не менше 60% [538, арк.60, 137-139]. Доволі песимістично виглядає картина у світлі обрахунків, які ми провели з книжковими фондами одного з вишів Львова: із 709 назв підручників, унесених у список обов'язкових, 675 (92% (!) були російськомовними [1001, арк.2-51]. Цифри стають більш значущими, коли звернемося до висновків освітян ДрогДПІ. Вони писали Міносвіти, що недоліком у роботі була наявність лише російських книг у списку рекомендованої літератури, які навіть не видавались українською, а «для вузів західних областей це [мало] особливе значення» [939, арк.16].

Розглянемо процес зміни мовних уподобань у вищій педагогічній школі УРСР у часі. Період назрівання мовної проблеми тривав до червня 1953 р., коли Пленум ЦК КПУ не зреагував на постанову Президії ЦК КПРС від 26.05.1953 р. з приводу ситуації у західних областях УРСР. У цей період, який не визначений своєю нижньою межею у зв'язку з рамками нашого дослідження, акумулювалися не лише проблеми мови, але і потенціал людей, ідеї та прагнення, що згодом виллюються в активні дії. У період до червня 1953 р. влада створювала атмосферу турботи про українську мову. Преса в областях продовжувала кампанію боротьби за її чистоту на зразках центральних газет, не оминаючи критики мовної політики у дрібних виданнях [630; 821]. Характерна особливість періоду: суржики та діалектизми як наслідок змішання мов (на літературних факультетах багатьох вишів у роботах студентів був помітний вплив діалектизмів: «сухвікс», «хворма» [356, арк.8зв; 720, С.121; 957, арк.39]). Викладачі ДрогДПІ точно спостерегли, що їхня присутність у мові студентів була наслідком того, що більшість молоді, вступаючи на «елітні» російські відділення, була україномовною і до цього ніколи не користувалася російською [939, арк.20-21]. Проте, показники успішності демонстрували, що студенти краще орієнтувалися у

мові титульного народу УРСР, аніж у мові міжнаціонального спілкування [321, арк.10; 485, арк.6зв; 563].

Другий етап розвитку мовного питання почався з червня 1953 р. і тривав до грудня 1955 р. Тоді ініціативи по згортанню політики русифікації в УРСР, початі Л. Берією, продовжені Першим секретарем ЦК КПУ О. Кириченком, почали давати свої плоди. На рівні УРСР це були незрівнянні ні з чим до цього заходи: видали перший том оновленого українсько-російського словника з 24 тис. 425 українських слів [780]; справа дійшла до проведення республіканських педагогічних читань, головним питанням яких було викладання української мови в школі з російською мовою навчання [843]. Чого варте надання КДПІ права прийому захисту дисертацій з методики української мови та літератури чи відкриття при ЛДПІ аспірантури зі спеціальності «українська мова» [122], бо Міністерство саме визнало, що держава опинилась у такому становищі, що у ній було обмаль спеціалістів вищої кваліфікації з української мови та літератури [1003, арк.26]!

У педагогічних навчальних закладах продовжувались пошуки. З одного боку, шукали шляхи виходу з глухого кута, у який українську мову загнали кампанії радянської влади у боротьбі з буржуазними націоналістами, що вкотре підтверджувало думку, що ворогують не мови, а люди [736, С.129]. З іншого – намагалися втримати на короткому ланцюгові національні почуття [51, арк.12], постійно контролюючи, чи не затискається десь мова «старшого брата». Шукали засоби впливу на маси і винуватих у прорахунках у мовній політиці країни та вишів.

Нагальною залишалася проблема чистоти та місця української мови у повсякденному житті студентів: вона була насичена діалектизмами на кшталт «просю», «гаворя», «можеть» [1052]. Утвердження переваги російської все ще давалося взнаки: іспити до вишів приймалися російською, що особливо завдавало удару по традиційно українських навчальних закладах, там, де діти приїздили з україномовних сіл. Так, чернівецькі педагоги дорікали, що під час вступної кампанії 1953 р. багато молодих людей мали труднощі саме через те, що екзаменатори починали розмову з ними російською, збиваючи молодих людей з пантелику, що утруднювало складання іспитів [993, арк.83].

На початку висвітлення проблеми ми констатували значний поштовх доповідної записки Берії з національної політики у Західній Україні у розвитку мовного питання. Безперечно, рішення червневого пленуму ЦК КПУ з цих питань обговорювались у вищій педагогічній школі. Правда, про це мовчать документи вищих педагогічних закладів Харкова, Черкас та Умані. У Полтаві ми не знаємо інших проявів, окрім пізнішої одноразової реакції математика ПДП Ю. Копкіна на заходи влади як на намагання розпалити національну ворожнечу. Проте, у Києві такий протокол партійних зборів зберігся. Захист української відбувався з утвердженням першочерговості російської мови. Секретар парткому Синиця зауважив: «звичайно, ми повинні цінити культуру російського народу і російську мову, як засіб єднання всіх націй, як скарбницю, в якій зібрані багато духовних багатств людства, зокрема, вчення Леніна і Сталіна. Але партія вчить нас повсюди дбати про розвиток національних мов» [234, арк.198-199]. У Києві обурювались тим, що у Львові з 1 тис. 718 викладачів вищої школи всього лише 320 (19%) читали лекції українською. Проте, далеко обговорення не заходило. Присутній там В. Сосюра, навчений репресіями та гоніннями, підсумував, що «рішення президії ЦК КПРС та ЦК КПУ будуть великим ударом по охвістю українських буржуазних націоналістів, по американських паліях війни» [234, арк.204]. У КДП заговорили вголос про проблему української мови у школі. Педагоги обурювались, що у столиці УРСР 90% шкіл були російськомовними. В. Лисенка пригнічувало те, що «на Україні в російськомовних школах українська мова навіть не виносить на державні экзамени». Та й сама система освіти явно була дискримінаційною. Як точно спостеріг Г. Прокопенко з Києва, батьки віддавали дітей до російських шкіл, бо коли їхні випускники уже мали на руках атестати і вступали до вишів, молодь із українських шкіл тільки підходила до складання випускних іспитів. Фактично, це створювало нездорову конкуренцію в країні, у якій російськомовна освіта перемагала україномовну [234, арк.202-204].

Відродження інтересу до мови стало помітним тому, що вузи України долучилися до роботи спільно з Академією наук УРСР по створенню діалектологічного атласу української мови, що свідчить про відродження умов повноцінного функціонування мови [492, арк.7; 896], організувавши спеціальні

бригади студентів-мовників та викладачів, які їздили регіонами, збираючи дані для наукової праці [87, арк.30; 88]. Окремі викладачі працювали автономно у тому ж напрямку. У Вінниці студент Сливко вивчав говірки села Писарівки [937, арк.103], полтавка В. Матвєєва присвятила дослідження лексиці українських художніх промислів Полтавщини [355, арк.50], а сум'янка М. Безкишкіна – лексиці українських говорів північно-східних районів Сумщини [492, арк.14];. Правда, студенти все ще отримували завдання, в яких інтерес до територіальних діалектів української мови розглядався крізь призму сталінського вчення [49, арк.23]. У наступні роки потяг до вивчення карти мовних відмінностей України від Придунав'я до Сумщини лише поглибився [375, арк.15зв; 472, арк.48; 508, арк.13].

Відновленню статусу української мови допомогли заходи Міністерства освіти із запровадження так званого єдиного мовного режиму у вишах та школах УРСР. Так, ще у серпні 1953 р. ухвала вченої ради ПДП вимагала від директора розробити спеціальний проект наказу по інституту на основі Міністерського «Положення про єдиний мовний режим і культуру усної і письмової мови» [355, арк.146]. А у ХДП викладач Тесленко рішуче поставив питання про перехід усього вишу на українську мову навчання [530, арк.85], такі ж вимоги висунув і директор УДП В. Тканенко [543, арк.23]. Підґрунтям були факти, коли частина студентів бойкотувала українську мову викладання у власних відповідях: інколи викладачі, читаючи лекцію українською, вимагали від студентів відповідей тією ж мовою, але значна кількість відмовлялася говорити українською, посилаючись на незнання (!) мови [362, арк.1], у КДП були спроби молоді навіть іспити з української скласти російською мовою (!) [234, арк.200]. Аби підняти мовну грамотність студентів, за ініціативи викладачів вишів організували систему мовних консультацій [240, арк.183; 362, арк.31; 999, арк.32]. Викладачі СумДП у 1954 р. навіть просили Міністерство розширити матеріальну базу вишу для організації подібних груп із вивчення української мови [459, арк.7-8].

Каменем спотикання у процесі українізації життя студентів була перенасиченість російськомовною термінологією підручників та курсів. Завідувачка кафедри іноземних мов ПДП О. Чуругіна неодноразово зауважувала, що викладачам зі

студентами доводилось паралельно з іноземною вивчати й українську мову, бо студенти часто вимагали перекладу термінів та слів на російську [362, арк.2]. Схожі ситуації були в інших вишах країни. Зокрема, київський професор ботаніки Шестаковський відмовлявся читати лекції українською, пояснюючи, що не знав української термінології [234, арк.214], а викладачка Л. Кучеренко ХДПШМ радила проводити часті паралелі французької термінології з рідною (російською) мовою [523, арк.4] (бо 93% усіх провідних лекцій у цьому українському виші були застенографовані російською [522]). Однак, у навчальних закладах провідні наукові збірники видавались все-таки українською мовою. Більшість педагогів УРСР розуміла місце російської: додаткове, міжнаціональне спілкування, а не провідне у науці. Так, доцент ХДП І. Ремізов у 1953 р. зауважив: «Наші наукові записки друкуються українською мовою і це правильно, але їх читають не лише на Україні. Вважаю, необхідно давати після кожної статті резюме російською» [530, арк.3].

У 1956 р. відбувся перелом у світогляді радянського населення, що започаткувало період відродження ролі мови в освітянському середовищі (1956 – вересень 1958) [699]. Людям відверто із владних трибун заговорили про злочини Й. Сталіна, про неспроможність інших піддати критиці його дії: демократизація партійного життя підготувала демократизацію у сфері національній [853, С.108]. Так, під час обговорення постанови ЦК КПРС «Про боротьбу з культом особи...» у липні 1956 р полтавець М. Різун закинув владі: «Ми дивуємось, що в місті Полтаві і в нашій області не в пошані українська мова. Виступи і доповіді рідко звучать українською мовою, в школах наші діти нехтують українську мову, розговорна мова на наших партійних зборах, нарадах, конференціях теж не українська. В місті Полтава штучно створюються школи з російською мовою викладання» тощо [293, арк.54-55]. Київський освітянин М. Марченко зауважив, що столичні діти були позбавлені можливості відвідувати українські школи [237, арк.14]. Правда, згодом йому за такі зауваги довелося покласти партійний квиток й отримати звинувачення в антирадянських настроях як буржуазному націоналісту [238, арк.4-5]. Схожі тенденції спостерігали й викладачі Харкова та Сум, коли кинулися запроваджувати українську у вищій педагогічній школі, зрозумівши, що багато студентів просто не вивчало

українську в школі [474, арк.4; 527, арк.165]. Доволі цікавий факт наводив член-кореспондент АН УРСР Є. Кирилюк після перевірки вищих навчальних закладів Києва. На російські відділення конкурс був набагато більший, а іспити були складніші, ніж на українські. Тому багато молодих людей, які навіть не вивчали українську у школі, «приносили себе в жертву» заради вступу до вищого навчального закладу. Мало того, прийшовши на українське відділення, продовжували російськомовне життя і були «войовничими невігласами», яких ученому доводилось переконувати у необхідності говорити українською [1006, арк.73].

У цей період до агітації за українізацію вищої школи долучилися навіть викладачі російської мови та літератури. Прикладом може бути полтавка Г. Каган: на науковій конференції до 40-річчя Радянської влади в Україні у 1957 р. вона навіть почала вчити філологів-українців доцільності перекладу посилань на українську [391, арк.3зв]. Шукаючи можливі пояснення подібних змін, виділимо поступальність позицій Міносвіти УРСР, яке видавало постанови, що вертали українську мову на чільне місце в Українській соціалістичній державі. Багато вартий факт, що російською мовою у 1956 р. можна було читати курси лише за офіційним дозволом Києва. Це часто було козирем директорів педінститутів у вимогах повного переходу вишів на українську уповні, як на лекціях, так і у діловодстві [535, арк.71].

У цей же час з'явилася низка інших документів, зокрема, наказ Міносвіти УРСР від 25.01.1958 р. «Про роботу Кам'янець-Подільського педагогічного інституту», у якому зверталася особлива увага на недотримання єдиного мовного режиму у викладанні у стінах як критикованого вишу [458, арк.7], так і всіх педінститутів УРСР [395, арк.72]. Іншим документом була постанова від 12.05.1958 р., якою Міносвіти УРСР просило вислати дані про кількість викладачів, що станом на травень 1958 р. продовжували читати лекції російською, та вказати, коли ті зобов'язувалися перейти на українську мову викладання. Встановлювався чіткий термін: до 1 червня, списки мали бути поіменні, у розрізі кожної окремої кафедри інститутів. Окремо вимагалися перелік викладачів, хто уже перейшов на викладання українською мовою: хто зробив це у 1956-1957 рр., у 1957-1958 рр., а хто мав перейти з 1.09.1958 р. Єдині, хто не входив до переліку – викладачі російської мови [487, арк.42]. Звичайно, були і свої

проблеми. У ГДПІ викладачі скаржилися на пасивність студентів та викладачів в оволодінні українською [168, С.75; 501, арк.17], у ХДПІМ молодь відверто противилась упровадженню української як другої спеціальності навіть 1958 р [527, арк.2], проте, у стінах ПДПІ ситуація була трохи кращою. Тут студенти періодично звітувалися на кафедрі української мови про вдосконалення знання рідної мови [375, арк.13], яка ставала не просто засобом спілкування, а окремою світоглядною категорією [914, С.38].

Останній період розвитку мовного питання у середовищі викладачів педагогів та студентів педінститутів (вересень 1958-1964 рр.) тісно пов'язаний із загальнодержавними тенденціями по згортанню лібералізації життя в СРСР. Нижня межа початку періоду збігається з появою у пресі пропозиції М. Хрущова по зміцненню зв'язку школи з життям [936]. Цей період названий нами періодом спротиву маршалу. По-перше, викладачі вищої педагогічної школи за тривалий період звиклись із тим, що школа мала бути українською, що сприйняли у штики ініціативи центру по згортанню розпочатої ним же політики лібералізації [719, С.70]. По-друге, на фоні нової хвилі піднесення російської мови, що прикривалося правом вибору, молодь, яка вступала до вишу у ці роки, знову демонструвала свій спротив українській вищій школі. Фактично, два табори, розділені питанням мови, які не ворогували протягом декількох років, відновили активне протистояння. Однак, таке протистояння ще раз продемонструвало, що мова в Україні жива [838, С.151].

Згортання відносної «українізації» почалося з виходом тез ЦК КПРС та РМ СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям» 1958 р., які відкрито обговорювалися на засіданні Вчених Рад інститутів [392, арк.90], після того, як матеріали неодноразово пророблялися кожною окремою кафедрою [401, арк.8зв]. Це був яскравий приклад одного з улюблених прийомів дії радянської влади з маніпуляції людською свідомістю – реверсний хід, коли без пояснення мотивів влада поверталась до старої моделі поведінки та старих цінностей. У спеціальних звітах відділу вузів доповідалось ЦК КПУ, що при обговоренні нового закону «найбільш жваве обговорення» викликало питання про вивчення мов у школі [260, арк.210]. До того ж єдина думка робітників, колгоспників, учених, студентської молоді була на боці

збереження рівного статусу національної та російської мов. А пропозиція звільнити від вивчення національної мови «не зустріла схвалення». Освітян турбувала ситуація, за якої через вибір батьками та дітьми мови навчання у школах в УРСР села говорили б українською, а міста – російською, бо молодь тягнулась туди, де були виші та підприємства з домінуванням російської [1008, арк.88]. Хоча, за свідченням С. Кульчицького, на початку 1960-х попередні позитивні тенденції говорили, що більшість дітей навчалась в українських школах [662, С.95].

Учені ради вишів дійшли висновку: «вивчення національної мови аж ніяк не повинно бути послаблене» [401, арк.10]. Більше того, педагоги рекомендували підвищити роль рідної мови та літератури у системі викладання інших предметів у середній школі. Так, колектив ПДПІ переконував уряд СРСР підтримати їх рух «за обов'язкове вивчення національної мови в школах з російською мовою навчання». Із їхніми висновками перегукувались поради сумських освітян, які рекомендували запровадити до системи поєднаних спеціальностей рідну мову як основну для музики, літератури, історії, іноземної мови та співів [471, арк.9]. Як показала історія, їхні пропозиції так і не були враховані. Як відзначають сучасники, завдяки цим заходам влади російська мова отримала всі переваги та «престиж одноосібної мови високої культури, науки, промисловості та міської цивілізації» [846].

Проте, говорити про пасивність Міносвіти в українському питанні не варто. Саме у цей період з'явився наказ Міносвіти УРСР від 21.01.1960 р. «Про деякі зміни у викладанні історії в школах УРСР», який передбачав видання нових підручників українською мовою до 1.06.1961 р., починаючи з книги оповідань із історії СРСР для четвертого класу, закінчуючи підручником з історії СРСР, нової та новітньої історії зарубіжних країн для десятих класів до 1.06.1962 р. [510, арк.15]. Викладачі вищої школи давно вболівали за друк підручників рідною мовою. Згадаємо бодай дебати навколо закону про мову у вишах країни. Тоді, в СумДПІ викладачка О. Чоботарьова напямую сказала, що підручники, які видаються у РРФСР, були абсолютно непридатними для українських шкіл [471, арк.20].

Як бачимо, педагогам довелося виробляти свою позицію у мовному питанні у доволі складних умовах. Із одного боку, Міністерство освіти УРСР дублювало

рішення Москви, спрямовані на зросійщення української школи, які теоретично обґрунтовували науковці педінститутів [409, арк.6]. З іншого боку, республіканське Міністерство подавало освітянам УРСР більш-менш підкріплену нормативними документами надію на підтримку української освіти. Зазвичай, це були документи, які прямо не говорили про контроль над мовним питанням, а стосувались загальних питань роботи вишів, як то постанови колегії Міносвіти УРСР «Про стан підготовки вчителів широкого профілю в Луганському педагогічному інституті» [507, арк.6] та «Про хід перебудови роботи в світлі Закону про школу в Запорізькому і Полтавському педагогічних інститутах» [397, арк.67; 409, арк.35]. До того ж саме Міністерство документацію вело українською. І коли ж розмова зайшла про підготовку індивідуальних статутів інститутів УРСР за московським зразком, Міносвіти окремо надіслало «для кращого розуміння принципу роботи» зразки статутів, перекладених українською мовою [409, арк.38].

Інколи центр виступав на захист української відверто [416, арк.20-24]. Так, у доповідних записках ЦК КПУ писалося, що «не можна миритися з фактами», коли на Донеччині студентам не давали права складати іспити українською мовою попри прохання молоді забезпечити їм прийом екзаменів рідною мовою, що порушувало офіційно пункти 1 та 2 правил прийому до вишів УРСР [1011, арк.13]. Однак, на фоні цього коли студент ПДП Малько 1959 р. привселюдно зауважив на лекції, що українська мова в Україні недооцінювалась і в державі не було умов для її розвитку, його репліка стала однією з причин проведення окремих громадських зборів у виші, які дали «правильну партійну» оцінку подібному комплексу поглядів групи студентів [36]. На що навіть викладачі, які пропагували українство, такі, як П. Падалка, були змушені протокольно відповісти, що ленінська національна політика в УРСР велася добре [329, арк.72]. Дволикість «українізації» демонструє аналіз даних про так званих «етномаргіналів», людей, що стояли на межі двох лінгвістичних світів [617, С54]. Згідно з офіційними звітами, викладачі почали писати і спілкуватися українською, навіть якщо до цього подібного не робили [429, арк.5; 473, арк.39]. У таких умовах окремі з тих, хто не знав української, намагались це приховувати. Так трапилось, наприклад, із викладачем марксизму-ленізму з Бердичева О. Малишевим. Ситуація

розкрилась доволі випадково. В очі кинулось те, що лектор абсолютно не виправляв помилок студентів у відповідях, як виявилось, він зовсім не розумів української, тоді як студенти відповідали винятково українською [1018, арк.136]. Відчувши, що Міносвіти послабило контроль над процесом українізації школи і почало кампанію із запровадження практики вільного вибору мови навчання, молодь також зважилась на демонстративні кроки, вияви так званої «комунікативної невдачі» [851, С.99]. Так, у ПДПІ 10.09.1958 р., 13 студентів демонстративно піднялися і пішли з лекції політекономії лише тому, що лектор В. Євтушенко читав лекції українською мовою [327, арк.85]. Вчинок було засуджено на партбюро інституту, і не лише як порушення дисципліни: викладачів обурило факт мовної неприязні.

Мовна політика СРСР давала свої плоди: люди знову почали піддаватися явищу «мовної мутації» [152, С.72]. Вже за рік Наукова рада АН СРСР у передовій статті журналу «Вопросы языкознания» опублікувала програму «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», де мови народів СРСР поділили на перспективні і неперспективні: українська право на перспективність втратила [718]. Згортання десталінізації і прихід до влади Л. Брежнєва лише поглиблять її летаргічний сон. Не минуло й місяця після зняття М. Хрущова, як мовників педінститутів країни попрохали внести зауваження щодо змін в українському правописі через проект нового... російського правопису (!), а ще за півроку у Луганську організували конференцію, на якій запропонували з новою силою доводити мовні зв'язки двох мов [481, арк.3, 16].

Контент-аналіз протоколів партійних зборів парторганізації ПДПІ підтвердив періодизацію розвитку мовного питання у повсякденному житті освітян (додаток И, мал.И.5). За час «відлиги» домінуючою мовою, безперечно, була українська (90%, 4 тис. 820 виступів з 5 тис. 380). Російською було виголошено 560 доповідей та зауважень. У 1953 р. співвідношення мов було 27% до 73% на користь української. Тому вважаємо, що говорити про тотальне засилля російської у Полтавській вищій педагогічній школі не варто. Протягом другого періоду (червень 1953 – 1955) відбулося прискорення українізаторських потуг. Якщо у 1954 р. з 398 виступів українських було 306 (77%), то вже за рік дії положення про єдиний мовний режим у

виші з 486 реплік 456 (94%) були мовою титульного народу УРСР. У третій період (1955-1959) рівень ужитку української мови у виступах викладачів та студентів із 92% у 1956 р. досягнув 100% у 1958 р. В останній період (1959-1964 рр.) стали явними здобутки ліберального ставлення до розвитку української мови: викладачі перейшли на українську мову викладання, молодь виявляла повагу до лекторів, які читають курси рідною мовою. Однак, під кінець досліджуваного періоду наслідки виокремлення «перспективних» та «неперспективних» мов далися взнаки: рівень «українськості» вишу поступово знижувався (додаток И, мал.И.6): спочатку показник україномовності партійних зборів був високий (98-100%), та разом із прийняттям нової програми КПРС, з перспективою єдиної мови міжнаціонального спілкування, російська поступово знов увійшла у вжиток партійців (з 7% у 1962 до 22% у 1964 р.). Це вкотре підтверджує думку про те, що результатом розвитку мовного питання стало лише тимчасове відновлення українського мовного режиму у вищій школі, що у конфлікті з політикою влади викликало подальше загострення мовної проблеми у наступні роки.

Отже, мовне питання у колективах педінститутів мало свої особливості в залежності від періодів «відлиги». Під час першого періоду (січень-червень 1953 р.) мало місце зниження мовної грамотності як студентів, так і співробітників вишу не стільки як результат русифікаторської політики, скільки як складова загальної неграмотності. Для наступного етапу (червень 1953 – грудень 1955 рр.) властиві часті явища «перемикання мовного коду»; політика подвійних стандартів з боку центральної влади та часом агресивна апробація технологій з українізації колективу вишу у руслі запровадження єдиного мовного режиму з появою перших центрів спротиву українізації навчального процесу. Інший період (1956 – вересень 1958 рр.) характеризує стійкість українізації через наявність міністерського контролю за процесом та створення паритетності української та російської мов без ескалації їхнього протистояння як на рівні вишу, так і у владних колах. Останній етап (вересень 1958 – 1964 рр.) включає у себе реверсний хід політики держави у мовній сфері; початок прихованої русифікації освіти; переростання державної політики «єдиного

мовного режиму» у політику «єдиної перспективної мови»; поодинокі акції демонстрації протидії українській вищій школі з боку молоді.

3.4. Боротьби з «культом особи» на рівні педінститутів

Керманічі СРСР відкрили ящик Пандори, почавши лібералізацію життя і зробивши перші кроки наступу на політику та культ особи Й. Сталіна. До життя були викликані кампанії розвінчання так званих «культурів» місцевих управлінців. У такій ситуації виникає безліч питань: як відреагував замкнений колектив вишів на заклики політичних лідерів провести «чистки рядів» від авторитарних керманічів? Наскільки потужними були наслідки цих дій для таборів? Чи знайшла реакція інститутських колективів відгуки у середовищі споріднених з ними установ та закладів? Аби знайти відповіді на ці питання, ми вдалися до методу історичного моделювання (додаток К). Для якісного дослідження явища ми використали методики мікроісторії та конфліктології, методи вивчення індивідуальної поведінки, обґрунтовані М. Солтманом, [1131, Р.18], та метод соціальної драми В. Тернера [232, С.225-226; 1150], які передбачають обмеження у розв'язанні проблеми рамками окремого колективу (у нашому випадку, ним є ПДП). Для верифікації висновків ми періодично вдаємося до принагідного звернення до прикладів з інших педінститутів УРСР.

Досліджувані роки були не лише хронологічним переломом століття. У свідомості радянського суспільства їм судилося стати політичним та ідеологічним вододілом, що сколихнув людську свідомість, залишивши після себе доволі суперечливий спадок. Смерть «батька народів» Й. Сталіна не пройшла даремно для міжособистісних взаємин у середині мікроколективів різних рівнів [169]. Почався процес хитання постаменту під культом Й. Сталіна, який А. Брумберг влучно назвав процесом його детронізації [1067, Р.73].

Протягом першого періоду боротьби з «культами» місцевих вождів (1953-1955 рр.) цей процес ще був доволі несміливим. У перший рік його суть здебільшого зводилася до звинувачення буржуазії у зведенні історії до дій видатних осіб – королів,

полководців, правителів та до закликів боротьби за колегіальність у партійній роботі [629; 1056]. У школах учителям навіть забороняли вивчення діяльності Івана Грозного, Петра Першого, Олександра Суворова та Михайла Кутузова (!) як проявів плекання культу [312, арк.51зв]. Однак, уже протягом другого періоду саме наступ на культ особи Й. Сталіна, викликаний постановою ЦК КПРС «Про боротьбу з культом особи...» 1956 р., спровокував справжні конфлікти у колективах педагогів [805]. Тоді почалося звинувачення у плеканні місцевих «культів» керівниками вишів та підрозділів інститутів (як приклад, у цьому були переконані підлеглі М. Мойсеєнка на кафедрі педагогіки у ЧДПІ [556, арк.56]).

Усунення з посади міністра МВС Л. Берії у 1953 р. було іншим прикладом детронізації лідерів. Його присутність у списку детронізованих тоталітарних керманічів не говорить про нашу оцінку його діяльності. Натомість саме у такому світлі – як розвінчаний деспот та антинародний діяч – він поставав зі сторінок періодичної преси та листів ЦК КПРС. Наступ на Л. Берію породив терміновий пошук цитат із творів К. Маркса, у яких би стверджувалась неприязнь до культу особи [745]. Регіональна преса також оповістила про відступ в останні роки від марксистсько-ленінського розуміння ролі особи в історії [627]. У світлі арешту Л. Берії викладачі різних вишів УРСР долучилися до наступу на авторитет управлінців на низах [355, арк.211; 486, арк.5; 984]. До переліку «постраждалих» у період розвінчування культу особи та після розправи над Л. Берією, можемо віднести викладачку педагогіки ПДПІ Т. Толстоносову. На початку 1950-х вона обіймала посаду заступника голови облвиконкому, і вже 11.07.1953 р. під час всенародного шельмування Л. Берії привселюдно була і сама звинувачена у подібних хибах у роботі [269, арк.23]. Яскравим прикладом «пробудження» може бути виступ М. Стішакіної з ЧДПІ. На партзборах по обговоренню справи Л. Берії вона чи не вперше у своєму виші заявила, що єдиноначальність директора О. Тканенка мала б бути дозованою і поєднуватись із колегіальністю [554, арк.73] тощо. Останньою складовою процесу детронізації була розправа над антипартійною групою Г. Маленкова, Л. Кагановича, В. Молотова та справа маршала Г. Жукова. Після них наступ на культ директорів та керманічів місцевої влади відродився з новою силою.

Серед інших умов, що посилювали конфліктні ситуації, був тиск бюрократичної машини, яка дуже розрослася за часів Й. Сталіна. Наявність широкого бюрократичного апарату та санкціоноване владою створення атмосфери загальної критики влади зрушили справу далі. Можливість боротьби з «культотворцями» з'явилась тоді, коли люди повірили, що ця кампанія велася повсюди: від малих сіл до великих промислових міст. Цьому сприяли ще сталінські заклики критики влади включно з ЦК та посилення на «корифея науки», який називав критику особливим, комуністичним методом виховання кадрів [645; 856]. Тут варто згадати пропаганду освітянки А. Ігнатенко того, як діти у творах критикували діяльність своїх учителів [386, арк.142].

Першою технологією, що її вдало використала влада для нагнітання суспільної істерії, була сакралізація народних мас. В умовах детронізації лідерів, що були харизматичними особистостями, як то Й. Сталін чи Л. Берія, людей переконували у тому, що хід історії залежав від їхніх, людських, а не владних дій. Зерна цього були посіяні ще з часів XIX з'їзду КПРС, після якого верхи стежили за якістю «наростання самокритики та критики знизу» [802, С.1]. Сам Й. Сталін привселюдно закликав усі «чесні робітничі та трудящі елементи» СРСР викривати хиби роботи як центральних владних інституцій, так і інституцій на місцях [868]. Уже за півроку кафедри марксизму-ленінізму різних педагогічних вишів УРСР звітували про подолання помилок у викладанні, студентам почали читати лекції на тему «Народ – творець історії» [484, арк.6]. У педагогічних вишах УРСР посилювалося насичення лекційних курсів окремими темами про роль народних мас [466, арк.9].

Наступна технологія впливу пов'язана з офіційним дозволом на критику влади. Ми характеризуємо її як відміну догмату «непогрішимості» керівника, бо, давши хід критиці, влада дала зелене світло і подальшому розгортанню конфліктів у колективах. Кампанія почалася за життя Й. Сталіна, промова якого почалося засудження затискувачів критики, «що підмінюють її парадністю та вихваланням» [802, С.1], хоча пізніше освітяни називали її «відвертою пустою балаканиною» [304, арк.20]. Принаймні, в УРСР уже у січні 1953 р. побутували карикатури на самозакоханих керівників, що уникали колективності керівництва. Одна з них друкувалася від

центральної газет до обласних і невеличких сільських видань. У ній одноосібний керівник поставав як пихатий індик, якого народна маса скинула з начальницького крісла [597]. Це усе було справедливо з точки зору недалекоглядності, неосвіченості більшості працівників апарату, із чим зіткнулась країна у післявоєнні роки [648]. Подібна критика лише посилилась, коли з політичної арени прибрали Л. Берію, коли її почали підносити як силу радянського народу щодо всіх «працівників, які б пости вони не займали, коли вони ставали на шлях сваволі» [151]. Можливо, це пояснювалось тим, що при владі були одні й ті самі, а перестановки були лише «перетасуванням колоди», як їх називав В. Крупина [651, С.275]. Хоча вже згодом навіть контролюючі ідеологічні органи зауважуватимуть, що у коловороті боротьби «культ особи стали пришивати будь-кому» [347, арк.29]. Безперечно, правий П. Киридон, коли зауважує, що критика місцевих політичних еліт була прямою загрозою верховній владі [615].

Звичайно, не обійшлося без реверсного ходу політики. Владна верхівка, зауваживши, що кампанія боротьби з місцевими вождями доходила до крайнощів, почали реанімувати ідеї єдиноначальства разом з обіленням постаті Й. Сталіна як теоретика правильного тлумачення ролі особи в історії (!) [845; 880; 890].

З'ясувавши технології боротьби з місцевими культурами в педінститутах, перейдемо до аналізу змістового наповнення періодів розвитку процесу боротьби з ними. У період 1953 – 1955 рр. кампанія розвінчування недоторканих керманічів тільки починалась, вона була ще доволі хитка і нестабільна. Вищі педагогічні навчальні заклади УРСР звітували Міністерству про вивчення молоддю принципів колективного керівництва та питання про шкідливість культу особи на рівні з роботою по вивченню геніальних сталінських праць [368; 497, арк.16]. В умовах наростаючої критики її почали вимагати від студентів та викладачів педінститутів. Однак, декларувати відкритість було значно легше, аніж запроваджувати її на практиці. Це показав огляд стіннівок ПДП у травні 1953 р. Ідеологічно «підковані» викладачі почали скаржитись на брак ініціативи з боку молодих людей; асистент кафедри марксизму-ленінізму Ю. Яічніков звинувачував їх у «беззубості». На що разом з усіма отримав відповідь від студента-філолога II курсу Магди: короленківці

боялися критикувати будь-що і будь-кого через помсту з боку об'єкта їхньої критики [322, арк.27]. Із початком нового навчального року кампанія з розвитку критики у педагогічних вишах УРСР продовжилась, про що свідчать документи вишів Сумщини [496, арк.27]. Хоча партійців уже закликали не допускати спрощенства і вульгаризації цього питання [576], аби не перетворити критику на інструмент зведення рахунків [350, арк.12], бо все частішими були випадки звинувачення у плеканні власних культів тих, кого освітяни вважали «пихатими» чи «всезнайками» [309, арк.41].

Однак, у стінах ПДПІ все сталося саме так, як того не бажали бачити ідеологи країни [700]. Критика почала сприйматися як інструмент зведення рахунків з тими, хто діями чи словом образив критика. Першим фактом із цього ряду був конфлікт на кафедрі марксизму-ленінізму. Усе відбулося під ширмою розгляду питання про критику у виші на партійних зборах інституту. Однак, двоє доповідачів – «не керівник, а істеричка, паризька дамочка», М. Каплун, та «самозакоханий чинуша, бюрократ» А. Матюков – перевели високу справу критики у справу зведення рахунків за проблеми, які виникали в ході навчально-виховного процесу [323, арк.9-10]. Як виявилось, у колективі викладачів педінституту зародилося цікава практика: після озвучування критики на когось із колег одразу у міськкомі та у парткомі вишу з'являлися анонімки на критикованих осіб [324, арк.95]. Війну анонімок, що виросла з критики колег, припинив лист Міносвіти УРСР на чергове анонімне донесення «нагору» [323, арк.37-38].

Колектив ПДПІ до «активних» дій по «виживанню культу особи зверху донизу» перейшов з початком основного (формуючого) період розвитку проблеми (1956-1957 рр.). Каталізатором подій став XX з'їзд КПРС, який розпочав відкритий наступ на культ особи Сталіна та закликав громадян у боротьбі з ним також «посилити боротьбу проти настроїв самозаспокоєння і спроб прикрасити справжній стан справ» [210; 311, арк.56; 774]. Уже до кінця навчального року виші УРСР звітували Міністерству про вагомі досягнення у цій роботі [497, арк.2].

Першим, хто порушив гостру тему «культу особи» у стінах ПДПІ, був директор М. Семиволос. Його виступ був короткий, однак він дозволяє зрозуміти ставлення

посадовця до початку «офіційної» «відлиги» у відносинах керівників та підлеглих. У навчальному закладі мали місце факти свідомого бойкоту окремих розпоряджень адміністрації, вимоги демократизації управління тощо. У словах самого Семиволоса ще було присутнє властиве сталінській добі безособове звертання до «винуватих», кого всі мають знати апріорі за їхні вчинки. Це лише нагнітало важку психологічну атмосферу у колективі. Маємо всі підстави думати, що це були спроби М. Семиволоса зберегти за собою всі важелі впливу у навчальному закладі. З його ж слів помітно, що з початком боротьби з культом особи «трон» під єдиновладним начальником освітнього закладу захитався. Він закинув колегам: «Дехто у нашому інституті невірно розуміє питання про боротьбу з культом особи і ігнорує єдиноначальність, вважає, що директор не може видавати і підписувати накази...» [325, арк.20].

Найемоційніший сплеск був у представників молодшого покоління. Так, викладач політекономії А. Матюков визнав, що за родом діяльності сам насаджував «культ особи» у виші та у місті, будучи за службовим обов'язком відданим «партії Леніна-Сталіна» [76, арк.17]. Але надалі пішов у відкритий наступ на членів міськкому та обкому, не перебираючи висловами: «У нас з'явився місцевий вождизм, не можна критикувати Селіщева, Базилевича та ін. Отже, критикувати можна тільки себе. Досить корчити з себе вождів...» [325, арк.20]. Ще менше лояльності до чинних представників влади, які «окутались смрадом культу», та ще більше реформаторського вогню лунало з вуст студента Тесленка: «Хай би наші начальники, що пішки не ходять, ходили б пішки, ламали б ноги на наших тротуарах, бували б серед людей в магазинах, хай би їх там вилаяли раз та другий добре, вони б теж змінили своє бюрократичне ставлення до людей, до справи...» [325, арк.26]. Освітняни Полтави не дуже остерігали своє начальство [351, арк.23, 39], а доповідь М. Хрущова лише розв'язала їм язика [280, арк.2]. Вони тільки й шукали першу ліпшу нагоду, аби звинуватити їх у тому, що їхні дружини «носять шуби та китайські хустинки» [345, арк.60зв].

Однак, у критиці «культів» не обійшлося без перегинів. Так, завідувач кафедри марксизму-ленінізму Д. Степанов під час зборів до 8 березня розцінив наказ

директора про відзначення кращих студенток, викладачок і співробітниць як прояв культу особи [325, арк.25]. Хоча це був явний абсурд, бо списки нагороджених та відзначених були не меншими за чотири сторінки, причому імена жінок різнилися з кожним новим роком [86, арк.123-125]. Доходило до того, що дарування квітів учителям та викладачам ставало проявом культу, проти чого як «чужого для суспільства явища» закликали боротися громадян [264, арк.91]. Це не дивно, бо подекуди навіть дошки пошани з фотографіями учителів були розцінені як акт культотворення [314, арк.14]. Схожі тенденції мали місце в інших навчальних закладах УРСР. Так, у ХДП історик П. Стефановський за критикою «культу особи» вбачав намагання припинити прояви зарозумілості у виші [535, арк.16].

Апогеєм боротьби з культом особи на рівні педінституту можемо вважати 1956 р. Тоді у СРСР прискіпливо вивчали і обговорювали Постанову ЦК КПРС «Про наслідки культу особи...». Не залишилась осторонь і партійна організація ПДП. Саме тоді розпочата М. Малич розмова про колективне керівництво підштовхнула освітян до відкритих виступів проти директора. Викладач кафедри марксизму-ленінізму Г. Мандич рішуче заявив: «І на низах процвітав культ особи. Від нього не відмовився і наш директор. Керівники установ мають радитись з партійними органами, лише колективне рішення буде мудрим і правильним, а не те, що одна особа вирішить. Єдиноначальник не повинен діяти як монарх» [325, арк.49].

Особливо форсований наступ на директора інституту відбувся з боку асистента кафедри політекономії А. Матюкова. «Я вважаю, – казав він, – що тов. Семиволос ще не хоче відмовлятися від культу особи. Він часто не рахується з колективом, часто нагадує про свої права. Парторганізація повинна потурбуватися про те, щоб змінити ставлення колективу до директора, а також ставлення директора до колективу, до окремих його членів» [325, арк.51]. Особисті негаразди у взаєминах з керівництвом вилилися у відкрите протистояння. Винахідливий співробітник вдало прикривався заходами КПРС, спрямованими на відродження ленінських норм і принципів керівництва.

Історія з М. Семиволосом набула доволі широкого розголосу у місті. Одразу після засідання у виші освітянам зауважили: «єдиноначаліє не ліквідується, а в нас

можуть знайтись такі люди, які в цьому вбачатимуть культ особи» [334, арк.16]. А секретар Полтавського обкому КПУ Г. Базилевич, якому теж дісталось від викладачів ПДП, після виступу проти Семиволоса провів збори 800 пропагандистів та агітаторів області, яких застеріг від змішування поняття авторитету та культу особи [595]. Проте, на цьому історія з культом директора ПДП не припинилась. Навпаки, її кульмінація була на звітно-виборних зборах парторганізації у вересні 1956 р. Викладач Б. Лозовський висловив незадоволення побіжним оглядом боротьби за втілення рішень XX з'їзду КПРС, а далі перейшов у наступ відкрито: «Культ особи має місце і в інституті, – заявив він. – Це – культ директора, який діє одноособово і в роботі з кадрами керується принципом особистісної симпатії». Лунали також звинувачення на адресу М. Семиволоса у неодноразовому порушенні соціалістичної законності, зверхності, зведенні рахунків із незгодними (як то зі старшим викладачем кафедри історії С. Каган: «на зборах викладачів інституту він нібито сказав: «Була Каган ... і немає»). Посилаючись на те, що керівник за Статутом партії «покликаний бути зразком високих моральних якостей, зразком самовідданого служіння справі» [1038], критик намагався довести, що «в біографії т. Семиволоса є «чорні плями» [325, арк.89-90].

На підтримку обвинувачень виступив Г. Мандич. Опинившись в опалі, він нині стверджував, що «критика в інституті була в загоні. Хто критикував директора, той зазнавав репресій» [325, арк.91]. Причиною агресії по відношенню до директора стало виявлення того факту, що у 1933 р. М. Семиволос покинув дружину з дев'ятиденним дитям на руках, нібито забравши 1,5 тис. крб., та за весь час не сплачував аліментів. До цього звинувачення додалися закиди у численних погрозах студентству з приводу і без.

Однак, найбільше вражає не саме звинувачення, а спосіб збирання інформації, обраний новоявленими борцями з культом особи. Так, колеги Г. Мандич і Б. Лозовський, представившись кореспондентами обласної газети, завітали до колишньої дружини М. Семиволоса Чухліб у Диканський район. Довівши її до алкогольного сп'яніння, отримали ту інформацію, якою і оперували у протистоянні з «деспотичним» керівником. За свої антисоціальні діяння М. Семиволос удостоївся

бути названим «крадієм, проходимцем та розпусником», навіть «берієвським годуванцем» [294, арк.81-82]. До речі, такий спосіб отримання інформації у зведенні рахунків з начальниками був доволі популярний серед освітян країни. З початком боротьби з культом особи, у Черкасах комуніст Трегуб розпочав свою боротьбу проти секретаря парторганізації ЧДП Шевчука. Він під виглядом «кореспондента» так само бував у рідних місцях «культового діяча» і збирав потрібну собі інформацію.

Колектив ПДП фактично розколовся навпіл. З точки зору психології колективу це можна пояснити тим, що електромагнітне поле (психоемоційний стан) окремих індивідів (Г. Мандич та Б. Лозовський) змінило колективне поле усієї замкненої групи (ПДП) [751, С.38]. Частина присутніх з розумінням ставилася до критиків. Інша стояла на позиціях захисту керівника [704]. Остаточну крапку було поставлено присутнім на зборах секретарем обкому КПУ Г. Базилевичем: «Частина комуністів неправильно розуміє критику і, як вказує ЦК КПРС, перетворює критику в наклеп. Окремі комуністи під виглядом боротьби з культом особи підривають одноособовість в керівництві» [325, арк.94].

Психологічний стан педагогічного колективу, розділеного «з'ясуванням стосунків» М. Семиволоса з Г. Мандичем та Б. Лозовським, місцева партійна влада, яка інакше як «склочниками» останніх не вважала, спробувала привести до спокійного стану радикальними заходами [297, арк.13]. У нагоді знову стало звичне для радянських часів, але демократизоване в умовах десталінізації кредо «немає людини – немає проблеми». Порушників порядку просто «видалили» з конфліктного середовища, «запропонувавши» роботу в інших навчальних закладах УРСР (зокрема, Б. Лозовського перевели до педінституту у м. Сталіно) [258, арк.41].

Аналіз особистих справ постраждалих сторін конфлікту дозволяє говорити про формування ставлення людей до колег шляхом посиленого адміністративного тиску. Одним із елементів впливу була службова характеристика. Віддані у минулому справі Леніна-Сталіна та КПРС, вони отримали доволі змістовні дописи щодо свого портрету: «невитриманий, хворобливо сприймає критику, неодноразово мав партійні та адміністративні стягнення» [74, арк.34] та «допускав аморальні вчинки, пиячив, займався наклепами на робітників інституту...» [72, арк.33] та до заступника міністра

освіти УРСР Ф. Овчаренка [74, арк.36]. Таким чином, якнайперше, кампанія боротьби з культом особи призвела до понівечення доль багатьох людей, напряду не залежних від політичних баталій нагорі [705].

Подібне явище пошуку «офірного цапа» в особі начальника було зауважене не лише в стінах ПДП. Хоча, у інших навчальних закладах, як от у СумДП, далі звинувачень директора Ф. Гужви у бракові критики справа не пішла [469, арк.11]. Проте, випадки, подібні до описаного нами, траплялися в інших установах і організаціях країни. Розмах боротьби змусив партійні органи у грудні 1956 р. провести роз'яснювальну роботу з масами. А на сторінках однієї з газет з'явилося застереження: «Викорінюючи формально бюрократичні методи керівництва, партія разом з тим рішуче засуджує тих, хто під прапором боротьби з наслідками культу особи доходить до анархістського заперечення ролі керівників взагалі» [712].

Через це на закритих партійних зборах 11.01.1957 р. у ПДП боротьбу з культом особи уже пояснювали по-іншому: «Ворожі виступи бувають тому, що у нас є бюрократія» [326, арк.3]. Старший викладач С. Данішев апелював до критиканів так само: «Деякі товариші під видом критики бюрократизму піддають критиці всю нашу систему, – казав він. – Ми повинні засуджувати таких людей!» [326, арк.2]. М. Семиволос підтримав розмову про активізацію ворожих елементів, не оминувши особистих образ [685]. До «новітніх ворогів» він відніс колишніх колег М. Лозовського та Б. Мандича, звинувативши у наклепах на викладачів та працівників обкому, у розповсюдженні серед студентів «неправильних чуток про події в Угорщині» [326, арк.1]. Звинувачення доволі вагоме, якщо зважити на рівень уваги, який влада приділяла контролю за реакцією інтелігенції на ті події [115]. Після цієї заяви директора стала зрозуміла швидкість, із якою прибрали опальних викладачів [706]. Особливо коли слова директора підтвердив перший секретар міськкому КПУ О. Селіщев, який нагадав педагогам: «хто хоробрився, ми їх вчасно поставили на місце, а з деякими, які йшли невірним шляхом у зв'язку з Угорськими подіями прийшлося інші міри прийняти...» [299, арк.31].

Нова хвиля незадоволення викладачів директором вишу була породжена наступом партії на нових культотворців. Ними стали урядовці Г. Маленков,

В. Молотов, Л. Каганович і, зрештою, маршал Г. Жуков. Одразу після чистки армії від культу опального лідера, армія педагогів відновила породжену рік тому проблему. Із дебатів можемо зробити висновок: цілий рік М. Семиволос перебував у межах своєрідного «випробувального терміну», протягом якого парторганізація стежила за дотриманням ним істинно ленінських норм управління навчальним закладом.

На фоні боротьби з керівником педінституту відбувалися інші конфлікти, без яких за таких умов неможливе життя в інституті. Спільною рисою було те, що більшість з них виникала на хвилі розквіту критики і починалася саме як критика діяльності, яка б мала принести позитив [73, арк.29]. У ХДПІ протистояння сталося на кафедрі російської мови. Однак, на відміну від Полтави, там з робочого місця пішов критикований завідувач, а не ті, хто шукав справедливості [537, арк.89]. Та наскільки масштабними були звинувачення місцевого керівництва у проявах «сталінщини»? Для цього ми звернулися до аналізу протоколів партзборів освітніх закладів Полтави, Інституту вдосконалення вчителів області, міськвно та облвно, які постійно перетиналися у своїй діяльності з тими ж проблемами, що і науково-педагогічний колектив ПДПІ (додаток Л, мал.Л.1.).

Більшість освітніх закладів (66% (15 з 26)) виявила байдужість до проблеми пошуків творців культур на освітянській ниві. Натомість, інтерес 34% установ до цієї проблеми можна пояснити наявністю в їхніх рядах безпосередньо обтяжених політичною або адміністративною владою людей [342, арк.43]. Значний відсоток виступів освітян міста з питань наявності культу особи на місцях (81%) належить працівникам ПДПІ. Це можна пояснити чисельністю первинних парторганізацій. До того ж це у черговий раз говорить про розкутість та дискусійну природу думки в середовищі вищої школи. Більшість звинувачень у «тоталітарних замашках» та виправдувальних вироків у ПДПІ лунали на адресу директора ПДПІ М. Семиволоса (91 зі 109 виступів, 83%). Загалом же 68% виступів в освітянській Полтаві проти місцевого вождізму стосувалися постаті М. Семиволоса). Отже, проблема місцевого культотворення була актуальною лише для 34% освітянських колективів міста, а динаміка обговорення залежала від кола адміністративно-політичних повноважень та ідеологічно-просвітницької сфери впливу установи.

З'ясуємо також, чи розуміли освітяни відмінність між державною кампанією очищення від «сталінських» елементів та звичайними кар'єрними війнами на низах (додаток Л, мал.Л.2)? Порівняно з проблемою культів в освітянських колективах освітянські маси майже у 2,5 раза менше уваги звертали на зведення рахунків із «культотворцями» міста (так, лише 12% (3 з 26) установ та організацій освіти Полтави приділили час звинуваченням керівників та лідерів регіону; лідируючі позиції у цій дискусії належать викладачам та студентам ПДПІ – 59% усіх виступів освітян міста). Аналіз протоколів партзборів засвідчує, колектив педінституту не вважав свої закиди безпідставними та надуманими (репліки щодо хибності новітнього «полювання на відьом» лунали у стінах інституту у 3,2 раза менше, ніж самі «обвинувальні вироки» керівникам області, міста та вишу). Іншим лідером «хибних звинувачень» була сусідня з педінститутом школа №6, що дала 31% дискусійного матеріалу у розглядуваному нами полі [342, арк.43]. Висновок простий: освітяни Полтави у більшості були байдужими до проблем перетягування політичної ковдри. А в разі втручання у цей процес, люди не вважали себе стороною, що захищала хибні ідеали і продовжували критикувати міську владу, яка «керує тільки з кабінетів» і «мало буває серед народу» [313, арк.19-19зв].

Протягом 1958-1964 рр. відбулося згладжування кутів у конфліктних ситуаціях. Та й самі конфлікти, маючи епізодичність на початку періоду, зійшли нанівець до його завершення. У 1958 р. єдиною голосною подією, що нагадувала про колишній конфлікт з директором ПДПІ, був лист до Міносвіти УРСР від викладача кафедри марксизму-ленінізму А. Матюкова. Він писався ще «по гарячих слідах» розправи над його колегами, тому апелювати до прикладів деспотичності М. Семиволоса у роботі міг по свіжій пам'яті. Проблема, насправді, була незначною і полягала у розподілі навчальних курсів; викладачеві дісталися ті предмети, до яких він не прагнув: «директор інституту у наказному порядку примусив мене читати курс, чому я підкорився», «роботу я виконував за примусом адміністрації» (підкреслено у Міністерстві) [76, арк.37]. Міносвіти не вжило ніяких заходів до директора, окрім попередження, бо директор керував вишем у часи, коли «керівник, особливо керівник-комуніст, повинен бути взірцем» [1039].

Одразу після цього епізоду у газеті «Комсомольская правда» з'явилась стаття «Как скажет директор...», у якій критикувався деспотизм та культівість директора Полтавського вишу. У публікації говорили про захоплення адмініструванням з боку директора, про розквіт практики зняття стипендії за провину студентів. Так, за 10 місяців 1958-1959 навчального року стипендії було знято з 12 майбутніх педагогів, «ощасливлено» 22 доганами та покладено стягнення на 54 студентів [328, арк.45]. Єдиним, хто визнав закиди преси, був завідувач кафедри марксизму-ленінізму Д. Степанов. За його словами, молоді люди дійсно скаржились на черствість директора, бо у М. Семиволоса були «занадто велика сила в наказ і слабкий зв'язок зі студентами», які хочуть бачити в директорі «батька рідного» [328, арк.50]. Завідувача кафедри підтримали студенти, присутні на зборах: першокурсники Коваленко та Амбросімов. Всі інші (з-поміж них М. Різун, О. Данисько, В. Лобурець, М. Малич та інші) лише звинувачували кореспондентів у брехні, розвінчували факт того, що директор «якесь пугало» чи «нероба» [328, арк.47-52]. І ці виправдання подіяли на спеціальну комісію ЦК КПУ, яка прибула до вишу без зволікань на фоні великої підтримки його діяльності. Не даремно ж після виходу статті у «Комсомольській правде» на адресу М. Семиволоса надійшло більше 180 листів на підтримку стилю керівництва у ПДП [328, арк.180].

Як бачимо, вихід проблеми «культу» директора Полтавського педінституту на мегарівень – рівень СРСР – не створив гострого конфлікту у колектив педагогів вишу. Одночасно з цим продовжилося використання критики керівників «у тіні великого походу» проти директора. Один із них був пов'язаний з претендуванням на посаду завідувача кафедри історії Л. Олійника. Свого часу його зупинили, додатково запитуючи, як після подібних потуг він буде дивитися в очі нинішньому завкафедрою Г. Кулику [328, арк.46].

У цей період у людей почав знову зароджуватися острах за критику. Якщо вона існувала, то критикували виключно у межах політики державної та інститутської влади. Так, молодий асистент ПДП Б. Кузняк критикував лекції колеги В. Євтушенка за відсутність згадок про єдиноначальність в управлінні країни [407, арк.34], а періодична преса вишу знову повернулася до політики «нікого не образити» [329,

арк.144]. У 1961 р., коли назрівали чергові перетворення у партійній політиці, постало питання студентської відвертості з викладацьким складом. Викладачів кафедри марксизму-ленінізму ПДПІ обурював брак ініціативи молоді: студенти боялись задавати питання викладачам, особливо тоді, коли партія круто змінювала курс, і нерозуміння були написані на обличчях молоді, однак, жодного питання не злітало з вуст. С. Хренніков визнавав, що у цьому винні самі лектори, бо часто уникали гострих питань, не даючи чітких відповідей студентству. Завкафедри марксизму-ленінізму Д. Степанов запропонував за зразком Києва та Львова відмовитись від практики читання пропагандистських лекцій молоді викладачами вишу. У цьому ж руслі говорив і директор М. Семиволос: «Не можна вимагати книжних виступів, нехай студенти скажуть, що вони самі думають». Однак, демократія обмежувалася усім відомими рамками, які чітко окреслив І. Попик: молодь слід було вести правильним шляхом, бо «у нашій дійсності є певні недоліки, але вони неправильно розуміють, як партія і уряд виправляють ці недоліки» [415, арк.34-36зв]. І то була щира правда: молодь знала наслідки відкритого висловлення своєї позиції. Бо коли у грудні 1963 р. М. Ключник написав листа до Президії ЦК КПРС з критикою порядків Семиволоса в інституті [69, арк.13], його звинуватили не лише у розвалі художньої самодіяльності вишу, але й у наклепах на радянську дійсність [333, арк.33].

Запропоновану нами модель розвитку боротьби з місцевими культами підтверджує контент-аналіз протоколів партзборів ПДПІ за 1953-1964 рр. (додаток Г, мал.Г.4.). Питанню боротьби з культом місцевих керманичів було присвячено 220 виступів (4% доповідей з 5 тис. 380 виступів). У період 1953-1955 рр. питанню культу на місцях відводили небагато часу – до 5% за рік. Активізація колективу починається у 1956 р. – 20% виступів за рік стосуються проблеми місцевого культу особи. І вже 1957 р. показник знижується до 6% на рік. Той факт, що 1958 та 1959 р. ще помітні спалахи інтересу до проблеми, можемо пояснити залишковістю мотивів конфлікту. Тому період з 1958 до 1964 (коли показник звернень до питання культу на місцях дорівнює нулю) цілком умотивовано може бути названий оновлювальним періодом, бо відбувалося пристосування до нових політичних реалій та реалій міжособистісних взаємин у виші. Як бачимо, період змін у соціально-економічній, культурній та

політичній сфері життя країни, відомий як «відлига», мав свої прояви у середовищі колективів педагогічних вишів УРСР.

Педінститути республіки опинилися в епіцентрі реформування освітнього простору. Задля досягнення своєї мети, держава екстенсивними методами намагалася наблизити радянську освіту до життя. Зазвичай для цього збільшувалися терміни перебування молоді у колгоспах та радгоспах країни, що, безперечно, шкодило навчально-виховному процесові у вишах. Позитивним виявилось запровадження педагогічних практик із присвоєнням виробничих спеціальностей майбутнім педагогам. Значну роль у процесі зближення вищої педагогічної школи з життям відіграло розширення складу студентів за рахунок «виробничників». Подібні кроки влади несли як позитивні, так і негативні наслідки для системи освіти. Розширення контингенту та світогляду колективів вищої школи перехрещувалося із браком педагогічного досвіду новоприбулих викладачів з МТС, колгоспів та підприємств. З рештою, на кінець реформ, у 1964 р. цілком закономірними стали непоодинокі невдоволені політехнізацією закиди у бік влади. Інші освітні реформи доби десталінізації включали у себе відміну плати за навчання, укрупнення педінститутів, запровадження десятирічки тощо.

У річищі політехнізації доволі логічним стало звернення уваги освітян УРСР на аграрні проблеми країни. «Аграризацію» повсякдення освітян підсилювали не лише директиви влади та загострення уваги на проблемах сільського господарства як одних з першочергових у внутрішній політиці. На руку цьому процесові грала широка система моральних та матеріальних стимулів, наявність високого трудового ентузіазму населення, що підігривався живими прикладами – «маяками». Після тривалого періоду «знайомства» з сільськогосподарською практикою, негараздів у реорганізації ботсадів, низькій врожайності та смертності тварин, освітяни УРСР продемонстрували значні успіхи у цій галузі. Показовими стали досягнення у селекції кукурудзи, соняшника, буряків. Студенти стали гарними помічниками у період збирання врожаїв. Однак, употужнення аграрної складової повсякдення зумовило хвилі невдоволення, загостренням уваги педінститутів не на вихованні учителів, а на вирощуванні освітян-аграріїв.

Коллективи педінститутів УРСР зайняли доволі чітку позицію у мовному питанні. У добу «відлиги» продовжувалося «ручне управління» протистоянням російської та української мов, коли за першою визнавалося лідерство у науці, культурі, міжнародному спілкуванні. Проте, уже з початком десталінізації освітяни почали виказувати занепокоєння статусом української мови в суспільстві. Це викликало ряд змін: від уведення єдиного мовного режиму до практики «насильницької українізації» російськомовних євреїв, німців, латишів до визначених Міносвіти дат. Процес формування україномовного простору у вищій школі був призупинений після виходу Закону про школу в УРСР 1959 р. Попри численні рекомендації педагогів УРСР, він закріпив факультативне вивчення української мови відносно російської мови.

Боротьба з культом особи Й. Сталіна не пройшла повз мікроколективи усіх рівнів. Педагогічні виші долучилися до очищення своїх рядів від реальних та надуманих диктаторів. Упродовж процесу боротьби з місцевими культами процвітали кампанії анонімних доносів, мали місце зведення рахунків за взаємну критику. Часто конфлікти у вишах виходили за межі інститутів, коли тиск бюрократичної машини на рішення трудових зборів був неминучий. Хвилеподібність подібної боротьби на місцях залежала від сплесків на політичному Олімпі держави.

РОЗДІЛ IV. ЗМІНИ У ПОВСЯКДЕННОМУ СТАВЛЕННІ ОСВІТЯН ДО ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ СРСР

Серед кола досліджуваних проблем вирізняється еволюція політичної свідомості освітян. Причина пильної уваги до цього питання логічна. Історик Д. Сілі наприкінці ХІХ ст. стверджував, що історія була насправді минулим політики, а політика виявлялась сучасним історії [1135, Р.189-207]. Уявлення про предмет вітчизняної історії ще з радянських часів трималися фарватеру ототожнення історії з історією держави. Найґрунтовнішими через це ставали праці, у яких розкривався «погляд історика згори», як його називає П. Берк [135, С.15], бо серед кола досліджуваних проблем особне місце займали питання політики, державного ладу, опису постатей визначних політичних діячів.

Однак, головними у дослідженні політичної складової освітянського повсякдення стали не особистості політичних діячів, а їхні образи у свідомості людей [688]. Чому саме образи? Згадаємо слова Є. Сверстюка, який 1957 р. говорив за кафедрою ПДП, що «образ – це фокус відображення життя» [390, арк.321]. Дозволимо собі повторити слова видатного сучасника і констатувати: сформований у колективі образ політика був фокусом його дій, висловів та думок про нього тощо. Люди ненавиділи чи боготворили не стільки реального Й. Сталіна, скільки той образ, який вони витворювали у своїй свідомості під впливом власних уподобань, настроїв у колективі та ідеологічного тиску [646]. У запалі партійної боротьби та революційної пильності легко було загубити банальну логіку і перетворитись з думаючого громадянина на сліпого виконавця волі держави [743].

4.1. Ставлення до особи Л. Берії впродовж 1953-1964 років

За ширмою великої політики завжди залишається безліч таємниць. Однак, навіть інформаційний голод творить дива з людською свідомістю. Вона породжує те, що замовчують офіційні джерела, часом перетворюючи дійсність на потрібні їй зразки. І тоді уже й самі державники відчують необхідність підхопити загальний рух,

очоливши його, щоб не опинитись у немилості натовпу. Подібна ситуація склалася 1953 р., коли вирішувалася доля одного з керманичів держави, Л. П. Берії. Одні, як то В. Шамберг, вважали, що у разі перемоги Берії у політичній боротьбі, він став би диктатором, гіршим за Й. Сталіна [1137; 1152]. Інші його вважають зачинателем десталінізаційних процесів, який чи не першим відчув на собі всю подвійність ситуації, у якій опинилася країна після смерті «вождя народів» [1161]. Розпочавши кампанію з надання соціалізму в СРСР «людського» (відносно демократичного) обличчя, він сам був затиснутий у лещатах політичної конкуренції [669]. На теренах СРСР розпочалася гра, яку американський советолог А. Брумберг охрестив грою у «хто кого?» [1068, Р.69]. Як влучно відзначив М. Брегеда, для більшості населення усе, пов'язане зі справою Берії, так і залишилось «таємницею за сімома печатками» [154, С.57].

Політичний компонент повсякденної свідомості освітян суттєво не різнився від повсякденного політичного світогляду інших громадян СРСР доби «відлиги» (додаток М). Радянська влада більшість політичних кампаній робила в атмосфері повного зміщення акцентів уваги людей. Попри наявність штучно створюваного розсіювання уваги, життя також вносило свої корективи: на формування нового образу Л. Берії у свідомості освітян вплинула смерть Й. Сталіна. З одного боку, вона дала поштовх для перекроювання системи державного управління в СРСР, а з іншого була доволі потужним фактором відволікання уваги від самої боротьби за владу. «Таємна» революція назовні виглядала як ленінсько-сталінська еволюція. Опублікована 7.03.1953 р. Постанова спільного засідання ЦК КПРС, РМ та Президії ВР СРСР відкрила людям оновлену піраміду влади, у якій Л. Берія отримав посади заступника Голови РМ, міністра МВС (об'єднавши повноваження МВС та МДБ), а також увійшовши до складу Президії ЦК [803]. Однак, новий статус не змінив образу Берії у повсякденному світосприйнятті освітян. Преса позиціонувала Л. Берію не стільки як самостійного політичного гравця, скільки як продовжувача справи Й. Сталіна [169], який у свята і будні завжди був при живому «вождеві народів» [578]. Та й у жалобі за померлим диктатором педагоги не звертали великої уваги на

кар'єрний злет Л. Берії [744]. Він проникав у їхнє повсякдення лише через колективне читання та обговорення його виступу на похороні Й. Сталіна [356, арк.2].

Не сприяв формуванню образу Л. Берії як нового лідера і традиційний уклад життя в країні. У кризовий період формування образу політика увагу від його діяльності освітян відволікла першотравнева демонстрація 1953 р. Звичайно, серед колон демонстрантів були портрети Л. П. Берії, і педагоги, як учасники демонстрації, бачили їх як у святкових колонах на центральних вулицях [855], так і на фотографіях у пресі [782]. Однак, наявність портретів владних політиків (що за пропозицією Л. Берії заборонять у цьому ж місяці [783, С.498], не допомагала виведенню державника у статус самостійного політичного гравця. Його зображення губились на невеликих планшетах з-поміж інших на фоні майже мегалітичних полотен з профілями корифеїв марксизму-ленінізму.

До методів відволікання уваги влада вдалась також уже після арешту опального політика. Тоді з вересня по листопад 1953 р. педколективи змусили у повсякденні звертати більше уваги на проблеми сільського господарства та підйом політичної зорі М. Хрущова, аніж на перебування за ґратами колишнього міністра [362, арк.12]. У цей же час ім'я Берії жодного разу не з'явилося на сторінках преси; а про його арешт нагадували лише поодинокими натяками партійних лекторів про недопустимість культу особи у партійній системі. З іншого боку, у такий спосіб «політичні комбінатори» знімали психологічну напругу. Не даремно А. Брумберг, аналізуючи з-за океану події в СРСР, зазначив, що Л. Берія був насправді найвдалішим цапом-відбувайлом за Й. Сталіна, що пригальмувало на деякий час розправу над самим вождем народів [1067, Р.75-76].

Повсякденне сприйняття освітянами Л. Берії як ворога формувалося також в умовах інформаційного голоду. Це було свідоме обмеження інформаційного потоку, доступного освітянам через радіо та пресу. Наростання психоемоційного виснаження у колективах педінститутів допомогло досягнути декількох важливих цілей: стрімко «наситити» світогляд освітян необхідним баченням Л. Берії та дало можливість швидко змінити вектори внутрішньої політики. Говорячи про формування образу Л. Берії у колективах викладачів педагогічних вишів, маємо зауважити й

«інформаційну самоізоляцію» міністра. Освітяни (зрештою, як і більшість радянського суспільства) не мали повного уявлення про ініціативи урядовця з «оздоровлення» країни від «сталінської лихоманки» [316, арк.31]. Звичайно, періодична преса друкувала й указ «Про амністію» [909], і Повідомлення МВС СРСР про хибність кримінальних справ щодо «банди» кремлівських лікарів, і згадку про заборону повторного обвинувачення та арешту державних злочинців, що діяли з 1948 р. [130, С.93-94; 787], з якими педагоги ознайолювались у буденних справах. Однак, ці публікації були лише поодиноким згадками діяльності Л. Берії і займали лише 5% з усього обсягу інформації, що виливалась на освітян чи не щодня (3 повідомлення на 63 числа обласних газет за 3 місяці). Вони лише вкотре підтвердили дійсність усталеної ще за покійного «Вождя народів» істини, що в СРСР населення поділялося на три категорії: в'язнів, колишніх в'язнів та майбутніх в'язнів [1107, Р.453].

Збереглося доволі мало згадок про обізнаність освітян в ініціативах Берії по наведенню порядку як у силових структурах [130, С.93], так і у галузі суспільного життя [669, С.46-48]. До прикладу, про них мовчать полтавські, уманські, харківські, глухівські джерела, однак, протоколи партзборів Київського педінституту говорять, що наближеність до центру полегшувала притік інформації до людей. На підтвердження думки про те, що окремі провінційні колективи педінститутів просто не знали достатньо про активність міністра МВС, слугують дані контент-аналізу газети «Зоря Полтавщини» (додаток Н, мал.Н.1). У повсякденній свідомості освітян він так і залишився спочатку в інформаційній у тіні Й. Сталіна, а потім Г. Маленкова та М. Хрущова [690].

Політика інформаційного голоду щодо Л. Берії була застосована одразу після початку справи влітку 1953 р. (додаток Н, мал.Н.2). У період з вересня по листопад 1953 р. преса, як джерело повсякденної інформації для освітян, жодного разу не згадала про ув'язненого політика, аж до нового вибуху короткочасної інформаційної лавини. Після цього влада знову перекрила усі можливі шляхи інформування про Л. Берію. Період інформаційного голоду став тривалим і сягав іноді 4 років (!). За 12 років головне видання Полтавщини згадало Л. Берію 292 рази, з них після страти міністра – усього лише 12 разів – тільки у поворотні для партії роки. Та чи варто так

критично говорити про роль преси у формуванні повсякденного бачення політика освітянами, якщо навіть «Большая советская энциклопедия» пропонувала вирізати статтю про Л. П. Берію? Не дивно, що увесь цей процес професор А. Даллін назвав перетворенням Л. Берії в «не-людину» [1075, Р.478].

На вибудову нового сприймання політичного діяча впливає існування ініціативної групи підтримки реформ. Звичайно, у своїй архітектоніці колектив має сталу частину тих, хто тяжіє до збереження колишнього стану речей, особливо не втручаючись у загальні процеси. Це відмежовує їх від відвертих консерваторів, які йдуть на відродження традиційного укладу життя. Така «група об'єктів впливу» у добу загострення проблеми не реагує активно, вона, скоріше за все, ставала тлом, на якому нові плани втілює група ініціативна. До того ж, саме наявність конформістської групи дає можливість реформаторам завжди мати запасний варіант розвитку подій, часто в будь-який час припиняючи «досліди» та повертаючись до «нульової точки відліку».

Буденні розмови, у яких відбилася реакція окремих педагогів на звинувачення Л. Берії, збереглися у секретних доповідних МДБ обкомам та ЦК КПУ. Так, математик ПДП Ю. Копкін ділився роздумами про те, що «Берія претендував на пост вождя» і заради «своїх гнилих цілей» використовував доволі ниці методи: «провів чистки на Кавказі, зняв Ігнат'єва і Рюміна, знайшов «хиби» у національній політиці» [271, арк.31-32]. В Умані Б. Товбіс звинувачував Берію у затягуванні вузла навколо СРСР і через повстання в НДР, і через розпалювання націоналістичних проблем [554, арк.59]. Схожими були виступи київських, черкаських та тернопільських освітян [234, арк.100; 555, арк.38]. Чернівецький педагог Фінгеров відверто заявив: «Це найбільше ротозійство у світі, а може бути і шкурництво, вони боялись за своє благополуччя, тому і брехали. Долею громадян СРСР розпоряджались декілька збоченців...» [985, арк.223]. Цікавим також є той факт, що почуття «борця» за чистоту ідеологічної роботи переносилося не лише у політичне повсякдення, а й на процес навчання й дозвілля. У «Літературній газеті» за травень 1953 р. фігура Л. Берії на трибуні Мавзолею та його ім'я були постфактум прискіпливо замальовані чорнилом [679].

Характерним засобом зміни повсякденного сприйняття політичного діяча був метод «шокової терапії». Це різкі, не пояснювані логікою зміни, які група має сприйняти як належне. Технологія дозволяє якнайглибше увірватися у сформоване попередніми стереотипами світобачення замкненої групи. Вона не залишає часу для довгого обдумування ситуації, що склалася. Шоковість змін світогляду педагогів особливо помітна з урахуванням буденного образу Л. Берії, який склався до 1953 р. через повсякденні політико-ідеологічні практики впливу.

На 1953 р. Л. П. Берія перебував у тіні месіанської епохи Й. Сталіна. У багатьох відеохроніках він чи не частіше за інших стояв поруч із «вождем» [9]. Ще з часів закінчення Великої Вітчизняної війни з радіоприймача на весь Союз інколи лунали величальні пісні великому маршалу Л. Берії [681]. Завдяки періодичним «ідеологічним вливанням» преси на початку 1953 р. його статус у свідомості освітян був високий [587; 742]. Л. Берія входив до числа «найкращих представників» радянського народу, якого навіть закордонні джерела називали людиною номер два у радянському урядові [1126].

Та навіть попри це у повсякденному житті 1953 р. педагоги рідко говорили про нього, лише згадуючи як політичного гравця у складі уряду, чи вивчаючи його промову на похороні Й. Сталіна. Тим не менше, саме вивчення промови тримало його на плаву у свідомості педколективів. Так, у ЧДПІ він став джерелом більшовицької «пристрасті», новим ідеологом, у чиїх промовах «той, хто не сліпий», мав бачити істину [554, арк.39]. До речі, освітяни ПДПІ, які входили до складу Товариства «Знання», планували провести більше десятка платних лекцій за увесь літній період виключно за доповіддю Л. П. Берії у школах та лекторіях Полтави [433, арк.126; 434, арк.15; 435], не очікуючи швидкого падіння Л. Берії. Саме такі умови стабільності, монолітності позицій «лицаря честі», міністра МВС і стали основою використання неготовності освітян до визнання його ворогом народу. Однак, укотре підтвердились теоретичні висновки Г. Лебона, що у натовпі найменша підбурювана антипатія швидко стає загальною ненавистю [673].

Критика Л. Берії у липні після тривалого поклоніння не залишила часу колективам педінститутів для зайвих роздумів. Кампанія ліквідації образу «вірного

сталінця» тривала до кінця місяця. Партиїні документи педагогічних вишів або ж повністю мовчать про реакцію освітян (як то було у Полтаві), або сухо констатують факт події (як партиїні документи педагогічних вишів Києва [234], Харкова [530], Умані [550]). Однак, знаючи повсякденну практику тогочасних ідеологів і факти проведення подібних зборів в освітніх та близьких їм установах (школах, облвно та технікумах), можемо стверджувати, що у період з 11 по 31 липня колективи педінститутів пройшли через процедуру «роз'яснення», на яких засуджували «субтропічного змія» Л. Берію [269, арк.2; 337, арк.26]. Так, на заочному відділі ПДП навіть провели мітинг для 2 тис. осіб із одностайним схваленням рішення партиї, з читанням матеріалів «Зорі Полтавщини» [357, арк.20]. Цікавим був початок таких зборів у ЧДП, гадаємо, спільний для усіх педагогічних вишів країни. Після ознайомлення з листом ЦК КПРС, педагоги не говорили нічого. На неоднозначну мовчанку секретар парторганізації О. Броздніченко наголосив, що всі трудящі вже одностайно підтримали це рішення (мовляв, іншого вибору у педагогів не було). З іншого боку, відсутність документальних свідчень обговорення справи Л. Берії у певних вишах СРСР можемо пояснити тим, що освітяни не знали, що казати, коли завершувався перелік «стандартних», «дозволених» державою зворотів, звинувачень та роздумів. Так, у ЧДП секретар парторганізації з розпачем закінчував збори: «мене дивує, що припинили дебати із-за того, що немає бажаючих виступати» [554, арк.75].

Через політичні зміни повсякденна рутинна поповнилась екстремними заходами. Так, директори бібліотек вищих педагогічних навчальних закладів у липні 1953 р. форсованими темпами провели «чистку» книжкових полиць, звільнивши їх від творів «анафемованих» авторів. Завідувач бібліотеки ПДП І. Козін після цих подій уже систематично звітував і просив заносити до характеристики, що «систематично проводить роботу з очищення книжкових фондів від політично шкідливої та застарілої літератури» [70, арк.10]. В інститутській бібліотеці за участі цензора облліту за рік з книжкового фонду було вилучено 2 тис. 394 одиниці «шкідливої літератури» [356, арк.51]. У ГДП за десять днів було вилучено 210 примірників книг (із них 196 (93,3%) належали перу колишнього міністра МВС: від промов на XIX

з'їзді ВКП(б) та на зборах Тбіліського виборчого округу до видань про історію більшовицької організації на Закавказзі) [133; 177; 273, арк.56; 464, арк.7; 493].

У справі з оцінкою освітянами Л. Берії повсякденний інформаційний тиск займав не останнє місце. Статус політика вимагав його ліквідації шляхом роздутої публічності справи [136, С.102; 350, арк.12]. Для цього варто лише поглянути на динаміку згадок опального державника на шпальтах «Зорі Полтавщини» за 1953 р. (додаток Н, мал.Н.3.). Дві хвили інформаційної лавини проти Берії помітні неозброєним оком у липні та грудні 1953 р. Поглянемо, як преса впливала на повсякденне сприйняття політика освітянами.

Наступ на постать міністра внутрішніх справ обласна газета почала з оприлюднення 10 липня Постанови Пленуму ЦК КПРС, яка чітко визначила нову канву для світогляду громадян: Л. Берія – ворог Комуністичної партії та народу [599; 906]. Серед розмаїття публікацій 8 було присвячено розвінчанню культу особи та злочинній діяльності «імперіалістичного запроданця» (з них дві статті, що стосувалися боротьби з культом особи, вийшли до дати офіційного викриття «мерзенного і найпідлішого, тричі проклятого Берії...» [766], ніби готуючи суспільну думку до подібного розвитку подій). Наводилися передруки з чужоземних газет: китайської «Жеміньжібао», польської «Трибуни люду», румунської «Скінтейя», британської «Daily worker» та інших періодичних видань [581]. Із-поміж цих публікацій вимальовувався новий, бажаніший владою портрет Л. Берії, як того, хто «втратив партійну совість і обличчя радянської людини» і прагнув «увігнати радянський народ в імперіалістичну кабалу» [211; 725]. Серед опублікованих матеріалів стосовно Лаврентія Павловича до 31 липня 47% мали неприховано радикальний зміст: заклики не давати пощади «ворожому зрадникові, ворогові народу» [233]. Ім'я Л. Берії з'явилося на сторінках газет 79 разів (!), однак, це саме той випадок, коли множинність згадок не працювала на примноження політичного успіху.

Берію публічно очорнили на Пленумі ЦК КПУ в останні дні липня, про що повідомили широкі маси у серпневій пресі. Після депутатського розслідування М. Пегова, Президія ВР СРСР позбавила Л. Берію повноваження депутата Ради,

офіційно зняла з посади Першого заступника Голови РМ СРСР та міністра внутрішніх справ, паралельно із цим позбавивши усіх звань та нагород [820]. Попри повсякденний інформаційний тиск, педагоги та студенти не демонстрували активності у кампанії шельмування Л. П. Берії: студенти стаціонару були на літніх канікулах, заочний відділ теж закінчив навчання, члени парторганізацій у часи липневих та серпневих зборів не торкалися цих питань. На формування політичного компонента свідомості у справі Берії почала впливати перша хвиля інформаційного голоду.

Початок новій інформаційній лавині поклато оголошення 18 грудня про закінчення слідства у справі Л. Берії [907]. У 94% публікаціях, що впливали на свідомість освітян, підігрівалася ворожнеча та розбурхувалася злість: вони закликали до фізичного знищення злочинців: «Собакам – собача смерть!» [871], «Прокляття вбивцям і шпигунам» [825]. Ім'я Л. Берії з негативними епітетами та посиланнями 118 разів з'являється у «Зорі Полтавщини». Партпрацівники констатували: у первинних парторганізаціях чи не всюди вимагали лише найвищої міри для «зрадників» [272, арк.4]. Не дивно, що закордонні дослідники убачали у розправі над Л. Берією знищення першої загрози колективному керівництву країною [1061; 1082, Р.101].

Навіть поети підливали масла у вогонь з легкої партійної руки. Так, М. Тихонов закликав на весь Союз: «Хай їх імена зникнуть з ганьбою!» [216]. Спеціальне Судове Присутствіє Верховного Суду СРСР засудило їх «до найвищої міри кримінального покарання – розстрілу, з конфіскацією особистого їм належного майна, з позбавленням всіх звань і нагород» [905]. Для переконання широких мас у правильності дій влади у повсякденне користування було запущено потрактування вироку як вироку народу [179]. Аби переконатись у підтримці розправи над «виродками суспільства», у містах провели спеціальні збори за матеріалами вироку, де були присутні і представники педінститутів [269, арк.63; 985, арк.223].

Одним з елементів впливу на руйнацію усталеного образу політика був реверсний хід влади. Ця технологія передбачає два компоненти: повернення до шаблонних варіантів свідомості «попереднього зразка», які були варті збереження,

але були витіснені у ході запровадження нової моделі світорозуміння або ж повернення до старої проблеми через доволі довгий період часу, який встиг стерти з людської пам'яті більшість обставин справи. Тут головним був елемент періодичності впливу на свідомість освітян. Напевне, пояснити дію цієї технології точніше, ніж це зробив її активний користувач, М. Хрущов, не вийде: «Так повчали кота, який заліз куди не дозволено – брали кота за вуха, тріпали його, потім тикали носок в залишки сметани, потім ще тріпали і знову носом тикали» [812].

Першим проявом реверсного ходу (повернення до старої проблеми) у повсякденні педколективів була практика виправлення документів уже після розвінчування Берії. Ми вже згадували про те, як кафедри звітували про вивчення промови Л. П. Берії на похороні Й. Сталіна [356, арк.2]. Однак, пізніша ревізія змінювала долю таких посилань. Так, у ПДП невідомий перевіряючий протоколів старанно замалював прізвище Л. Берії чорнилами, аби не полишити згадки, що кафедри займалися вивченням його доповідей протягом року [356, арк.6зв]. Таких відвертих виправлень у протоколах інших вишів ми не знайшли, проте Запорізький педінститут, готуючи звіт до Міністерства, неодноразово згадував, як кафедри, викладачі та студенти вивчали промови на траурному мітингу 1953 р. Та, окрім згадок Г. Маленкова і В. Молотова, не згадував про промову Л. Берії, яка, за логікою також вивчалась у час злету політика, але була оголошена опальною у період написання звіту [941, арк.36зв]. Застосування владою реверсу у справі формування повсякденного політичного образу Лаврентія Павловича відбулося також за декілька років після його страти. По-перше, коли у 1956 р. згадали, як «Берія робив свої брудні справи» за спиною Й. Сталіна. Педагоги підтримали позицію влади, хоча саме тоді у поодиноких освітян з'явилися сумніви, чи саме Берія був ініціатором усіх злочинів [341, арк.18; 349, арк.18]. Друге коригування образу Берії-ворога стосувалося шельмування Л. П. Берії у зв'язку з розвінчанням антипартійної групи 1957 р., де він постав «злим героєм» у світлі доводів педагогів [318, арк.18].

Отже, повсякденне сприйняття Л. Берії освітянами здебільшого формувалось у руслі офіційних повідомлень через пресу та партійні настанови. З вершини статусу «лицаря честі» маршал швидко опинився у ролі ворога народу: причому освітяни на

широкий загаль не висловлювали сумніву з приводу правильності розправи, піддаючи критиці лише запізнілість дій партії.

4.2. «Антипартійна група» та «культ Жукова» у трактуванні освітян

Однією з поворотних точок у розвитку радянського суспільства було розв'язання проблеми політичного лідерства у контексті боротьби за чистоту партійних лав та згуртованість народу. Досвід сталінських часів давав можливість не сумніватись у тому, що люди підтримували розправу над можливими опонентами, якщо їм давали свідчення їхніх ворожих намірів. Таким чином лідери СРСР у 1953 р. прибрати зі свого шляху Л. Берію, проте боротьба за владу всередині ЦК не припинялась [614; 683]. Її черговим свідченням була спроба усунення М. Хрущова від влади у 1957 р. Кампанія не увінчалась успіхом, та країна дізналась про «антипартійні дії» Г. Маленкова, Л. Кагановича, В. Молотова та Д. Шепілова, що примкнув до них.

Відтоді у суспільстві сформувався стереотип єдності цих політиків. Вони вже рідко розглядались окремо. Навіть у вивченні ставлення населення до політичних змін дослідники не поділяли антипартійну групу на окремих державників, ніби і не було ніколи окремих повноцінних особистостей [153, С.92]. Зрештою, це було наслідком дії політичних технологій, які зародили у масах нове бачення. Не даремно П. Вілес зазначив, що події 1957 р. першочергово були конфліктом ідеологій, а не конфліктом людей [1154, Р.607]. З'ясуємо, чи прижився у повсякденній свідомості освітян новий образ відомих діячів партії та держави як тих, хто завдав «зрадницького удару в її серце» [303, арк.34] (додаток II)?

Припущення про «маневреність» реформ М. Хрущова у боротьбі за владу не нове і не є нашим відкриттям. Англієць А. Ноув зазначав, що за ширмою змін М. Хрущов поступово ліквідував політичних конкурентів [1120, Р.189]. Складовою процесу зміни ставлення освітян до постатей політиків була наявність відволікаючих від політичної боротьби факторів: від накреслень ЦК, до польоту у космос перших космічних піонерів, собак Альбіни та Козявки [781]. Не менше значення мала і неочікуваність змін. Саме шок дозволив швидко змінити ставлення до опозиціонерів

М. Хрущову, не даремно ж жителі Полтавщини 1957 р. зауважували: «ми уже відвикли від усіляких угруповань...» [268, арк.13].

До 1957 р. повсякденне сприйняття освітянами опальних політиків було доволі позитивним [683]. Г. Маленков, який вважається одним із зачинателів десталінізації, до початку «політичної анафеми», знаходився в тіні Й. Сталіна [1144]. Формуванню позитивного іміджу «вірного сталінця» чи не щоденно сприяла преса: більшість із 43 згадок про заступника Голови РМ СРСР у «Зорі Полтавщини» у січні 1953 р. – це попутні згадки про самого Й. Сталіна чи передвиборча агітація за Г. Маленкова як вірного соратника вождя [443, арк.26; 767]. Не дивно, що, у свідомості людей карбувалося: «Маленков – це нерідний син Сталіна» [982, арк.9]. Зв'язок Г. Маленкова зі Сталіним лише підсилювався зі смертю «вождя». За словами Л. Берії, які увійшли у повсякденний обіг у вищій педагогічній школі через пропаганду, з-поміж «важких рішень» було призначення «талановитого учня Леніна і вірного соратника Сталіна» Г. Маленкова Головою РМ СРСР [803; 828]. Та й сам урядовець у траурній промові позиціонував себе скоріше як продовжувача справи «вождя», аніж як можливого самостійного, повноцінного державника [589; 765; 827; 1113].

Надалі до змін сприйняття освітянами Г. Маленкова додалося його увільнення від ідеологічної влади – обов'язків секретаря ЦК КПРС [601], що за свідченням окремих науковців, знаменувало кінець епохи «радянського самодержця» [1082, Р.99]. На користь цього свідчить факт видання останніх промов керманічів країни. Промова Г. Маленкова на п'ятій сесії ВР СРСР мала шестисоттисячний наклад. І хоча він дорівнював виданням сталінських промов [178], але був у 8 разів менший від п'ятимільйонного накладу постанови Пленуму ЦК КПРС за доповіддю Першого секретаря М. Хрущова [174]. Проте, на повсякденне сприйняття Г. Маленкова освітянами наклад, скоріше за все, не впливав, бо Г. Маленков поступово займав постамент нового проводиря нації [489, арк.23; 986]. Важливу роль у цьому зіграло зниження цін у СРСР [16-18; 822]. Студенти і викладачі вишів мали однозначне емоційне забарвлення свого ставлення до постаті прем'єра країни: «сердечна подяка» [864]. М. Брегеда згадує, що освітяни також палко підтримали ініціативу уряду з реформування оподаткування сільського господарства [153, С.62].

Увільнення Г. Маленкова від обов'язків Голови РМ у лютому 1955 р. викликало двоїсті почуття у педагогів, заронивши сумніви у його державницьких здібностях [799], які сам політик намагався розвіяти у промовах [876; 1114]. Проте, разом із наступом на опонента, М. Хрущов активно застосовував метод партійного батога та ліберального пряника: звинувачений у багатьох провинах Г. Маленков уже за день після звільнення був призначений міністром електростанцій СРСР та заступником нового Голови уряду [797].

Схожа ситуація зі створення у свідомості освітян хиткого образу політика була і з В. Молотовим. Після формування образу «батька держави» [591; 728] та «миротворця Європи» [14] у повсякденному навчальному та побутовому житті, доволі дивним виглядало звільнення В. Молотова 1956 р. від обов'язків міністра закордонних справ [823]. Проте, не встигли освітяни зрозуміти, за що його звільнили, як він уже був призначений міністром державного контролю СРСР [931; 933]. Політичний портрет В. Молотова у повсякденній свідомості педагогів і без таких змін сам по собі був доволі неординарним. В. Молотов у пам'яті радянських учителів довго був символом міцної зовнішньої політики держави [589; 803]. Згадаємо, як випускниця ПДП О. Коба ділилася переживаннями 1957 р.: «у моїх думках зараз виникають спогади про те, що я ще не народилася, а Молотов В. М. був уже видатним державним діячем, а в 10-11 років я про нього уже багато читала і знала. Я вірила йому. І мені зараз так боляче усвідомлювати, що він і йому подібні стали на шлях зради...» [315, арк.21]. Складно було боротися з образом потужного політика, який у повсякденні підтримували хроніки новин та преса [19-23], вихваляли контрольні роботи молоді та навчальні програми [173; 356, арк.52; 943, арк.62], партійні та громадські заходи у педінститутах [274, арк.158; 941, арк.36зв]. Не дивно, що й сама антипартійна група серед освітян УРСР часто називалася саме «групою Молотова» [558, арк.179; 1117].

Л. Каганович, безперечно, був одним із найвдаліших політиків СРСР, якого вважають одним із запеклих політичних карателів України. Одні шанували його, вважаючи, що він як ніхто зробив все, що могла одна людина за життя для індустріалізації країни, хай і нехтуючи принципом «не хлібом єдиним...» [1155,

Р.360]. Інші називали його «владним садистом» [1081, Р.142]. «Постанова...» від 7.03.1953 р. закріпила за Л. Кагановичем посаду заступника Голови РМ держави, залишивши у складі Президії ЦК [803]. Проте, він жив у режимі відносно обмеженої публічності. Освітняни дізнавались про нього здебільшого з коротких офіційних повідомлень до ювілеїв [898; 910] чи промов [13], де він жодного разу не виходив за межі офіційного курсу партії, вдало маневруючи в ідеологічних штормах [901]. Проте, доволі швидко з крісла Голови держкомітету Ради Міністрів СРСР з питань праці і зарплати він опинився у кріслі міністра промисловості та будівельних матеріалів [929; 932] (відбулося те, що М. Файнсод назвав процесом «занепаду» Л. Кагановича до міністра будівництва [1082, Р.105]).

У світлі таких повсякденних образів, молодим освітянам було «дуже боляче» переживати розправу над «антипартійною групою»; на цьому особливо наголосив полтавець К. Черкашник [302, арк.32]. Загартоване ж у полум'ях партійних конфліктів старше покоління викладачів у сонні колективної підтримки дозволяло певну байдужість до розвінчання політиків на партзборах, за що отримувало звинувачення у прагненні «змазати» ефект події [352, арк.46]. Проте, «ефект» був досягнутий.

Інформаційний голод, вправно організований владою, допоміг тримати ставлення до антипартійної групи у межах «офіційного стилю». Так, кількість згадок державників у «Зорі Полтавщини» протягом періоду «відлиги», демонструє (додаток Р, мал.Р.1), що з листопада 1957 р. щомісячний показник звернення обласної преси до постатей колишніх керманічів дорівнював нулю. Їх згадували лише ситуативно до чергового з'їзду чи пленуму. Кількість згадок обмежувалась одним-трьома числами газети, а тон повідомлення створював додаткову атмосферу ненависті до «зрадників». До комплексу факторів варто додати інформаційну самоізоляцію Кагановича у порівнянні з колегами. Не даремно полтавці зауважували у липні 1957, що «Каганович раніше сидів тихим, а зараз показав своє обличчя як фракціонер» [352, арк.47].

Успіх справи багато у чому залежав від того, що адміністрація вишів та керівники партійних органів стали до активного залучення до повсякденного життя

пропагандистських матеріалів, які висвітлювали справу «антипартиїної групи» в офіційно-охоронному світлі. Проте, і рядові викладачі докладали зусиль до збільшення негативних емоцій щодо «антипартиїної групи» навіть за межами вишів [343, арк.27зв; 392, арк.21].

Маховик створення образів ворогів народу було запущено із неабиякою силою. Чого варті статті одної «Зорі Полтавщини»! Менше ніж за місяць публікації про антипартиїну групу сягнули 70 назв [1125]. Читач чи не щодня отримувал порцію ідеологічно відфільтрованої інформації, яка переконувала його у тому, що «воля партії – воля народу», «всі трудящі ... одностайно схвалюють постанову червневого пленуму ЦК КПРС», «нікому не порушити ленінську єдність партії» [445, арк.185; 577]. Лише на вплив на почуттєву сферу, та ні в якому разі не на раціональну частину людської сутності, були спрямовані заклики на кшталт: «Народ ніколи не простить їх підлих інтриганських змов, не забуде їхніх ганебних антипартиїних, антинародних діянь. Не забуде, не простить!» [191]. Люди мали бути переконані, що у протистояння з трійцею змовників втягнулися всі: від селянина до представників літературної та наукової еліти СРСР [192; 840].

До поглиблення негативного образу політиків влада вдавалась декілька разів уже після їхньої відставки. Найгарячіші дебати освітян були, звісно, із виходом постанови ЦК КПРС про впорядкування присвоєння імен видатних діячів установам та організаціям країни у липні 1957 р. Так, директор ЧДПІ О. Тканенко, згадуючи антипартиїну групу, відкрито заявив, що людині при житті зарано будувати пам'ятники. А його колега А. Бондаренко розказала, як колгоспники Гельмязівського району виказували їй своє невдоволення тим, «що їхній колгосп носив ім'я Маленкова» [558, арк.70-71].

До кожного партійного з'їзду освітянам нагадували, як партія розгромила «антипартиїну фракційну групу» [824; 1041]. У цьому руслі цілком логічними були однотипні виступи педагогів на догоду кампанії розвінчання [401, арк.12]. До переліку «реверсної анафеми», яка насичувала негативом повсякденне сприйняття освітянами політиків, віднесемо постанову ЦК КПРС 1958 р. «Про виправлення помилок в оцінці опер «Велика дружба», «Богдан Хмельницький» і «Від щирого

серця». Нею підкреслювався позитивний вплив опери В. Мураделі «Велика дружба» на розвиток соціалістичного реалізму на рівні з твором К. Данькевича «Богдан Хмельницький», які раніше критикувались Й. Сталіним через ... негативний вплив В. Молотова, Г. Маленкова та Л. Берії [807]. На додачу до цього у вузах УРСР так само періодично проводили вилучення творів опальних політиків. Так, згідно з наказом Головного управління з охорони військових і державних таємниць у пресі при РМ СРСР 1959 р. з бібліотек вилучили окремо видані брошури, книжки та портрети Г. Маленкова, Л. Кагановича, В. Молотова, М. Булганіна, Д. Шепілова (у Глухові, до прикладу, 1959 р. вилучили 38 назв творів фракціонерів – 253 примірники [509, арк.1-2]).

Із плином часу поняття «антипартійної групи» у повсякденному вжитку освітян дещо розмивалось. Інколи їх розуміли як пропагандистів культу особи Й. Сталіна [420, арк.5зв; 455, арк.156], інколи – лише як підричників економіки, часто межі антипартійної групи значно розширювались [328, арк.1-3]. До того ж навіть іноді плутались маститі ідеологи. Так, завідувач кафедри марксизму-ленінізму Бердичівського педінституту Ф. Бур'яновський відверто говорив на лекціях молоді, що з роками склад антипартійної групи розширюється за рахунок раніше непричетних осіб [1018, арк.139].

Отже, арсенал методів впливу на формування світогляду освітян був доволі широкий. Говорячи про періоди змін бачення політиків, зробимо декілька зауваг. Початковий (кризовий) період формування образів політиків тривав з січня 1953 по липень 1957 р., який закордонна преса охрестила часом протистояння між лідерами [848]. Це період існування образів героїв та господарників у повсякденному світогляді освітян. Їхній поведінці та реакції властиві шаблонні варіанти підтримки дій урядовців [983, арк.4]. В основний (формуєчий) період (липень 1957) на сторінках газет з'явилася Постанова Пленуму ЦК КПРС «Про антипартійну групу Маленкова Г. М., Кагановича Л. М., Молотова В. М.» [800]. Сухе інформаційне повідомлення лише констатувало обговорення питання «антипартійної групи» та виведення зі складу членів Президії ЦК і членів ЦК КПРС Г. Маленкова, В. Молотова

та Л. Кагановича. Коротко повідомили про зняття з поста секретаря ЦК КПРС і виведення зі складу кандидатів у члени Президії ЦК КПРС Д. Шепілова [600].

Натомість багатослівною та змістовною була сама постанова. Яскраві образи змовників, які «протягом останніх 3-4 років, коли партія взяла рішучий курс на виправлення помилок і хиб, породжених культом особи» неухильно чинили «пряму чи опосередковану протидію» курсу, схваленому ХХ з'їздом, не могли не тривожити педагогів. Неочікуваність та незрозумілість рішення ЦК була доволі очевидною, бо представники освітянської еліти Полтави згадували, що під час прослуховування передачі по радіо «ніяк не вірилося, що могло трапитися з такими людьми» [335, арк.27]. Реакція партійних осередків на місцях, як завжди, була миттєвою. Партактив радянської столиці беззастережно засудив «авантюристичні дії антипартійної групи розкольників» [628]. Перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко також поспішив затаврувати своїх колишніх колег як «політичних сліпців» [566].

Цікаво, що серед освітян під час обговорення цієї постанови були спроби реанімації сплюндрованої пам'яті Й. Сталіна за рахунок «антипартійної групи». Так, полтавець М. Різун звинуватив саме їх в організації репресій 1937-1938 років: «т. Сталін розмовляв з Якіром і був про нього позитивної думки. Молотов, Каганович переконали Сталіна в тому, що Якір ворог народу» [326, арк.30]. В окремих виступах освітян УРСР фракціонерів називали «корішками Берії», винними у численних злочинах сталінської доби, діяльність яких, «якби вона не була присічена, привела б до кривавих наслідків» [987]. У Черкасах на викривальних зборах у педагогічному інституті були присутні працівники установ, з якими виш співпрацював у повсякденній роботі (бібліотеки, музеї, галереї). Завідувач обласної бібліотеки Кузьменко у ЧДПІ тоді зауважив викладачам: «Можна прощати молодим, а старикам, як члени антипартійної групи, не можна прощати, бо це не помилки, а це явно ворожа лінія» [558, арк.40-42]. Доволі швидко педагоги запропонували шукати прибічників розкольників і серед широких радянських мас [521, арк.65; 988-990]. Навіть на всесоюзній нараді завідувачів кафедр суспільних наук педагоги віднайшли своїх опозиціонерів. До таких був зарахований і той невідомий з педагогів, хто передав до

президії наради записку: «Невже Ви думаєте м'ясом, молоком, маслом просувати ідеї соціалізму в капіталістичних країнах?» [326, арк.29].

Загалом на адресу В. Молотова, Л. Кагановича та Г. Маленкова лунало безліч неласкавих епітетів та порівнянь. За недовгий час зборів їх назвали «зłodіями», «шкурниками», «кар'єристами», «ворогами народу», «фарисеями», «змовниками» [998]. Наприклад, директор ПДПІ М. Семиволос не гребував тим, щоб обізвати зрадників «христопродавцями», «іудами» та «торгашами» [326, арк.31]. Особливим, як і під час обговорення проблеми боротьби з культом особи, залишалося питання пропаганди серед студентів рішень червневого Пленуму ЦК КПРС. Як наслідок, по вишах УРСР молодь «з великим піднесенням» сприймала нападки на колишніх вождів [326, арк.141, 532, арк.66].

Період із серпня 1956 по грудень 1964 рр. був найсуперечливішим з точки зору впливу на маси освітян. Із одного боку, домінували дозволені державою тлумачення злочинності «антипартійної групи», з іншого, молодь стояла на роздоріжжі нерозуміння. Так, студентство Луганського педінституту навіть 1961 р. неодноразово перепитувало неговірких викладачів, у чому ж все-таки полягали антипартійні дії групи [1018, арк.86].

Невдовзі після розвінчання «антипартійної групи» повсякденний хід речей освітян був порушений викриттям Г. Жукова. Сьогодні для окремих політичних та культурних діячів питання про особу маршала Г. Жукова розв'язане: попри численні ордени та звання, для них він – малограмотний кат України [105; 682]. Ми не ставили за мету оцінювати здобутки та втрати його як політика та військового: це прерогатива біографів та вузьких спеціалістів. Наше завдання полягало у тому, аби з'ясувати, як змінилося повсякденне сприйняття політика у свідомості освітян педінститутів УРСР (додаток С).

Образ Г. Жукова у світогляді педагогів УРСР був позитивним. Відомо, що після Й. Сталіна Г. Жуков був другою особою у військовому керівництві країною [723]. Подібну вертикаль військових стратегів та полководців студенти інститутів продовжували стверджувати у письмових роботах навіть після смерті «вождя народів» [53, арк.26], а викладачі вищої школи за нагоди лише підтримували їх у

цьому [43, арк. 17]. Розуміння того, що «Жуков – це армія, Жуков – це перемога», було всезагальним [317, арк.68]. Хоч уже під час наступу на постать міністра люди зауважували, що він поступово витіснив Сталіна навіть у художньому фільмі про Сталінградську битву, яка стала називатись «Велика битва», а культ Й. Сталіна замінився культом Г. Жукова [24; 267, арк.208зв]. Навіть у переддень своєї «анафемі» для освітян Г. Жуков був стійким партійцем [346, арк.33], вправним дипломатом [28], морально чистим громадянином [320, арк.29] та, на переконання окремих викладачів вищої школи, непідкупним урядовцем, який допоміг врятувати партію від розколу «антипартійною групою» [326, арк.2]. Саме тому початковий образ Г. Жукова як «сина народу» [1046] було можливо пізніше стерти лише шокувавши освітян відвертим негативом.

Основною точкою фіксації зміни свідомості є тижневий період кінця жовтня – початку листопада 1957 р. Саме тоді рішення про відставку міністра, прийняте у Москві, стало відомим освітянам країни. Однією з перших умов, що дала можливість швидко запустити у середовище викладачів та студентів вишів нові підходи в оцінці Г. Жукова, був вдало вибраний час для цього, який співпав із святкуванням річниці Жовтневої революції. Це сприяло зміщенню акцентів уваги освітян. Свято вимагало яскравих заходів, тому передсвятковий ажіотаж привертав основну увагу освітян [182]. У повсякденному житті педагогів панувала атмосфера підготовки колон демонстрантів, активізації почуття колективності, які лише допомогли владі доволі швидко розв'язати «проблему Жукова» у свідомості мас [326, арк.42]. Зміщення акцентів не лише підготувало ґрунт для ознайомлення викладачів з рішенням жовтневого пленуму ЦК, але й допомогло уникнути зайвої уваги до питання. До свята з трибуни ВР СРСР М. Хрущов вкотре нагадав народу, як уміло та своєчасно партія «відкинула з дороги» на задвірки історії та політики «антипартійну групу» [873]. Таким чином, увага освітян була більше прикута до маніфестацій, акцент робився на уже доконаному факті розвінчання зрадників, а не на тому, де у той час був і що робив опальний маршал.

Радикальність змін у ставленні освітян до урядовця потребувала, як полюбляв говорити М. Хрущов, «прицільного вогню» преси. Інформаційний потік на педагогів

почав стрімко литись 3.11.1957 р., коли на сторінках газет з'явилася інформація про жовтневий Пленум ЦК КПРС та постанову «Про поліпшення партійно-політичної роботи в Радянській Армії і Флоті» [602]. Для цього організували кількадекільні тиск на свідомість, наочно демонструючи палке схвалення рішень жовтневого Пленуму ЦК на захист Збройних Сил – «дітища Компартії» – від «надмірного адміністратора» Жукова людьми різних професій та з різних регіонів [585; 775; 784]. Інформаційна лавина у випадку з Г. Жуковим доволі швидко припинилась, аби зупинити обговорення і розчинити проблему у коловороті святкового настрою.

Сталість нового негативного образу Г. Жукова забезпечувала організація інформаційного голоду відносно справи та особи політика. Гістограма згадок маршала Г. Жукова в обласній пресі Полтавщини демонструє, як після стрімкого злету 1955-1957 років він опинився у цілковитій інформаційній ізоляції (додаток Р, мал.Р.2). Взнаки далось те, що його не лише прибрали з посади міністра, але й заборонили відвідувати урочисті збори, засідання та зустрічі, розпочавши інформаційну блокаду [813, С.113]. Повсякденне насичення освітян інформацією про Г. Жукова через пресу та хроніки новин припинилися. Єдиним джерелом поповнення даних про маршала були ті освітяни, які були безпосередніми свідками діяльності. Проте, вони сприяли укоріненню думки про правильність дій влади.

Реверсний хід влади зіграв найменшу роль у коригуванні повсякденного бачення маршала. Навіть побіжне повернення М. Хрущова до проблеми Г. Жукова на XXII з'їзді не додало нічого для зміни і так негативного образу маршала у свідомості педагогів, а швидше всього, дійсно просто працювало, аби усунути будь-яку минулу, теперішню чи майбутню опозицію [1081, Р.138-139]. Г. Жуков зник із преси, влада втратила чи краще сказати, навмисно перекрила канал спілкування з цього питання з освітянами, а, значить, і позбавила себе права на реверсні дії. Зауважимо, що такого яскравого вираження «реверсу», як було з Л. Берією, коли розпочався перегляд документів і викреслення з них згадок про опального політика, із Г. Жуковим не повторилося [527, арк.165; 553, арк.11; 558, арк.6], хоча подібні факти були відмічені нами в окремих непедагогічних інститутах [305, арк.52].

Єдиним помітним впливом політики реверсу щодо Г. Жукова було повернення до критики Георгія Костянтиновича за «гріхи», пред'явлені йому ще за Й. Сталіна у тактичних недоліках та зарозумілості і офіційно зняті після смерті генералісимуса. Вони розглядалися освітянами як хибні вже протягом 1956 р. [306, арк.10; 813, С.111]. Як не дивно, але педагоги сприйняли відновлення звинувачень доволі легко. Випускниця ПДП Л. Рубановська зауважувала: «Мені ще з 1946 р. відомо, що товариш Жуков перевищував владу і неодноразово його виправляв ЦК КПРС» [309, арк.24].

Говорячи про формування образу Г. Жукова як «новоявленого Наполеона» у свідомості студентів та викладачів педінститутів, виділимо період з 1953 по листопад 1957 рр.. його ознаками було створення повсякденного образу Г. Жукова як «другого після Сталіна» та поступовий вихід політика з тіні «сталінського генія». Упродовж цих років відбувалося формування образу «сина народу» та «рятівника єдності партії». Мала місце циклічність впливу на формування образу Жукова у повсякденній свідомості освітян через лекційні курси з історії Другої світової війни.

Протягом жовтня-листопада 1957 р почалася зміна образу Жукова. Тоді було проведено закриті партійні збори вишів з розглядом питання про зняття Жукова з посади [326, арк.48]. У багатьох вишах, як і в більшості інших організацій та установ, лунали заяви, які були проявом офіційно-охоронного напрямку мислення, «класичні» порівняння Г. Жукова з Л. Берією [348, арк.36-37] чи розмови про організацію «самодуром-генералом» таємної школи з підготовки диверсантів [282, арк.104; 319, арк.29зв; 991]. Наприклад, черкаські педагоги звинувачували маршала у спробах створити «сліпу армію», згадували йому побиття офіцерів та звільнення без пенсій [558, арк.120-121]. У ПДП З. Еліокумс згадував маршалу та усім начальникам неготовність до війни. Він служив у танковому полку, однак «танковою» у ньому була лише назва: «у зв'язку з тим, що танки водити вони ще не уміли, та й танків не було», їх перевели до мотопіхоти [63, арк.28зв]. Інші, як сумісник вишу, військовослужбовець І. Галата критикував «бонапартистські замашки» міністра: «До офіцерів і командирів ставився презирливо. Доля офіцера залежала від настрою Жукова. Коли той приїздив в армію, офіцери намагалися бути від нього подалі» [338,

арк.33]. Згідно з емпіричними дослідженнями, наявність тих, хто просував ідею «некомпетентності Жукова» у колективі, хто підживлював її реальними та «напівреальними» спогадами, і стала визначальною у формуванні повсякденного образу Г. Жукова-культотворця у більшості педагогічних колективів [982, арк.9; 991].

Осібним питанням було те, чи знав ЦК про хиби Жукова до червеневого пленуму, коли знімали В. Молотова, Л. Кагановича та Г. Маленкова. Відповіді партійних босів педінститутів були однотипними: «Так, але т. Жуков не зробив потрібних висновків і продовжив свою лінію» [326, арк.48]. Пізніше і сам маршал, під тиском обставин, зізнався, згадуючи виключення з партії 1946 р.: «Тоді, товариші, я не міг визнати і не визнав правильним ті звинувачення, які були мені пред'явлені» [844].

З грудня 1957 по грудень 1964 рр. влада почала неоголошену інформаційну блокаду постаті маршала. Тому надалі політичний компонент повсякденної свідомості колективів вишів змінювався лише під впливом ідеалів та переконань, породжених у стінах інститутів. Найголовнішим інструментом впливу стали лекції з історії Другої світової війни. Проте, якщо до 1957 р. у період з квітня по червень їх читали, акцентуючи увагу на визначному військовому генії Жукова [30], то з 1958 р. ситуація змінилася. Для прикладу згадаємо, що полтавець М. Різун у виступах перед молоддю вже покладав відповідальність за програші СРСР не лише на Й. Сталіна, як це робили з 1956 р., але і на Г. Жукова як начальника Генштабу [402, арк.214].

Аналіз наявного матеріалу дозволяє говорити, що у ситуації з Г. Жуковим мало місце формування поглядів освітян, витворених в основному самою групою педагогів, а не фактичними матеріалами у пресі чи пропагандою. Тому не дивно, що вже 1965 р. почалася «реабілітація» маршала у буденній свідомості громадян, на яку влада кинула доволі впливові ідеологічні засоби [10; 31; 1142].

4.3. Образ Й. Сталіна у свідомості колективів педагогічних ВНЗ УРСР

Десталінізація у найвужчому розумінні тлумачиться як боротьба з культом особи Сталіна, який впливав на ведення як внутрішньої, так і зовнішньої політики, відбився й у повсякденні простого населення, й у житті сильних світу цього. Ми вдамося до

опису того, яким чином відбувалася зміна повсякденного ставлення освітян Української РСР до постаті Й. Сталіна (додаток С). До уваги ми беремо не стільки реального Й. Сталіна, скільки його образ (бо, як зазначив історик Ш. Гілорі, це було явище психоісторії, – особа Й. Сталіна ще довго після смерті вождя впливала на хід подій у країні [694; 1091; 1132, Р.хі]).

Упродовж усього 1953-1956 рр. влада вдавалась до відволікання уваги освітян від проблеми культури Й. Сталіна. На ранніх стадіях десталінізації, коли Йосип Сталіна ще був «геніальним продовжувачем Леніна», одночасно з визнанням факту відступу від марксистсько-ленінського розуміння «питання ролі особи в історії» [627; 687; 689], партія продовжувала згуртовуватись навколо «учнів і продовжувачів справи ... великого Сталіна» [746]. Та й сам перший відкритий ідеологічний удар по позиціях сталінізму було зроблено у тіні XX з'їзду з усім комплексом соціально-економічних проблем, які той мав розв'язати. Це, безперечно, розпорошувало акценти, коли населення СРСР більше очікувало заяв про початок нових трудових перегонів, аніж про початок боротьби з культом особи. Тоді вже заяви М. Хрущова у секретній доповіді мали ефект бомби.

Не меншого значення у формуванні образу Й. Сталіна і як батька народів [1143] (до 1956 р.), і як проводиря країни у хибному напрямку (після XX з'їзду) відіграло створення інформаційного голоду у цьому питанні та короткочасних, цілеспрямованих інформаційних лавинах. Аналіз «Зорі Полтавщини» демонструє зниження уваги до політика (спад з 6 тис 190 згадок за 1953 р. до 23 1964 р. говорить більше за красномовні описи) (додаток Р, мал.Р.3). Вивчаючи політику «інформаційного голоду», варто мати на увазі, що більшість згадок про Й. Сталіна після 1956 р. стосувались уже не самого політика, а міст, заводів, колгоспів, названих на його честь. Виняток складала лише місяць чергових пленумів ЦК, коли відбувався справжній інформаційний потік зі згадками ганебних промахів Й. Сталіна (як то 50 згадок Й. Сталіна за декілька днів жовтня 1961 р. опісля 4 згадок проти серпня чи вересня). Каталізаторами зміни настроїв у колективах виступали керівники партійних організацій та очільники закладів. Вони формували і позитивний [744], і негативний образи вождя народів із однаковим успіхом [429, арк.2].

Напевне, найбільший вплив на колективи мало застосування технології шокового впливу: коли образ батька та учителя, який був властивий Й. Сталіну, було зруйновано одночасно, без належної психологічної підготовки чи бодай малих дозованих кампаній. Не будемо довго зупинятись на описові образу «вождя народів» у свідомості педагогічних колективів на початку десталінізації. Окрім цифр про кількість згадок імені Й. Сталіна у пресі, наведемо лише декілька фактів. Відповідно до директив Міністерства освіти УРСР найчастішими темами лекцій для молоді педінститутів були «Велика співдружність Леніна і Сталіна», «Ленін і Сталін – творці УРСР» та «29 років без Леніна під керівництвом товариша Сталіна – по ленінському шляху» [487, арк.3-4]. А серед бібліотечних фондів педагогічних інститутів творам класика належало завидне місце: не менше 9,4%. Так, у СумДПІ з-поміж 80 тис. 248 найменувань літератури, 7 тис. 546 – сталінських, чи то в окремих виданнях, чи то «у комплекті» з геніальними попередниками: К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. Леніним [461, арк.2].

Звичайно, у формуванні повсякденного негативного образу Й. Сталіна був використаний і принцип реверсу. Так, невідомі ревізори у книгозбірні ПДПІ замалювали чорнилом портрет Й. Сталіна на прапорі, де колись красувалося зображення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна, і зробили це після XX з'їзду [588]. Окрім звичного повернення до шельмування політика після першого «ідеологічного удару» 1956 р. за першої ліпшої нагоди, він діяв і у зворотному напрямку, коли Сталіна почали оббілювати. Цьому сприяло хибне тлумачення культу особи Й. Сталіна на всіх рівнях: від державних низів до широкої міжнародної арени [8]. Мабуть, саме поєднання протиріч, породжених гонитвою за винними всередині країни і падінням статусу СРСР з-поміж соціалістичних країн, змусили М. Хрущова припинити нещадний наступ на покійного «вождя народів». Тому після неоднозначної з точки зору наукового атеїзму заяви «дай бог, щоб кожен комуніст умів так боротися, як боровся Сталін», у маси був кинутий альтернативний заклик [829]. Відтоді народний гнів мав спрямовуватись на «реакційні сили і особливо агресивні сили імперіалізму», які «ніколи не припиняли своїх намагань зупинити ...

рух уперед, перешкодити успіхам будівництва соціалізму в СРСР» [826], особлива заслуга у розбудові якого належала саме Йосипові Сталіну.

Перехідний період зміни ставлення до постаті Й. Сталіна тривав з січня 1953 по лютий 1956 р. На початку 1953 р., коли вождь народів ще був при владі, згадка про нього була присутня у повсякденному житті чи не кожного громадянина країни. Вищі педагогічні заклади часто розташовувались на вулицях та проспектах, названих на честь Й. Сталіна (як ХДПШМ [525, арк.1]) або впритул до центральних вулиць, які носили його ім'я (як ПДШ).

Місяцями, навіть після смерті «вождя народів», освітяни продовжували називати його «нашим Учителем» [355, арк.13; 529, арк.54], вивчали його праці, які ще до прочитання вважали геніальними, і методом ідеологічного примусу робили основоположними стовпами читання лекцій у вищій педагогічній школі [530, арк.16; 543, арк.1]. Молоді педагоги, ще до вступу до вищої школи, проходили горнило відбору за лояльністю до образу «геніального корифея науки». Так, у Черкасах студент Г. Биченко витримав суворий допит по працях Йосипа Сталіна, який пройшов успішно [554, арк.5]. Тому студенти багатьох вишів, подібні до І. Дубини з ПДШ, із відвертою пересторогою говорили, що окремі кафедри не були забезпечені творами «вождя», що унеможливило отримання молоддю міцних та глибоких знань в українській вищій школі [355, арк.32].

Авторитет Сталіна у повсякденному баченні освітян у перший період тримався на інерційному сприйнятті політика. У лекційних курсах його «подвигам», його оцінкам подій, його ролі все ще відводилося доволі багато уваги. Так, у ГДШ викладач П. Богданов вимагав знання студентами оцінки Й. Сталіним битв Другої світової, довго тривало вивчення мовознавства під впливом сталінських новацій, без зупину йшло повторення матеріалів XIX з'їзду [361, арк.221]. Навіть питання хвороби та смерті Й. Сталіна були включені як обов'язкові до плану навчання, грали на користь утвердження позитивного іміджу покійного вождя серед освітян [486, арк.50]. Так, у К-ПДШ з 78 тем наукових робіт студентів 21 (27%) були присвячені науковим здобуткам Й. Сталіна, а у Кривому Розі педагоги присвятили йому окрему теоретичну конференцію [945, арк.46].

Будь-яка недооцінка ролі Сталіна лекторами піддавалася жорсткій критиці і через рік по смерті політика [494, арк.9-10]: його вплив мав бути видимим навіть у чернетках лекторських нотаток [442]. Так, тоді ще завідувач кафедри української літератури Сумського педінституту М. Семиволос щоразу, аналізуючи цикл лекцій з мовознавства, обрамлював посилення на праці корифея науки у відступи в 3-4 інтервали, у той час, як цитати спеціалістів-науковців губляться у суцільному тексті [458, арк.6, 11]. Хоча серед окремих викладачів траплялись випадки, коли вони ставилися до вивчення праць Й. Сталіна як до короткочасного явища, яке мало б минути разом із пам'яттю про диктатора (про що, зокрема, зауважували на партійних зборах КДП) [234, арк.5]. Вагому роль у підтримці позитивного іміджу Й. Сталіна також відігравав той факт, що найпочеснішою стипендією у вишах залишалась іменна сталінська стипендія, яку Міністерство освіти щороку присуджувало десяткам талановитих студентів УРСР [358, арк.22-23; 485, арк.50].

Поворотним моментом у сприйнятті постаті Й. Сталіна освітянами була смерть диктатора, яка виявила неготовність освітян сприймати факт смерті «батька народів» [981]. Тривалий траур за вождем, читання та подальше вивчення промов політиків на похороні Й. Сталіна формували ауру осиротіння народу [32] (Київський педагог Реутський закликав згуртовуватись навколо партії [234, арк.100]). У протоколах партзборів вишів відсутні коментарі щодо смерті політика, є лише констатація читання промов та доповідних про стан здоров'я та смерть Йосипа Сталіна. За ними йдуть поодинокі звітні згадки про проведення колективного слухання радіотрансляції з церемонії прощання на Красній площі. В опрацьованих нами документах вищої педагогічної школи та суміжних їм звітах МДБ відсутні згадки про радикальні дії з боку викладачів та студентів після траурних новин, схожі на ті, що були в окремих класичних вишах (так, студент Київського університету Ф. Коваль після того, як дізнався про смерть Сталіна, відкрито зірвав портрети президії ЦК і розірвав їх на дрібні шматочки у гуртожитку [980, арк.115]).

Навпаки, більшості була властива невпевненість у завтрашньому дні, бідкання про долю країни тощо [35]. Ба більше, освітяни висували пропозиції щодо увічнення і так немеркнучої пам'яті вождя. Згадаємо хоча б ініціативи студента Ізмаїльського

вчительського інституту Е. Пайгіна, який з односторонніми вносив до Президії РМ СРСР пропозицію назавжди присвоїти В. Леніну і Й. Сталіну звання Почесних секретарів ЦК КПРС та Почесних голів РМ СРСР, аби обирати їх до Почесної Президії усіх зборів трудящих та для того, щоб при вирішенні нагальних питань ЦК та уряд керувалися вказівками Леніна-Сталіна [153, С.40]. Хоча згодом Ізмаїльський виш уже не згадував про подібні ініціативи своїх освітян [949].

Із плином часу ситуація дещо змінилася. Наступ на Л. Берію 1953 р., розгляд проблеми культу особи (який 1953 р. ще офіційно не стосувався Й. Сталіна) далися взнаки. Подекуди викладачі неоднозначно говорили про колишнього вождя. Так, завкафедри марксизму-ленінізму ОДПІ Сергієнко начебто почав давати студентам політично шкідливі коментарі до біографії Й. Сталіна, роздумуючи, скільки гонорару отримував той за свої твори, чи коли вдавався у розлогі розмови про позашлюбних дітей політика. Проте, подібні факти все ще розглядались як прояви шкідництва, за що схожі на Сергієнка проходили процедуру роз'яснення [980, арк.79]. У більшості випадків постать Л. Берії поставала «буферним образом», що згладжував наслідки зміни образу Й. Сталіна. Це потім визнав навіть М. Хрущов: «Ми створили версію, грубо говорячи, про роль Берії. Він, мовляв, повністю відповідає за зловживання, які були скоєні Сталіним. Це теж було результатом шоку. Ми ніяк не могли звільнитися від того, що Сталін – друг народу, батько народу, Сталін – геній і таке інше» [740]. Тим не менше, зміна ставлення до Й. Сталіна у колективах вищої школи стала помітнішою з наближенням ХХ з'їзду. Попри взаємнічність підготовки промови М. Хрущова, певну лібералізацію можливо зауважити з того, що у бібліотеках інколи вилучали твори, присвячені Й. Сталіну. Однак, їхня кількість не перевищували інколи й 1% (2 назви з десятків і сотень), тому характеру суцільної кампанії це не набрало [466].

Натяки на зміну повсякденного ставлення освітян до Й. Сталіна дають і теми дисертацій: змінювалися «старі» терміни («сталінський» замінили «ленінськими», «радянськими»; скажімо, викладач КДПШМ М. Маслов тему дисертації «Ленін та Сталін про класові та гносеологічні корені ідеалізму» за рік по смерті вождя поспішно замінив: союз В. Леніна та Й. Сталіна заступив марксизм-ленінізм, а

класовість замінила соціальність [243, арк.9; 26]). Це підтверджує той факт, що зміна ставлення крилась у дрібницях щоденної рутини. З одного боку, в педінститутах усе ще читали лекції про Й. Сталіна, проте в їхніх назвах він уже не «геніальний» (як було однозначно раніше), а лише «великий продовжувач» справи В. Леніна [490, арк.50]. Та й шлях радянських людей лектори інститутів уже не величали сталінським (як приклад, тема лекції, запропонованої Міністерством «30 років без Леніна по Ленінському шляху» [253, арк.57; 466, арк.55]). Однією з фінальних крапок у цьому процесі були два владні заходи М. Хрущова: одним він переніс день пам'яті В. Леніна з дня смерті (як то було за Й. Сталіна) на день народження теоретика, тим самим ожививши первинність значення В. Ульянова на всі подальші роки [511, арк.19; 808], іншим довів до життя постанову ЦК «Про усунення надмірностей у проектуванні і будівництві...», звинувативши сталінський стиль будівництва у відриві архітектури «від насущних завдань будівництва», також не пройшла непоміченою педагогами [806].

Основні зміни ставлення до Й. Сталіна мали місце з лютого 1956 по жовтень 1961 р. Переломним моментом був XX з'їзд КПРС. По завершенню роботи з'їзду, 25.02.1956 р., на закритому засіданні перший секретар ЦК М. Хрущов виступив із доповіддю «Про культ особи та його наслідки». Факти про злочини Й. Сталіна, що містилися у доповіді, були несподіваними для багатьох делегатів [750]. Інформація поступово проходила крізь партійну цензуру до пересічних громадян.

До педагогічних вишів було розіслано наказ МВССО СРСР від 29.02.1956 р. «Про вивчення у вищих навчальних закладах рішень XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу». Разом із ним у додатку був перелік тематичних лекцій та семінарських занять з вивчення матеріалів XX з'їзду [498, арк.18-19], що ставило викладачів у суворі ідеологічні рамки. Попервах документ широкого обговорення у вишах не мав. Його зачитували без обговорень на закритих партійних зборах чи на засіданнях Учених рад (сухою читкою обмежились у харківських педінститутах [301, арк.28]). Однак, інформація поширювалась зі швидкістю лісової пожежі, особливо якщо складати до купи заходи, які ініціював центр. Уже згодом, 12.03.1956 р. вийшла спеціальна директива Міністерства освіти УРСР, у якій педагогічні вузи закликали

переглянути всі каталоги та картотеки бібліотек у світлі рішень XX з'їзду [463, арк.26; 500, арк.9].

Тим не менше, подвійність позицій влади може демонструвати той факт, що у наказі МВССО СРСР від 7.04.1956 р. поруч із словами про необхідність боротьби з культом Сталіна, говорилося, що його праці залишались у списку рекомендованої літератури до багатьох тем, хоч і з відповідними уточненнями: обов'язковими праці «вождя» були лише у темі про Велику Вітчизняну, тоді як у всіх інших він скромно відійшов на другий план за В. Леніним у ряд додаткових авторів [1004, арк.5-13].

Уже за місяць після XX з'їзду у вищій педагогічній школі почали проводити відкриті збори колективів [702]. Із аналізу матеріалів педінститутів Рівного та Слов'янська, Ніжина та Станіслава випливає, що перші «антисталінські» збори було організовано з метою зниження рівня занепокоєння підігрітих рішеннями XX з'їзду колективів вишів [959-962]. Це видно з характеру виступів учасників зборів: вони були лаконічні, не провокативні, мало чим відрізнялися від попередніх, знову зобов'язували колективи педінститутів організувати глибоке вивчення матеріалів з'їзду «як серед комуністів, так і серед всього колективу викладачів, студентів і адміністративно-технічного персоналу» та ще раз «переглянути всі навчальні програми в світлі рішень XX з'їзду», що робили у Полтавському, Львівському, Ніжинському та Осипенківському педінститутах [325, арк.21зв; 953, арк.9; 956, арк.14]. Спираючись на партійні документи, можемо стверджувати, що обговорення питання і зустрічних запитань не було [325, арк.16]. Велику роль зіграло те, що напередодні подібних зборів у вишах пройшли обласні наради активу викладачів і працівників освіти разом із представниками партійних і комсомольських організацій. На них доповідачі не виходили за запропоновані вищим партійним керівництвом «зразки» донесення «нових істин» партійних програм [336, арк.224; 747]. Важко пояснити відсутність задокументованої реакції колективів інститутів [556, арк.29]. Вочевидь, її не було взагалі через рішучу – майже революційну – зміну курсу партії. Або, можливо, її вирішили не полишати у документі через яскравість та бурхливість. Певне, розумінню цього дещо сприятиме виступ однієї з учительок Полтави, яка

згодом сказала з цього приводу: «Ми і самі не повинні прагнути знати те, що нам не варто знати» [340, арк.54].

Проте, у біографічних та автобіографічних розвідках часто можна зустріти свідчення того, що педагогічні працівники (як Г. Кулик з ПДП) сприймали «як свято ... розвінчання культу особи «великого вождя» [715, С.127]. Коли ж почалась подібна зміна настроїв? Ще до оприлюднення офіційної позиції влади у справі Й. Сталіна світ побачила постанова ЦК КПРС від 22.06.1956 р. «Про викладання у вищих учбових закладах політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму та історії КПРС». Документ розпочав кампанію теоретичного обґрунтування культу Й. Сталіна, зокрема, торкнувшись проблем промахів у війні [972, арк.8-13]. Його пізніше продублювало Міносвіти СРСР у наказі від 3.07.1956 р., в якому зауважило, що у вищій школі недостатньо велося роз'яснення шкідливих наслідків культу [498, арк.81]. Проте, кульмінацією стало оприлюднення прийнятої 30.06.1956 р. Постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків». Текст постанови було опубліковано. Доступний широкому загалові документ відіграв роль сірника у пороховому складі. На поверхню піднялися найнеймовірніші факти біографії «вождя народів» Й. Сталіна, який «непомірно переоцінив свої заслуги, увірувавши у власну непогрішимість» [805].

За декілька днів документ знайшов широке обговорення у масах людей. Освітнянська еліта цього разу була красномовною у своїх виступах. Одні повторювали обвинувальні вирoki диктатору, доповнюючи їх власними спостереженнями та умовиводами. Так, полтавець М. Різун, визнаючи помилки «вождя народів», посіяні ним підозру і тривогу, констатував: «Культ особи роздувався шалено, і, я б сказав, перейшов навіть у стихію, проти якої трудно було виступати». Та, критикуючи Й. Сталіна, забираючи у нього звання класика, Різун, однак, не вдавався до крайнощів: «те, що він зробив корисне, треба визнати і під час лекцій не обходити ці питання» [325, арк.24]. Згодом ця упевненість перейшла навіть у тематичні публікації освітян у періодичній пресі, коли вже без остраху писатимуть про те, що «в останні роки Сталін гальмував розвиток СРСР» [231; 531] та паплюжив теорію В. Леніна [373, арк.51].

Інші під час обговорення тексту постанови шукали причини такого становища. Викладач ЧДП П. Маруня висловив голосне звинувачення, за яким у проблемах СРСР був «винний не тільки Й. Сталін, але всі ми, в тому числі і товариші, які оточували Сталіна» [556, арк.57]. Переконаними у причетності освітян «як працівників ідеологічного фронту» до поширення культу особи у масах були педагоги в інших містах [307, арк.36зв]. Полтавська освітянка Богунова заявила: «Ми зараз сваримо покійників і боїмося, як би чого не трапилось. Дещиця відповідальності лежить на кожному з нас» [310, арк.7]. Причину подібного вкорінення культу вони вбачали у тому, що він знаходив своє відображення «в букварі, і у перших книгах для читання, історії, Конституції» [295, арк.37].

Треті роздумували про донесення проблеми до широких мас. Харківський історик Ф. Дніпровий слушно зазначав, що ця постанова дуже багато проблем принесла гуманітарним вишам, бо з її виходом треба було додатково пояснювати студентам, чому викладачі вищої школи допускали помилки у читанні того чи іншого курсу [535, арк.18]. Зрештою, багатьом вишам довелося щонайменше півроку ретельно звільняти навчальні курси від присутності у них постаті Й. Сталіна [534, арк.6]. Професори ХДП скаржились, що їм опісля доводилось довго просиджувати в архівах, переписуючи навчальні посібники для своїх студентів, вибудовуючи хоча б нові описи громадянської війни [536, арк.28].

Осібнo стояли пропозиції заборонити користуватись біографією Й. Сталіна, а «Коротким курсом» історії партії радили користуватись, доки не буде видано нового курсу [325, арк.24; 387, арк.5]. Молоді було що пояснювати, бо, за спогадами сучасників, студенти вищої школи боялися щось говорити про культ особи Й. Сталіна, бо сказане сьогодні могло розцінюватись негативно через деякий час [33]. Окремі викладачі висловлювали пересторогу щодо швидкого ознайомлення молоді з текстом постанови, інші мали впевненість у правильності реакції молоді. Так, М. Малич з ПДП зауважила: «Основна маса наших студентів правильно сприйняла документи з'їзду. Це був великий перелом у студентів, тому що вони виховані у той час, коли на кожному кроці зустрічались із культом Сталіна. Нам треба багато робити, щоб студенти добре і якнайменш хворобливо пережили цей перелом» [325,

арк.22-23]. Схожі виступи були у викладачів зі Станіславського, Сумського, Харківського педінститутів. В останніх двох навіть радили прискорити цей процес, бо молодь за браком інформації починала слухати закордонне радіомовлення, яке рясніло «наклепами на соціалістичну дійсність» [512, арк.13; 524, арк.4; 958, арк.118]. Хоча і через рік по роботі у цьому напрямку, деякі з педагогів зауважували, що окремі студенти все ще мали пережитки минулих поглядів у свідомості, тому доводилося вдаватися до різних засобів впливу [382, арк.26].

Відтак вища школа УРСР вирішила взяти на себе місію донесення правильного (офіційно-охоронного) варіанту подій, бо, як свідчили партійні боси, частими були випадки, «коли доповідь «Про культ особи та його наслідки» читалася не там, де положено, а ледве не в пивних. Це шкодить ділу» [325, арк.22].

Після подібних заяв пройшла хвиля нових чисток у бібліотеках, яскраві дані про які залишилися в окремих звітах педінститутів [496, арк.33]. Для прикладу, у Полтаві з бібліотечних полиць зникло 5 тис. 486 книг [377, арк.60]. Та переробляли і викидали далеко не все. На кафедрах російської та зарубіжної літератури відкрито говорили, що не збиралися викидати усі твори, де є натяки на культ особи. Так, у багатьох місцях не зняли з курсу твір О. Толстого «Хліб», а лише почали потрактовувати його з позицій ХХ з'їзду, бо твір був значним у творчому доробку письменника [377, арк.45; 378].

Відмінність помітна в нових формулюваннях, що містили особові справи викладачів вищої школи. До прикладу, характеристика завідувача кафедри марксизму-ленінізму ПДП Д. Степанова опісля 1956 р. слово в слово дублювало його ж характеристику за 1952 р., однак, в усіх місцях, де він був «вірний Сталіну» та його політиці, з'являється вірність Комуністичній партії, а перебудова програм кафедр під його контролем відбувається вже не в світлі геніальних праць Й. Сталіна, а у світлі останніх рішень Уряду СРСР [80, арк.52].

Дослідники зауважують, що під час обговорення «Постанови про подолання культу особи...» багато виступів громадян були присвячені звинуваченню інших політиків у причетності до репресій в країні [1027, С.95]. Аби визначити коло найактуальніших питань для освітян країни, за методом вибіркової статистики ми

обробили партійні документи 64 освітніх організацій Полтави, звівши дані з документами різних педагогічних вишів країни та інших установ та організацій [979; 987] (додаток У). Найбільша кількість виступаючих цікавилась, як ЦК та партія могли допустити появу культу особи (у 100% організацій). Не меншу цікавість викликало те, чому про культ Й. Сталіна мовчав ХІХ з'їзд партії (92%) чи яким чином слід було пояснювати безпартійним викриття сталінських злочинів (82%). Найменша кількість згадок належало питанням реальності підґрунтя сталінських гонінь на Г. Жукова (8%) та можливості коригування Й. Сталіним ленінських праць (3%).

Звичайно, лунали і доволі гострі зауваження. Так, викладач КДПІ М. Марченко зауважив, що «між роками 1917-1956 ми шагнули недалеко, бо ці роки були пов'язані з культом особи» [237, арк.14]. Проте, тут знову проявилась подвійність стандартів: його одразу ж засудили, звинуватили, що той «вважає поганими і наш радянський порядок, і нашу культуру» [238, арк.5], і, зрештою, виключили з партії як ворожий елемент [239, арк.8]. Так само траплялось у інших педінститутах. Коли лектор Куць із ДрогДПІ намагався висміяти культ Сталіна у своїх лекціях, це знайшло відривте засудження його колег [239, арк.34]. Іншим фактом «подвійності стандартів» було те, що у 38 педінститутах країни все ще призначали стипендії імені Й. Сталіна, хоча самого вождя уже «розвінчали» постановами та обговореннями [370, арк.66; 392, арк.78; 504, арк.55]. До того ж через рік по з'їзду 12 найменувань творів Й. Сталіна ще були присутні у переліку рекомендованої літератури лекторам Товариств «Знання» УРСР [444, арк.128-130]. Подвійні стандарти породжували також і матеріали проведеної у Москві всесоюзної наради завідувачів кафедр суспільних наук 1957 р. Так, доповідаючи колегам у ХДПІ, викладач І. Честнов пояснював, що твори Й. Сталіна хибно критикувались, бо вони були творами марксистськими, і після Й. Сталіна ніхто так, як він, не висвітлив подібні питання, хоча і відбувалося штучне перебільшення його заслуг. Його колега Ф. Дніпровий у цьому ж руслі згадував виступ професора Найди, конкретизувавши позитивний вплив Й. Сталіна як державника та політика [538, арк.153-154]. Навіть М. Хрущов через певний час вдався до політики «відбілювання» свого колишнього друга та вчителя, від якого «приховували... великі недоліки, займалися окомилуванням». Тепер уже

Л. Каганович, «який підлабузнював», став винний у роздуванні культу особи Й. Сталіна [935].

Подвійність поглядів на Й. Сталіна легко виявити на прикладі одного з найзнаковіших ідеологічних заходів у вищій школі УРСР кінця 1950-х – міжвузівської конференції викладачів історії, що проходила 26-27.02.1959 р. у Полтаві. Директор ПДП М. Семиволос закінчив свій виступ на ознаменування відкриття конференції, оголосивши одним з головних завдань перегляд викладання історії у світлі рішень XX з'їзду [385, арк.1], а викладачі інституту під керівництвом М. Чупруна запропонували нову програму викладання історії, яка зазнала обговорення викладачами педагогічних вишів УРСР. Як і годиться, у ній гостро постало питання боротьби з присутністю імені Сталіна у навчальному процесі. Однак, одностайності воно не викликало. Так, викладач Луцького педінституту Сухарьов говорив, що акценти на подоланні культу особи Йосипа Сталіна у програмі «змазують відомі його історичні заслуги». Тому він пропонував не ототожнювати особу Й. Сталіна з теоретичним поняттям культу особи [385, арк.222].

Виступ його колеги Грінберга зі Сталінського педінституту щодо планів полтавських істориків був яскравим прикладом пристосуванства та пошуку позиції «посередині». Напевне, сталінський образ глибоко засів у свідомості істориків, що не хотіли позбуватися віри у те, у що протягом довгих років вірили самі та переконували десятки людей. Грінберг навіть пропонував не звертати жодної уваги на лекціях на «таку дрібницю», як помилкове повідомлення ТАРС перед початком війни. Щодо самої постаті Й. Сталіна колегам він запропонував говорити про перемогу Комуністичної партії, на чолі якої стояв Й. Сталін, бо саме це у своїх промовах стверджував М. Хрущов [385, арк.234]. Викладач Толпигін з Кримського педінституту також стояв на позиціях того, що помилки Й. Сталіна не грали вирішальної ролі у перебігу Вітчизняної війни, а культ особи не був причетний до післявоєнної відбудови, тому на них не слід загострювати увагу студентів [385, арк.239]. Представник Міністерства Васюта заключним словом поставив крапки над «і»: «помилки треба показувати так, щоб не привести до такого розуміння, що були

самі лише помилки чи що ці помилки мали яку-небудь направленість не в інтересах країни соціалізму, щоб не було кривотолків» [385, арк.242].

Окрім подібних теоретичних конференцій, опісля виходу постанови «Про подолання культу особи...» не з'являлись ґрунтовні теми наукових досліджень, присвячених розробці проблем появи культу особи Й. Сталіна, однак вузи країни звітували уряду про проведення систематичних політзанять з теми «Чому культ особи чужий духові марксизму-ленінізму?» [495, арк.50], витриманої у класичних ідеологічних канонах. Проте, окремі кафедри не барилися і до кінця року проводили семінари для вчителів та викладачів з висвітлення нового підходу до викладання предметів у світлі рішень XX з'їзду [384, арк.3].

Формуванню негативного образу Й. Сталіна сприяли кампанії, що їх організовувало для педагогічних вишів Міносвіти. Його наказ від 16.01.1958 р. «Про роботу Горлівського педагогічного інституту іноземних мов» звертав увагу освітян країни на те, що кабінет марксизму-ленінізму вишу за два роки з початку наступу на культ Сталіна все ще був оформлений наочними посібниками, які були складені відповідно до оголошеного застарілим курсу історії ВКП(б) і були просякнуті культом особи. Це ж мало місце у кабінетах педагогіки та фонетики інституту [458, арк.2; 505, арк.4]. Іншим наказом Міністерства від 18.04.1958 р. започатковувалися обміни делегаціями між педвузами УРСР (наприклад, полтавці мали поїхати до Сталінського педінституту). Першим пунктом пам'ятки до подібних візитів стояло питання вивчення переробки навчальних планів кафедрами у світлі XX з'їзду, окремо стояло дослідження ролі кафедри марксизму-ленінізму в ідейній переробці лекцій [389, арк.12-14; 506, арк.24].

Про факт сталінських репресій уже не боялися говорити вголос. Чого варте привселюдне залякування С. Кафтаряном з СумДПІ свого критика І. Краснопольського: «Якби такі зауваження були висловлені 1937 р., то лектора б посадили» [470, арк.116]. Нарешті, відбулося те, що, напевне, варто було б зробити одразу після широкого наступу на культ Й. Сталіна. Міносвіти УРСР 27.06.1960 р. видало наказ, яким, керуючись Постановою РМ СРСР від 31.03.1960, встановлювало новий порядок присудження стипендій імені видатних діячів науки та техніки, партії

та держави. Віднині у країні існувало 12 іменних стипендій у розмірі 600 крб. Цим же документом встановлювалася стипендія імені В. Леніна найуспішнішим студентам у розмірі 800 крб., що було більше від колишньої сталінської стипендії. Здається, з присутністю Й. Сталіна було покінчено, якби не одне «але». Серед списку 12 іменних стипендій на честь науковців, письменників та поетів можна було знайти і 2 стипендії імені Й. Сталіна. Вони залишились закріпленими за Кримським та Дрогобицьким педінститутами, правда, їхній розмір зменшився до 600 крб. Отже, Сталіна поставили в один ряд з іншими заслуженими та шанованими, однак не на один щабель чи вище В. Леніна [405, арк.30].

Поворотним пунктом, який розпочав пристосування світогляду освітян до нових умов, був XXII з'їзд КПРС у 1961 р. Він остаточно утвердив у думці, що влада не збиралася повертати назад у боротьбі з культом Й. Сталіна. Однією з найзнаковіших подій після з'їзду було винесення тіла Й. Сталіна з Мавзолею. Постанова ЦК так говорила про причини цих дій: «визнати недоцільним далі зберігання в Мавзолеї саркофагу з труною Йосипа Віссаріоновича Сталіна, бо серйозні порушення Й. Сталіним ленінських заповітів, зловживання владою, масові репресії проти чесних радянських людей та інші дії в період культу особи роблять неможливим залишення труни з його тілом у Мавзолеї» [804]. За свідченням С. Кульчицького, суспільство вже було іншим і сприймало цю інформацію без шоку [660, С.110]. Освітняни вищої педагогічної школи не збавляли обертів у боротьбі з культом особи Й. Сталіна. Викладачі Одеського педінституту, які після XX з'їзду скоротили перелік рекомендованих праць Сталіна до мінімуму, після XXII з'їзду праць Сталіна студентам взагалі не рекомендували [1018, арк.93]. Ліберальність поглядів на проблему дозволила Г. Носенку з СумДПІ написати статтю про «теоретичні помилки у працях Й. Сталіна з економічних питань» [479, арк.11]; полтавець Г. Кулик відкрито заговорив про несправедливі цькування історика М. Покровського через засилля культу Й. Сталіна [421, арк.8], так само як з'явилися критичні статті та виступи про державницький «геній» Й. Сталіна [417, арк.156; 419, арк.3]. У цьому плані успіхи були значними, хоча керівництво навчальних закладів визнавало, що вузам ще довго

довелося б працювати, аби подолати у діяльності наслідки культу особи [423, арк.7; 515, арк.1 517, арк. 1-2].

У педінститутах проводились подальші чистки бібліотек від творів Й. Сталіна. Так, у ГДП «чистили» і кафедральні фонди, і великі книгозбірні [514, арк.19зв]. Із 9 тис. 866 одиниць знищеної літератури за 1961-1962 рр. 6 тис. 296 (64%), належали до категорії «застарілої після XXII з'їзду» політичної літератури, що звеличувала культ Й. Сталіна [513, арк.1], через рік повторна чистка з 6 тис. 963 одиниць так само виявить 3 тис. 898 (56%) книг, присвячених Й. Сталіну, та інших «політично застарілих» книг [516, арк.1]. Виникає питання про якість таких переглядів фондів: чи то книг було так багато, чи то навмисне залишали твори класика, що кожна нова перевірка виявляла не меншу кількість заборонених праць, чи ідеологічні чистки постійно розширювали список робіт? У Полтаві завідувачому бібліотеки з цього приводу навіть зробили закид: «стару літературу давно треба було вилучити, звільнивши місце для дійсно потрібних книг» [423, арк.98]. У руслі цього доволі анекдотичний факт виявлено нами під час роботи з матеріалами ГДП. Звіти однієї з «антикультурних» комісій інституту були написані на зворотній стороні розірваних на формат А4 плакатів з переліком нагальних праць Й. Сталіна, так що усі бажаючі, читаючи звіти, могли освіжити у пам'яті «геніальні» твори «корифея науки» чи перелік творів, йому присвячених [518, арк.41-59]. Колишній образ батька Й. Сталіна, який намагались наслідувати і діти, і дорослі, зазнає конкуренції з боку сучасників. Чого варте бодай таке твердження освітян: «Фідель Кастро – уособлення справедливості, чесності, скромності. Ось так повинні вірити люди і нам, комуністам» [336, арк.185].

Та, попри критику, у період з 1961 по 1964 рр. помітні прояви опозиції владному наступу на пам'ять Й. Сталіна. Так, у Бердичівському педінституті викладач О. Малишев, «будучи у полоні поглядів Сталіна», наводив цитати з творів Й. Сталіна у лекціях, проте навмисне не називав автора, за що отримав догану [1018, арк.135]. Схожої критики зазнавали тексти лекцій старшого викладача Глухівського ДП І. Ткачова, а його колегу О. Ковмір звинуватили навіть не у використанні творів Й. Сталіна, а у тому, що у лекціях викладача була «відсутня критика помилкових

установок Сталіна з питань стратегії і тактики» [519, арк.12]. Не дивно, що і багато студентів негативно реагувало на слова лекторів, які займалися критикою Й. Сталіна. Так, навіть у присутності Міністерської комісії після критики особи Й. Сталіна викладачем ПДП І. Попиком студент Тимошенко у доповіді почав захист «вождя». Лектор нічого не сказав у відповідь, за що отримав догану від завідувача кафедри, який рекомендував у таких випадках перебивати студентів і пояснювати лінію партії [400, арк.25-26зв].

Боротьба з культом особи Й. Сталіна сприймалась як щось стабільне, як і влада М. Хрущова, бо у планах педінститутів значилося проведення конференцій на тему «Комунізм і особа» і в 1965 р. [519, арк.4]. Проте, у жовтні 1964 р. до влади прийшов Л. Брежнев і десталінізацію було згорнуто, а разом із нею і наступ на культ Й. Сталіна [620]. У колі освітян не помічено критики реформатора-Хрущова після його «виходу на пенсію» [104], як не було сказано жодного слова (принаймні, офіційно) про припинення пошуку привидів сталінізму [34; 35; 36].

Як бачимо, зміни образів політиків «відлиги» освітянами вищої педагогічної школи УРСР мали ряд спільних ознак. В усіх ситуаціях влада вдавалася до розсіювання уваги громадян перед поворотним моментом у політичному житті країни. З Г. Жуковим це був час річниці революції, з Й. Сталіним – акцент на трудових подарунках з'їздові партії. Задля створення потрібного владі образу чиновників, людей тримали в інформаційній ізоляції, аби за якийсь час методом інформаційної лавини витворити новий портрет колишніх лідерів. Так відбулося з Л. Берією: після піврічної мовчанки низка негативних публікацій скупчили негатив навколо постаті політика до такої щільності, що освітяни окрім як «змієм» його не називали. Традиційними були й мітинги у вишах. Проте, більшість політичних змін траплялася влітку, тому такі мітинги проводили нашвидкуруч із наявними на місцях студентами-заочниками та присутнім на час літніх канікул персоналом.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження ми виявили, що впровадження змін у всіх сферах повсякденного життя освітян доби «відлиги» та їхнє сприйняття залежало від суголосності чи дисонансу групової психологічної атмосфери з індивідуальними мотивами поведінки членів інститутських колективів. Окрім цього ми дійшли таких висновків:

1. Проблема розвитку радянської України часів десталінізації була темою багатьох наукових розвідок, проте у поле дослідників потрапляли здебільшого питання перебігу макроісторичних процесів. Мікроісторичні дослідження життєдіяльності окремих груп нині стають одними з провідних напрямів пошуків.

З початку «відлиги» (1953 р.) аналіз тогочасних подій в історії як держави в цілому, так і вищої педагогічної школи зокрема пройшов чотири періоди. Перший тривав з 1953 до 1964 р., коли праці з історії суспільства та вищої педагогічної школи фактично писались очевидцями та учасниками подій. Роботи як вітчизняних, так і багатьох зарубіжних науковців цього періоду носили переважно заполітизований та заідеологізований характер. Другий період тривав із 1964 по 1985 роки, коли реформи М. Хрущова за режиму «застою» в СРСР отримали оцінку помилкових і підлягали забуттю. Третій період (1985-1991 рр.), ознаменований «перебудовою» в СРСР, виявив нові тенденції в дослідженнях «відлиги». Пост-сталінський Союз РСР став предметом дискусій та обговорень, критичного осмислення сталінського етапу розвитку держави. Для сучасного стану розвитку історіографії (з 1991 р.) характерним є намагання подати нову оцінку хрущовської «відлиги», відмежувавшись від стереотипів та ідеологічної зашореності. Цьому сприяли демократичні процеси у країні: від появи незалежної періодики та формування потужних наукових центрів до відкриття доступу до доробків закордонних авторів та раніше закритих фондів архівів.

2. Аналіз матеріалів з теми дослідження виявив потужну джерельну базу, до якої входять неопубліковані архівні матеріали, оприлюднені документи, матеріали з періодичних видань, мемуаристика, візуальна документалістика та усні свідчення

очевидців подій. Повсякдення освітян вищої педагогічної школи забезпечене в основному документами, які через партійний тиск часто висвітлювали дійсність у визначених ідеологією межах. Нами відмічено особливу роль усних свідчень людей, колишніх викладачів та студентів педінститутів, які жили у добу М. Хрущова. Вони слугували одним із джерел верифікації історичних документів, звичайно, з певними методологічними уточненнями. Особливу увагу було приділено періодичній пресі та кінохронікам досліджуваного періоду як додатковому джерелу вивчення зміни повсякдення і світогляду освітян. Аналіз джерел показав, що в авангард досліджень історії повсякдення мають бути висунуті матеріали навіть не стільки обласних, скільки відомчих архівів, усні спогади та локальна періодика.

3. Методологічний арсенал історика має бути суттєво доповнений напрацюваннями як суміжних наук (етнографія, антропологія тощо), так і не пов'язаних з історією предметом дослідження дисциплін (математика, психологія, медицина та інші). Це дозволить розширити коло досліджуваних проблем та по-новому поглянути на умовиводи попередників, збагативши чи спростувавши їх. Дослідження зміни повсякденної свідомості замкнених груп одним із вирішальних принципів аналізу повинне мати принцип психологічного детермінізму. У визначенні еволюції повсякденної свідомості вагоме місце слід відводити умовам розвитку питання та технологіям впливу на колектив; зосереджуватися на чіткому колі учасників процесу; з'ясувати мету та результат дії системи чинників впливу на повсякденну свідомість групи.

4. Для першого періоду, що тривав Упродовж 1953 – 1955 рр. педагогічні виші були вимушені розв'язувати безліч матеріально-побутових проблем, пов'язаних із післявоєнним становищем країни. Першою з них була аварійність навчальних приміщень та тривала відбудова навчальних корпусів. Кидалася в очі економічна криза вишів та їхня фінансово-господарська залежність від центру. На додачу соціальні негаразди збільшувала невідповідність навантаження та рівня заробітної плати викладачів, що було особливо помітно на фоні стабільно «дорогого життя», попри систематичні зниження цін. Окремою проблемою залишалось вирішення житлового питання студентів та викладачів у післявоєнній країні. Матеріальні статки

молоді часто були мізерними, що змушувало її шукати підробітку як на стороні, так і в інститутах. Навчально-виховний процес характеризували бюрократизм та засилля ідеологічних кампаній. Дозвілля включало санкціоновані владою вечори відпочинку, заняття у студентських наукових товариствах та у гуртках художньої самодіяльності. Проте, яскравим прикладом тоталітарного контролю був наступ на релігійність студентів та викладачів та боротьба за моральність колективу. Тиск влади та умови життя штовхали людей до прояву девіацій (алкоголізм, крадіжки тощо).

Упродовж 1956 – 1958 рр. колективи педінститутів розвивались у значно кращих умовах. Цьому сприяв перехід інститутів на самообслуговування студентів. У цей період значно покращилося і персональне благополуччя освітян. Нами відмічені високі заробітки професорсько-викладацького складу вишів, розвантаження робочого часу (утвердження шестигодинного робочого дня). Проте, молодь в умовах лібералізації життя зазнала емоційно-інтелектуального виснаження пропагандистською роботою, що викликало апатію до суспільно-політичних проблем тогочасності. Керівництво вишів та партійних осередків продовжило сувору фільтрацію естетичних смаків молоді в музиці та літературі, посилило активне втручання в особисте життя співробітників та студентів під приводом боротьби за соціалістичну законність та моральність. Влада визнала наявність тютюнової та алкогольної залежностей у педколективах, розпочавши кампанію з оздоровлення як у робочий час (обов'язкові зарядки, профілактика, теоретичні лекції), так і у час відпочинку (спортивно-оздоровчі табори, профілакторії вишів тощо).

У 1959 – 1964 рр. відбулося значне покращення матеріально-технічної бази вишів за рахунок самообслуговування. Виші руками молоді не лише відновили колишню міць, але й зробили крок уперед з оновлення приміщень навчальних корпусів, гуртожитків, з упорядкування території та спортивних ділянок. Однак, уже наприкінці «відлиги» вища школа знову зіткнулася з проблемою нестачі приміщень. Цього разу вона була породжена не розрухою, а збільшенням контингенту студентів. Грошова реформа 1961 р. не вплинула суттєво на добробут освітян: загальне співвідношення заробітних плат до купівельної спроможності не змінилося, як не змінилась і різниця зарплат у вишах. Натомість з'явилась Міністерська заборона

працевлаштування студентів у вишах. У країні вдалися до економії стипендіального фонду за рахунок заборони виплати грошей молоді під час виробничих практик. В останній період постала проблема обмеженості вакансій для випускників педінститутів у школах регіонів.

Як бачимо, два компоненти – побутові умови та матеріальне забезпечення – були наріжними каменями у формуванні мотивації освітян вищої педагогічної школи у їхньому житті. Саме вони визначали ставлення до реальностей «відлиги» та слугували стимулами чи то анти стимулами участі у реформах у країні. Наявність обладнаних приміщень для навчання, житлової площі, задоволення первинних потреб у харчуванні, комфорті та безпеці сприяли формуванню почуття вдоволення. На початок десталінізації стан вдоволення життям був доволі умовним. Післявоєнна відбудова країни вилилась у те, що освітяни зіткнулися з частковим задоволенням або ж повним незадоволенням запитів у сфері медичної допомоги у непристосованих для життя та роботи приміщеннях. Окремими складовими незадоволеності були проблеми сімейного стану (значна частка розгляду справ сімейних зрад, побутових сварок, що закінчувались побиттям дружин тощо).

Практика самообслуговування у вишах допомогла вивести вищу педагогічну школу з матеріально-побутової кризи. Велика роль у цьому процесі належала апелюванню до так званих у психології «псевдопочуттів» освітян (почуттів, витворених штучними суспільними (здебільшого ідеологічними) установками). Одним із них було прищеплення почуття обов'язку перед вищим навчальним закладом та державою у розбудові її добробуту (за принципом «заможна країна – заможні громадяни», прямо протилежним принципу «заможні громадяни – заможна країна»). Іншим мотивуючим «псевдопочуттям» було почуття причетності до досягнення спільних цілей з відродження втраченого у війні рівня матеріального розвитку вищої школи. У переліку мотивації освітян до активних дій у зміні ставлення до дійсності та практичного перетворення свого побуту слід назвати «мотиви влади». На початку десталінізації тягар сталінської моделі управління передбачав домінування мотиву примусу. Він виявлявся у масових організованих кампаніях покращення побуту, формуванні системи невідповідності грошової

винагороди і відпрацьованого часу. Згодом метод примусу заступив метод винагородження (здебільшого морального) та метод нормативної влади, за якого тиск перестав носити погрозливі форми звільнення, відрахування, масовості, а тримався лише на виконанні повноважень і дотриманні субординації у колективі.

Останню групу мотивів, яка змінила сам побут освітян та їхнє ставлення до дійсності складала особисті мотиви. Мотив саморозвитку допоміг молоді покращити матеріально-технічну базу вишів (юні техніки та майстри власноруч будували, електрифікували, газифікували та оформлювали приміщення з метою самопрояву, аніж з метою отримати винагороду). Сюди ж варто віднести і мотив досягнення, який влада почала використовувати, організувавши конкурси кращих кімнат, вишів, вулиць, давши старт боротьбі за звання гуртожитків комуністичного життя та найкращої організації дозвілля студентської молоді у вищій школі тощо.

Релігійність, яка є одним із чинників формування почуття задоволення дійсністю (а часто і стану повного задоволення чи то щастя людей), була проголошена негативною складовою життя освітян. На початку десталінізації відбулась умовна офіційна лібералізація ставлення влади до релігійних почуттів віруючих (постанова ЦК КПРС 1954 р.), Та на місцях вища школа методами влади (в основному, методом примусу) формувала у молодих людей та співробітників вишів уявлень про хибність віри. Образ педінститутів як «однієї з найнепорушніших атеїстичних твердинь» у свідомості педколективів насаджувався через низку негативних санкцій. Найчастішими були вербальні покарання (осуд та критика членів колективу), інколи вдавались до соціальної ізоляції та до виключення з вишу. Позбавлення волі щодо віруючих у вищій педагогічній школі нами не виявлене, проте частими були випадки участі педагогів у громадських судах над віруючими, що таким чином ставали непрямим негативним мотивом відмови від віри. Зі згортанням ліберальних тенденцій у владній політиці посилювались і обмеження релігійності студентів та викладачів.

Аналіз повсякденних практик молоді виявив, що доволі стійкий інтерес до танців був викликаний не тільки потягом до активного відпочинку (без усвідомлення мети діяльності), а й бажанням (з більш-менш чітким усвідомленням мети) протиставити систему «молодіжних цінностей» цінностям офіційно-ідеологічним. Закордонна

музика відігравала роль каталізатора суспільних настроїв, що витікали з мотивів бунту. Це у свою чергу викликало певні санкції влади (від вербального попередження до соціальної ізоляції у колективах). До речі, метод соціальної ізоляції доволі вдало діяв щодо таких самих виявів бунту у моді «стиляг».

На противагу живому інтересу молоді, партійна та адміністративна влади вдавалися до формування штучних інтересів. Задля цього часто апелювали до «псевдопочуттів» молоді. Головним із них було почуття причетності (у даному випадку – до лав передовиків ідеологічного фронту країни, а, отже, морально стійких проводирів істинних соціалістичних уявлень про моду та культуру). Іноді студентство вдавалося до протистояння чисельним кампаніям адміністрації вишів зі згортання «негідних радянського вчителя» танців чи прослуховування забороненої музики. Воно базувалось на мотивах, що виходили з цієї ж групи «псевдопочуттів»: з почуття дорослості (подібно «розуміємо життя не гірше за тих, хто нас повчає») та з почуття нового (на зразок «зміни у країні після Сталіна мусять торкнутися всієї культури»).

Яскравими виявами суспільної девіації були надмірне паління, алкогольна залежність та дрібні злочини у колі освітян та студентів. Для молодих освітян у більшості випадків девіації були конформними (приспосувальницькими) (розпиття алкоголю, паління організовувалось добровільно задля «гарного настрою» та «за компанію»). Часто відхилення у поведінці були викликані соціальною аномалією підпорядкування (коли молоді люди опинялись у середовищі старших, досвідченіших студентів) та аномалією інновації (коли студенти пробували щось нове у нових соціальних умовах вищої школи). Що ж до викладачів та студентів значно старшого віку, то їхні девіації були радше примусовими, викликаними потребою у втечі від дійсності, яка згодом переростала у стан залежності та афекту. Їхні девіації були наслідками участі багатьох у Вітчизняній війні, незадоволенням матеріальних чи моральних вимог суспільством та державою, проблемами у родині, на роботі та у власному світі цінностей. Частими ставали випадки так званого соціального ретретизму, відходу від життя, що були наслідком появи хронічного алкоголізму, який потребував стаціонарного медичного лікування. Непоодинокими були випадки,

коли викликана алкогольним сп'янінням поведінка з девіантної ставала делінквентною, а порушення норми моральної ставало порушенням норм закону.

Делінквентна (кримінальна) поведінка педагогів була викликана декількома чинниками. Одним із них був алкоголь. У цьому разі кримінальна поведінка розвивалася з примусової девіантної поведінки. Викликана соціальними злиднями, делінквентна поведінка переростала в імпульсивну девіацію. Тоді психологічна та психічна виснаженість освітян через незадоволення потреб у грошах, продуктах, теплі штовхала їх до втрати самоконтролю і, як наслідок, до злочину всупереч власним поглядам, що видно з подальшого розкаяння подібними «злочинцями». Останнє місце займали соціальні аномалії бунту та ритуалізації (коли злочини коїлись у наслідок бравади чи тими, хто уже відбував покарання за крадіжки і мав рецидив).

5. Реформи у галузі освіти в СРСР/УРСР (головна з яких – політехнізація навчання), відбивались на повсякденні освітян у залежності від тих умов, що існували у вищій школі у різні роки їхнього проведення. У період 1953-1955 рр. гальмування політехнізації відбувалось через кризу матеріально-технічної бази навчальних закладів. Часом не сприяли цьому процесу і поточні реформи з укрупнення та ліквідації окремих педагогічних та учительських інститутів. Якщо освітяни і долучалися до наближення освіти до життя, то робили це у межах науково-теоретичних розробок із виробничого навчання та масового екскурсійного руху на підприємства та установи.

Протягом 1956 – 1958 рр. багато справ зрушилося з мертвої точки. Окрім скасування плати за навчання, що суттєво збідьорило студентів, держава стала робити перші суттєві матеріальні дотації на політехнізацію школи. Надходження фінансів до вишів дозволило відкрити виробничі майстерні в інститутах. Доволі часто це робилося уже після того, як студенти власноруч будували необхідні приміщення у межах руху за самообслуговування. Іншою новацією було залучення спеціалістів з виробництва до навчального процесу у педагогічній школі. Вони мали б забезпечити викладання нових, технічних та виробничих дисциплін. Та з розв'язанням одних проблем політехнізації, виші здобули інші, як то брак сировини для виробничого навчання. У багатьох вишах вона долалась організацією перших виробничих практик

молоді на заводах, фабриках, у колгоспах, де студенти працювали на готовій матеріально-сировинній базі. З розвитком ідеї подібних практик зазнали суттєвих змін питання екскурсійного руху. Подекуди викладачі зауважували обмежені фінансові та часові можливості для його продовження. Посилення зв'язку педагогічної школи з життям вилилось у регламентований державою вступ виробничників до лав майбутніх освітян. З одного боку, це значно розширило потенціал вишів, долучило до освіти ширше коло молоді. З іншого боку, заклало підвалини нових проблем: надмірного захоплення виробництвом і відходу педагогіки на другий план. Усе це разом із наступним витком реформ призвело до емоційно-інтелектуального виснаження освітян.

Фінальна стадія реформування освіти упродовж 1959 – 1964 рр. ознаменувалася суттєвим збільшенням наборів абітурієнтів з виробництва, старанність яких відзначали у звітах кафедр, факультетів та інститутів. Держава активними діями допомогла оновити устаткування інститутських лабораторій, приділила значну увагу дотриманню техніки безпеки молоді. Позитивними кроками було зародження програмованого навчання та організація практики молоді з присвоєнням робітничих професій. Освітянський простір почали завойовувати ідеї заводів-вузів. Проте, у процесі роботи виявилась невідповідність виробничого та педагогічного досвіду залучених спеціалістів з виробництва, після чого влада організувала спеціальні педагогічні семінари для новобранців вишів. Під кінець «відлиги» у колі освітян помітно зросло невдоволення абсолютизацією політехнічного навчання.

Зміни в агропромисловому комплексі також вплинули на повсякденне життя педінститутів. Реформи промислового сектору більше зачіпали проблеми політехнічних практик, інколи ставали предметом дебатів на партзборах. Натомість основними були реформи у галузі сільського господарства. Упродовж 1953 – 1954 рр. нами була помічена відсутність реакції педагогів на сільськогосподарську політику уряду Г. Маленкова, що було властиве селянам, сільським учителям тощо. Першими формами зближення освіти з аграрним сектором було встановлення шефства вишів над колгоспами та часом насильницьке залучення молоді до роботи у ботанічних садах, які перебували у стані післявоєнної кризи. Їх характеризувала низька

урожайність та майже нульова рентабельність дослідних ділянок освітян-аграріїв, траплялися випадки спекуляції урожаєм. В основному протягом першого періоду «аграризації» світогляду освітян у педінститутах надавали перевагу теоретичним дослідженням проблем сільського господарства та промисловості, а не практичному застосуванню розробок.

Якщо на початку 1955 р. характерною була слабка матеріально-технічна база сільськогосподарського навчання молодих освітян, то до кінця 1957 р. ситуація покращилась. Цьому сприяло залучення працівників АПК до навчального процесу, кампанія з самообслуговування у вишах та вихід інститутської науки з кабінетів на поля. Прикметно, що частими у роботі освітян стали звернення до закордонного досвіду ведення сільського господарства, що втілювалось у практиці створених на базі ботанічних садів агробіостанцій. Подібні ініціативи стали можливими завдяки активному творчому піднесенню у колективах у зв'язку з реформами М. Хрущова. Проте, непоодинокими були випадки суперечливості якісних та кількісних показників сільськогосподарської діяльності освітян.

У 1958 – 1964 рр. помічене посилення матеріального стимулу роботи на землі. Зросла ініціатива молоді у вивченні та популяризації аграрної політики держави, апогеєм якої став виїзд на цілину студентів вишів. Значущості проблем АПК для освітян сприяло накопичення позитивного професійного досвіду молоді на агробіостанціях та отримання перших високих показників наукових експериментів викладачів та студентів на полях областей. Освітняни УРСР стали одними з найактивніших учасників кампанії з озеленення міст та передмість республіки. Натомість згодом виявилась повна угодницька позиція щодо дій влади, помітна хоча б у відсутності реакції на наступ на присадибні ділянки та у підтримці «кукурудзяного буму» у практиці та побуті освітян. Педагогічні колективи вголос заговорили про порушення балансу між навчанням та сільськогосподарською діяльністю лише в останній рік «відлиги».

Осібне місце у колі проблем повсякдення займала проблема української мови. Упродовж січня – червня 1953 р. мали місце зниження мовної грамотності як студентів, так і співробітників вишів не стільки як результат русифікаторської

політики, скільки як складова загальної неграмотності. Освітянам були властиві часті явища «перемикання мовного коду»: вживання суржику та переходу на мову співрозмовника. Цьому сприяла політика подвійних стандартів із боку центральної влади, яка одночасно визнавала засміченість української мови та просувала сталінські ідеї схрещення мов і культур. Освітяни ставали активними пропагандистами значущості російської мови у лекційних курсах, пропагандистській роботі та у публікаціях у пресі. Попри це у вищій школі траплялись періодичні спалахи занепокоєння статусом української мови у школах республіки. Однак, якщо якась «боротьба» за мову і була, то вона була скоріше демагогічною: починання залишалися лише на папері чи у коментарях, до активних дій справа так і не доходила.

У період з червня 1953 по грудень 1955 рр. у державі та у колективі педагогів вишів відзначена наявність двох орієнтирів: на розширення вжитку української мови та на збереження позицій російської у повсякденному спілкуванні. Посиленню інтересу до рідної мови сприяло залучення викладачів до загальнодержавних проектів вивчення та відродження діалектів, говірок української мови. Допомогло і запровадження єдиного мовного режиму у вишах, з часом агресивною апробацією технологій подібної українізації колективів. Це призвело до появи перших центрів спротиву українізації навчального процесу. Не допомагав і конфлікт ентузіазму «українізаторів» і матеріально-методична незабезпеченість української школи.

Період з 1956 по вересень 1958 рр. ознаменувався початком відкритого висловлювання позиції з приводу українізації вищої школи. Це призвело до розширення простору мовного конфлікту: мовна проблема вийшла з мікрорівня (рівня замкненої групи, колективів педінститутів) на мезорівень (рівень міст та областей). Слід зауважити появу так званої «просторово-часової відчуженості» російськомовних (вони не створювали проблеми, доки не створювали проблем їм самим). Стійкість «українізації» забезпечувалась наявністю Міністерського контролю за процесом та створенням паритетності української та російської мов без ескалації їх протистояння як на рівні вишів, так і у владних колах.

В останній період, що охопив вересень 1958 – 1964 рр., попри помітні плоди українізації вищої школи, підвищення рівня української мови фізико-математичних, природничих та ідеологічних дисциплін, розпочався реверсний хід держави у мовній сфері. Почалася прихована русифікація освіти, переростання державної політики «єдиного мовного режиму» у політику «єдиної перспективної мови». Це призвело до відновлення проблеми нестачі україномовних шкіл та класів міст для баз практики студентів. На противагу цьому ми помітили завуальовану лояльність до українізації вищої школи республіканського Міністерства освіти. Мав місце процес апробації на міцність «мовної стійкості» українців. Йому були властиві виступи педагогів проти ініціатив уряду зі зросійщення школи, прилаштування педагогічними колективами державних ініціатив з політехнізації навчання для поширення ідеї української вищої школи. Дії уряду лише викликали появу «мовного екстремізму» до російськомовних текстів у підручниках та лекціях з боку частини викладачів вишу та поодинокі демонстрації протидії українізації вищої школи з боку молоді.

6. Опис зміни повсякденного ставлення освітян до політичних діячів включає у себе переоцінку образу політика, формованого владою, пресою, суспільством та членами замкненої групи, а не лише самим реальним політиком. У більшості розглядуваних випадків формування ставлення освітян до постаті політичних діячів проходило за умов розсіювання акцентів уваги перед початком наступу на людину, створенням атмосфери інформаційного голоду та наявності ініціативної групи всередині колективу, яка задавала тон дискусіям. Для утвердження нових образів політиків залучались технології інформаційної лавини, за якої інформація виливалась у суспільство у чітко визначений у часі момент, метод шокової терапії (створення кардинально протилежних домінуючим уявленням про людину) та метод реверсного ходу (як у періодичному поверненні до проблеми через час, так і у відродженні колишнього образу політика). Аналіз поведінки освітян УРСР дозволяє з упевненістю віднести поведінку освітян до групи механічної солідарності (за Дюркгаймом), властивій тоталітарним суспільствам, хоча інколи траплялись випадки органічної солідарності. Проте, їхня поява була епізодичною, поодинокую; перспектива розвитку поведінки зазнавала спротиву системи. Це також дозволяє

підтвердити те, що почуття освітян були в основному не індивідуальними і щирими, а приписаними суспільством через необхідні форми поведінки.

Повсякденне сприйняття Й. Сталіна викладачами та студентами педагогічних вишів будувалось на схожих вихідних позиціях з іншими політиками. У період з 1953 по лютий 1956 рр. домінував образ Й. Сталіна як батька, друга та учителя, продовжувалась ідеологізація та догматизація сприйняття тверджень «вождя». Велику роль у підтримці повсякденного позитивного іміджу Й. Сталіна відіграло посилення почуття трагізму втрати, що переросло в обожнювання, хоча мала місце опосередкована критика культу особи як такого та нестійка індивідуальна лібералізація свідомості. Упродовж часу із 20 лютого 1956 по жовтень 1961 рр. почалася повноголоса критика культу особи як у державі загалом, так і у вишах зокрема. Проте така критика була хвилеподібною: від стимулу до стимулу, бо освітянам була притаманна полярність поглядів на Й. Сталіна (від засудження до виправдання). Окремі вдавалися до самозасудження за насаджування культу. Під час заключного періоду (жовтень 1961 – 1964 рр.) тривала штучна інформаційна ізоляція питання сталінських злочинів, однотипність звинувачень замінили стан шоку на буденність критики Й. Сталіна у навчальних програмах, у виступах тощо. Яскравими прикладами поглядів була практика акцентів на порівнянні двох епох – сталінської та хрущовської. На противагу культу Й. Сталіна освітяни почали шукати альтернативні ідеали (від образу «вірного ленінця» М. Хрущова до «істинного комуніста» Ф. Кастро). Однак, стало помітним виснаження критикою «вождя», бо подекуди траплялись виступи на захист образу Й. Сталіна. Зрештою, зняття М. Хрущова призвело до різкого згорання боротьби з культом Й. Сталіна й у вищій педагогічній школі УРСР.

Боротьба з культом особи в СРСР значно вплинула на повсякденний світ педінститутів. Продовження критики «культу особи» на рівні вишів породило свої проблеми. Упродовж 1953 – 1955 рр. нами відмічене збереження остраху студентської критики через можливі репресії та прикриття критикою зведення рахунків між підлеглими та керівниками. Часто це призводило до практики анонімних доносів. У період 1956 – 1957 рр. критика вийшла на мезорівень (від

звинувачень управлінців вишів до критики партійних чиновників з регіонів). Стали частими кампанії протидії почесним дипломам, грамотам до свят, згадкам історичних лідерів у навчальних курсах. Розпочався відкритий наступ на статус безпосереднього керівництва навчальних закладів, що призводило до партійної та громадської «ізоляції» очільників, розколу колективів. Була помітна зміна мотивації «боротьби» (від критики особи директора чи чиновника до критики бюрократії як явища, від особистих конфліктів до питань управління). Відповіддю на критику «культу особи» директорів нерідко були репресивні відповіді влади (звільнення, звинувачення у ворожості). Протягом 1958 – 1964 рр. відбулося затухання агресії проти директорів вишів. Нами відстежена залишковість мотивів подальшого виникнення конфліктів. Проблема боротьби з «культами» на місцях уже вийшла на мегарівень (рівень держави), що призвело до втручання влади у розвиток подібних конфліктів. Часто це призводило до реанімації у молоді страху за критику.

В основі початку конфліктів лежали викривлення офіційної (ідеологічні заклики, постанови) та особистої інформації (події з минулого життя керівників) та хибне розуміння інтересів кожної зі сторін конфлікту (звинувачення у шкурництві, образи як тиранів тощо). За своїми наслідками, боротьба з місцевими культурами була конфліктом деструктивним. Він не приніс суспільству та групам освітян позитивних результатів, радше розділивши їх, аніж підштовхнувши до якісних зрушень. Як загальне явище у житті колективу, такий конфлікт був тривалим. Хоча окремі його компоненти були проявами короточасних конфліктів (рівень викладач-завідувач кафедри). Інші ж переростали у категорію безнадійно затягнутих (рівень колектив-директор тривав декілька років). За характером виникнення «боротьба з культурами директорів» розпочиналась як стихійні конфлікти, породжені історичними реаліями. Часто до життя їх спонукали гострі вислови урядовців та публікації у ЗМІ. Проте, з плином часу, спонтанність виникнення заступила чітка запланованість цих конфліктів. Із згасанням державної ініціативи у боротьбі з культом особи на рівні держави, освітяни починали апелювати до проблеми культу у потрібний їм час. За характером перебігу більшість таких конфліктів була гострими та хронічними. Вони зачіпали питання тривалого періоду розвитку, торкалися сфер особистого життя,

роботи та переконань. Затухання конфліктів доволі часто відбувалося за допомогою втручання зовнішньої сили. Нею для конфлікту на кафедрах був директор вишу, для конфліктів із директором – партійні органи, у конфліктах громад із партійцями місцевого рівня – ідеологічні відділи та ЦК КПРС. Спонтанного завершення подібних конфліктів нами не помічено. За критерієм «істинності-хибності» боротьбу з місцевими культами можна класифікувати як змішані істинно-хибні конфлікти. Так, хибні звинувачення розпочинали конфлікт, у ході якого порушувалися питання справжнього чи бодай умовного звинувачення інших. Наприклад, звинувачення директора ПДП М. Семиволоса у сімейних зрадах та звинувачення місцевих партійних керманічів у відірваності від народу, надмірних розкошах та зверхності переросло у звинувачення у «культі».

За суб'єктами дій такі конфлікти були як міжособистісними (рівень викладач-завідувач кафедрою), так і між груповий (групи підтримки та опозиція директору вишу). Інколи вони переростали у конфлікти між суспільними групами. Цьому сприяли звинувачення колективом вищої педагогічної школи колективу обкому, міськкому чи райкому КПУ. За сферою дії боротьба з «культами директорів» були здебільшого трудовими конфліктами. З'ясовуючи ранг конфлікту, зауважимо, що спочатку боротьба з культами особи місцевих керманічів розвивалась як конфлікт вертикальний (ініціатива розвінчання ішла зверху до низу (згадаємо заклики суцільної критики ще за останніх днів життя Й. Сталіна) згодом звинувачення пішли знизу, від освітян та інших соціальних груп до критики вищих партійців). З рештою, на рівні педінститутів ці конфлікти належали зовсім до іншої категорії – конфліктів підлеглості.

7. Зазнало змін повсякденне бачення педагогами політиків доби. На початку «відлиги» Л. Берія у колективах педінститутів (січень – 9.07.1953 р.) мав образ «лицаря суворої честі», перебуваючи у тіні Й. Сталіна. Увага освітян до чиновника була розсіяна тривалістю трауру за «вождем народів», вплинула на хиткість позицій урядовця і його «інформаційна самоізоляція». Це законсервувало образ вірного Й. Сталіну товариша у свідомості педагогів. У період з 10.07.1953 по грудень 1953 р. мала місце опосередкована критика Л. Берії освітянами через критику культу особи

як такого. З наступом держави на урядовця, у вишах провели обвинувальні мітинги, яким була властива показовість підтримки політики партії. Почалася хвиля чисток бібліотечних фондів вишів від творів опального міністра. Проте, аналіз повсякденної документації вишів виявив ситуативність інтересу до проблеми Л. Берії.

Протягом 1954-1964 рр. образ Берії-зрадника у свідомості освітян підтримувала штучна інформаційна ізоляція проблеми. Сприяла цьому й періодична ревізія документації вишів з метою прибрати згадки про Л. Берію. Не дивно, що у колі освітян частими були звернення до постаті Берії як до одного з джерел негараздів СРСР у лекційних курсах, а негативний образ «берієвських годуванців» був усталеним звинуваченням усіх опозиціонерів та незгодних як у державі, так і у стінах інститутів. Повсякденне ставлення освітян до постатей Г. Маленкова, Л. Кагановича та В. Молотова зросло у єдине розуміння їх як «антипартійної групи». Звичайно, тлумачення ролі політиків мало певні відмінності упродовж 1953 – червня 1957 рр., пов'язані з діяльністю урядовців. Проте, до кінця 1964 р. уже стало єдиним баченням їх як об'єднаного спільними мотивами «угруповання». Освітянам властиве негативне тлумачення ролі політиків у попередньому житті країни, обурення, забуття позитивного досвіду урядовців. У вишах висували звинувачення чиновників у багатьох негараздах, поєднуючи образ «антипартійної групи» з постаттю Л. Берії. Часто педагоги намагалися за рахунок критики державників обілити Й. Сталіна.

У Г. Жукові колективи педінститутів УРСР у період із 1953 по листопад 1957 рр. убачали другого після Й. Сталіна геніального стратега та воєначальника. Після смерті «вождя народів» мав місце поступовий вихід політика з тіні сталінського генія, що породило формування образу Г. Жукова як «сина народу» та «рятівника єдності партії» у добу виступу «антипартійної групи». Закріпленню позитивного образу маршала у колі освітян сприяла циклічність впливу на свідомість через лекційні курси з історії Другої світової війни. Упродовж листопада – грудня 1957 р. освітяни виявили низьке зацікавлення проблемою «культу Жукова». Увага колективів була розсіяна передсвятковими приготуваннями до річниці революції. На організованих у переддень свята партзборах помічена обмеженість висловлювання думок освітянами, характерним було формування нового негативного ставлення до Г. Жукова

здебільшого на основі персональних спогадів освітян про армійську службу. Педагоги долучились до створення образу Г. Жукова-винуватця давніх та нещодавніх проблем країни. Через державну інформаційну блокаду питання з грудня 1957 по 1964 рр. педагоги змінили навіть орієнтири лекційних курсів, у яких Г. Жуков із героя перемог став винуватцем програвів у війні.

Подальші дослідження мають лежати у площині вияву мотивів повсякденної діяльності освітян у сферах національного самоусвідомлення, пошукові проявів опозиційності владі, тлумаченні ролі неописаних нами політичних діячів (А. Мікояна, М. Хрущова, Л. Брежнєва тощо) та власне КПРС у процесі зміни ставлення освітян до них з 1953 по 1964 рр. Це має відповісти, якими шляхами відбувалась кореляція повсякденного світогляду науковців та студентів у перехідний період «відлиги»; які умови сприяли піднесенню Л. Брежнєва; якими методами відбувалось «викриття» М. Хрущова і чи відбулось воно взагалі; які позиції займав «вічний» А. Мікоян у світогляді освітян крізь призму лекційних курсів, виступів на партзборах та розмовах тощо. Не менш злободенними будуть пошуки суспільних девіацій у середовищі освітян (вияв девіантної поведінки та її мотивів у робочих, сімейних, побутових стосунках), тлумачення повсякденної взаємодії колективів вищої педагогічної школи з різними установами міст, регіонів та центру, з описом характеру взаємодії, її причинами та наслідками.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Аджубей А. Крушение иллюзий = Время в событиях и лицах: Хрущёв / А. Аджубей. – М.: Интербук, 1991. – 347 с.
2. Ажнюк Б. Лінгвістичні аспекти глобалізації в Україні / Б. Ажнюк // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28-29 травня 2001 р. – К.: «Київський університет», 2002. – С.144-150.
3. Акін Ф. Після обіду / Ф. Акін // Радянська освіта. – 18 вересня 1963. – №74. – С.4.
4. Андрощук О. Соціорелігійні аспекти радянської повсякденності [Рец.] Бондарчук П. М. Релігійність населення України в 40-х – 80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 382 с. / О. Андрощук // Український історичний збірник (далі – УІЗ). – 2010. – №13. – С.218-221.
5. Андрущенко Ю. Нащадкам! / Ю.Андрущенко // Зоря Полтавщини. – 8 квітня 1962. – №74. – С.4.
6. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Хана Арендт. — М.: ЦентрКом, 1996. – 672 с.
7. Артёмов В. Л. Против клеветы и домыслов: Сущность, методы, практика контрпропаганды / Владимир Львович Артёмов. – М.: Политиздат, 1987. – 160 с.
8. Архипенко Л. М. Педагогічна освіта в Україні в період переходу до обов'язкової загальної середньої освіти (суспільно-політичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л. Архипенко — К., 1993. – 22 с.
9. Архів Олександра Лук'яненка (далі – Архів автора), ф.1. УРСР 1953-1964 рр., оп.1. Макроісторія, спр. День повітряного флоту СРСР (Реж.: Бойков В.,1951).
10. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Великая Отечественная. (Реж: Венжер І., Кармен Р., Сеткіна І.,1965).
11. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Наш Никита Сергеевич (Реж.: Сеткіна І.,1961).
12. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новости дня. Хроники наших дней. Январь 1954 г. №1. (Реж.: Венжер І.,1954)

13. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Янвaрь 1954 г. №5 (Реж.: Венжер І.,1954).
14. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Янвaрь 1954 г. №6 (Реж.: Медведкін А.,1954).
15. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Февраль 1954 г. №12 (Реж.: Геніна І.,1954).
16. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Апрель 1954 г. №20 (Реж.:Тулуб'єва З.,1954).
17. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Апрель 1954 г. №24 (Реж.: Кравчуновський І.,1954).
18. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Апрель 1954 г. №25 (Реж.: Подгорецька О.,1954).
19. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Май 1954 г. №26 (Реж.: Дербишева Л.,1954).
20. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Май 1954 г. №31 (Реж.: Вертова К.,1954).
21. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Іюнь 1954 г. №32 (Реж.: Венжер І.,1954).
22. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Август 1954 г. №44 (Реж.: Кармазінський М.,1954).
23. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Октябрь 1954 г. №59 (Реж.: Кармазинський М.,1954).
24. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Апрель 1955 г. №25 (Реж.: Славінська М.,1955).
25. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Янвaрь 1957 г. №1 (Реж.: Тузова З.,1957).
26. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Март 1957 г. №11 (Реж.: Дербишева Л.,1957).
27. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Апрель 1957 г. №17 (Реж.: Соловійова Н.,1957).

28. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Іюнь 1957 г. №26 (Реж.: Беляєв В.,1957).
29. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Август 1957 г. №32 (Реж.: Бабушкін Я.,1957).
30. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Декабрь 1956 г. №50 (Реж.: Бабушкін Я.,1956).
31. Архів автора, ф.1, оп.1, спр. Разгром немецко-фашистских войск под Москвой. (Реж.: Варламов Л., Катанян В.,1965).
32. Архів автора, ф.1, оп. 2. Усна історія, спр.1. Інтерв'ю. Геращенко Людмила Олексіївна (29.09.2007).
33. Архів автора, ф.1, оп. 2, спр.2. Інтерв'ю. Голованенко Олександр Макарович (4.04.2010).
34. Архів автора, ф.1, оп. 2, спр.3. Інтерв'ю. Руденко Олександр Пантелеймонович (25.09.2011).
35. Архів автора, ф.1, оп. 2, спр.4. Інтерв'ю. Бака Михайло Васильович (1.11.2011).
36. Архів автора, ф.1, оп. 2, спр.5. Інтерв'ю. Пашко Людмила Федорівна (4.11.2011).
37. Архів автора, ф.1, оп. 2, спр.6. Інтерв'ю. Вертій Олексій Іванович (12.01.2010)
38. Архів автора, ф.1, оп. 2, спр.7. Інтерв'ю. Лещенко Клавдія Степанівна (28.11.2011)
39. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (далі – Архів ПНПУ), ф.1. Особові справи студентів (з/в), оп.1956 (А-К), спр.2242. Алтин Юрій Ілліч (1951-1956 рр.), 61 арк.
40. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (А-К), спр.2244. Божко Тихон Андрійович (1953-1956 рр.), 47 арк.
41. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (Іст. відділ) (Л-Т), спр.2230. Кучеренко Павло Іванович, 58 арк.
42. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (Рос. відділ) (А-Г), спр.2144. Бондаренко Лукерія Марківна (1953-1956 рр.), 24 арк.
43. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (Рос. відділ) (А-Г), спр.2147. Бандур Катерина Василівна (1951-1956 рр.), 35 арк.

44. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (Рос. відділ) (А-Г), спр.2149. Білоград Марія Фанічна (1953-1956 рр.), 23 арк.
45. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (Рос. відділ) (А-Г), спр.2156. Громов Микола Олександрович (1951-1956 рр.), 43 арк.
46. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (Рос. відділ) (А-Г), спр.2158. Грачова Наталка Андріївна (1951-1956 рр.), 38 арк.
47. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (Рос. відділ) (А-Г), спр.2159. Галеневич Юрій Миколайович (1951-1956 рр.), 36 арк.
48. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (Рос. відділ) (Д-Л), спр.2168. Запаренко Ганна Семенівна (1951-1956 рр.), 33 арк.
49. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (Рос. відділ) (Д-Л), спр.2170. Івашенко Дмитро Сергійович (1950-1956 рр.), 37 арк.
50. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (Рос. відділ) (М-Р), спр.2179. Маліневич Марина Георгіївна (1951-1956 рр.), 34 арк.
51. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (Рос. відділ) (М-Р), спр.2193. Петрова Бума Йосипівна (1953-1956 рр.), 23 арк.
52. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (Рос. відділ) (С-Ш), спр.2201. Сопільняк Віра Миколаївна (1951-1956 рр.), 39 арк.
53. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1956 (Укр. відділ) (К-М), спр.2085. Кольчик Дарія Павлівна (1951-1956 рр.), 37 арк.
54. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1961 (Іст. відділ) (А-Б), спр. Авраменко Ольга Олексіївна, 44 арк.
55. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1961 (Іст. відділ) (А-Б), .спр. Балагура Дарина Марківна, 43 арк.
56. Архів ПНПУ, ф.1.(з/в), оп.1964 (Іст. відділ) (А-В), спр. Будник Євдокія Максимівна, 53 арк.
57. Архів ПНПУ, ф.2. Особові справи співробітників та професорсько-викладацького складу, оп. Г-1, спр. Гуртова Лідія Омелянівна, 8 арк.
58. Архів ПНПУ, ф.2, оп. Г-2, спр. Гардашніков Міна Файвелевич, 25 арк
59. Архів ПНПУ, ф.2, оп. Г-2, спр. Гейдельберг Марк Борисович, 7 арк.

60. Архів ПНПУ, ф.2, оп. Д-1, спр. Давидович Микола Степанович, 9 арк.
61. Архів ПНПУ, ф.2, оп. Д-1,, спр. Дорошенко (Коломицька) Емілія Михайлівна, 26 арк.
62. Архів ПНПУ, ф.2, оп. Д-1,, спр. Дубович Ванда Іванівна, 10 арк.
63. Архів ПНПУ, ф.2, оп. Е, Ж, 3, спр. Еліокумс Зиновій Саулович, 33 арк.
64. Архів ПНПУ, ф.2, оп. Е, Ж, 3,, спр. Жуков Олексій Євгенович, 18 арк.
65. Архів ПНПУ, ф.2, оп. І, спр. Ірданська Таїса Андріївна, 6 арк.
66. Архів ПНПУ, ф.2, оп. К-1, спр. Калініченко Михайло Данилович, 10 арк.
67. Архів ПНПУ, ф.2, оп. К-1, спр. Каплун Микола Леонтійович, 24 арк.
68. Архів ПНПУ, ф.2, оп. К-1, спр. Кашкалда Костянтин Кирилович, 35 арк.
69. Архів ПНПУ, ф.2, оп. К-1, спр. Ключник Микола Петрович, 18 арк.
70. Архів ПНПУ, ф.2, оп. К-2, спр. Козин Іван Андрійович, 25 арк.
71. Архів ПНПУ, ф.2, оп. К-2, спр. Коротких Володимир Огейович, 13 арк.
72. Архів ПНПУ, ф.2, оп. Л, спр. Лозовський Борис Йосипович (1950-1956 рр.), 33 арк.
73. Архів ПНПУ, ф.2, оп. Л, спр. Ляхов Микола Іванович, 29 арк.
74. Архів ПНПУ, ф.2, оп. М-1, спр. Мандич Григорій Іванович, 39 арк.
75. Архів ПНПУ, ф.2, оп. М-1, спр. Мельникова Тамара Миколаївна, 28 арк.
76. Архів ПНПУ, ф.2, оп. М-2, спр. Матюков Арон Гершкович, 52 арк.
77. Архів ПНПУ, ф.2, оп. М-2, спр. Медведовська Лідія Олексіївна, 22 арк.
78. Архів ПНПУ, ф.2, оп. Н, спр. Ночовкін Віктор Юхимович, 21 арк.
79. Архів ПНПУ, ф.2, Р-2, спр. Рогозін Лев Львович, 33 арк.
80. Архів ПНПУ, ф.2, оп. С-2, спр. Степанов Дмитро Васильович, 79 арк.
81. Архів ПНПУ, ф.2, оп. Ч, спр. Чепурний Григорій Арсентійович, 33 арк.
82. Архів ПНПУ, ф.2, оп. Ш-1, спр. Шарипова Ніна Семенівна, 18 арк.
83. Архів ПНПУ, ф.2, оп. Ш-1, спр. Шаріпов Микола Андрійович (2), 22 арк.
84. Архів ПНПУ, ф.3 Накази директора по інституту, оп.1953, спр. Накази. Т.1. (22.01-30.06.1953), 212 арк.
85. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1953, спр. Накази. Т.2. (2.07-31.12.1953), 219 арк.
86. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1954, спр. Накази. Т.1. (3.01-29.05.1954), 193 арк.

87. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1954, спр. Накази. Т.2. (2.06-31.08.1954), 173 арк.
88. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1954, спр. Накази. Т.3. (1.09-31.12.1954), 142 арк.
89. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1955, спр. Накази. Т.1. (4.01-31.05.1955), 199 арк.
90. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1955, спр. Накази. Т.3. (1.09-30.12.1955), 165 арк.
91. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1956, спр. Накази. Т.1. (2.01-30.06.1956), 205 арк.
92. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1956, спр. Накази. Т.2. (3.07-20.12.1956), 246 арк.
93. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1957, спр. Накази. Т.1. (2.01-31.05.1957), 158 арк.
94. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1957, спр. Накази. Т.2. (3.06-31.07.1957), 165 арк.
95. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1957, спр. Накази. Т.3. (5.08-28.12.1957), 224 арк.
96. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1958, спр. Накази. Т.1. (2.01-31.07.1958), 223 арк.
97. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1958, спр. Накази. Т.2. (1.08-30.12.1958), 159 арк.
98. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1959, спр. Накази. Т.1. (5.01-30.06.1959), 199 арк.
99. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1960, спр. Накази. Т.1. (4.01-30.06.1960), 210 арк.
100. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1961, спр. Накази. Т.1. (2.01-30.06.1961), 251 арк.
101. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1961, спр. Накази. Т.2. (1.11-30.12.1961), 253 арк.
102. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1963, спр. Накази. Т.1. (3.01-29.06.1963), 219 арк.
103. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1953. Т.2. (1.07-30.12.1963), 256 арк.
104. Архів ПНПУ, ф.3, оп.1964, спр. Накази. Т.1. (2.01-31.07.1964), 225 арк.
105. Астафьев В. Сначала снаряды, потом – люди / В. Астафьев // Родина. – 1991. – №6–7. – С. 52-56.
106. Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 386 с.
107. Бабенко Л. Політичні репресії 1920–1930-х років у Полтавському педагогічному інституті / Л. Бабенко // Рідний край: Альманах Полтавського державного педагогічного університету. – 2009. – Вип. № 2 (21). – С.196-209.
108. Бабенко Л. Як викоринювали український буржуазний націоналізм у викладанні української мови в Полтавському педінституті (Євген Михайлович Кудрицький) / Л. Бабенко // Рідний край: Альманах Полтавського державного педагогічного університету. – 2009 – Вип. № 1 (20). – С.126-130.

109. Бадер А. В. Громадсько-політична активність студентства Донбасу (1956 – 1985 рр.) / А. Бадер // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки). – 2009. – №21. – С.8 –15.
110. Бадер А. В. Науково-дослідна творчість студентської молоді Донбасу (1956–1985 рр.) / Антон Васильович Бадер // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки). – 2009. – № 20. – С.169 – 177.
111. Бажан О. Пристрасті по Миколі Гоголю «по-радянськи» / О. Бажан // Краєзнавство. – 2009. – №1. – С.106 – 109.
112. Бажан О., Лахно О. Заходи радянських спецслужб з обмеження опозиційного руху в середовищі євангельських християн-баптистів у 1960–1980-х рр. / О. Бажан, О. Лахно // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. – №34. – С.282 – 300.
113. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х — 1960-х рр. / О. Бажан // УІЖ. – 2008. – №5. – С.147–159.
114. Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР / О. Бажан // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – 2005. – №31. – С.189–199.
115. Бажан О. Г. Політичні репресії в Україні під час Угорської революції 1956 р. / О. Бажан // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип.34. – 2007. – №34. – С.289–298.
116. Бажан О. Г. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України / О. Бажан // Україна. XX століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 10 : Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К. : Ніка-Центр, 2006. – С.112–117.
117. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
118. Бажан О. Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих України в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. / О. Бажан, Ю. Данилюк – К., 2000. – 332 с.

119. Бажан О. З історії опозиційного руху на Миколаївщині в 1950-1960-х рр. / О. Бажан // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць III Міжнар. наук. конф., 15–16 квіт. 2011 р., Одеса [відп. ред. М. І. Михайлуца]. – Одеса: ВМВ, 2011. – С. 93–97.
120. Бажан О. За кулісами стахановського руху / О. Бажан // Краєзнавство. – 2010. – №4. – С.110–126.
121. Бажан О. Мовне питання в українській РСР у дзеркалі XX з'їзду КПРС / О. Бажан // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2007. – №16. – С.390–396.
122. Бажан О. Мовний процес в Українській РСР в умовах початкового періоду десталінізації (1953–1955 рр.) [Електронний ресурс] / Олег Бажан – Режим доступу до статті // http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Uxxs/2008_14/6.pdf
123. Бажан О. Петро Шелест : вигнання з політичного Олімпу / О. Бажан // Історія України : Маловідомі імена, події, факти. – 2010. – №36. – С.327–340.
124. Бажан О. Радянська західних областей України в другій половині 1940 – початку 1950-х років : наслідки в національно-культурній сфері / О. Бажан // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика. – 2007. – №12. – С.340–356.
125. Бажан О. Репресивні заходи радянської влади щодо громадян єврейської національності в УРСР (1960-ті – 1980-ті рр.) / О. Бажан // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – №22. – С.112–120.
126. Бажан О. Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР : перебіг, масштаби, наслідки) / О. Бажан // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика. – 2009. – №15. – С.301–309.
127. Байдич В. Г. Становище римо-католицького духовенства в Україні в роки «хрущовської відлиги» (1953-1957 рр) [Електронний ресурс] / В. Байдич // Гілея : науковий вісник. Історичні науки. – 2011. – №48. – Режим доступу до статті : http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_48/Gileya48/
128. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – 448 с.

129. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр / В. Баран. – Львів : МП «Свобода», 1992. – 124 с.
130. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991) / В. Баран. – Л: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С.93–94.
131. Бардик Г. Програма КПРС і атеїстичне виховання трудящих / Г. Бардик // Зоря Полтавщини. – 6 січня 1962. – №4. – С.1.
132. Бачинська О. А., Кульчицький, С. В. Видання, присвячені 140-річчю Одеського університету / О. Бачинська, С. Кульчицький // УІЖ. – 2007. – №1. – С.212–214.
133. Берія Л. Речь на XIX съезде КПСС. Госполитиздат, 1953 [Книжкова полиця] / Л. Берія // Зоря Полтавщини. – 15 червня 1953. – №115. – С.3.
134. Берія С. Л. Мой отец – Лаврентий Берія / С. Берія. – М.: Современник, 1994. – 432 с.
135. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові підходи до історіописання [за ред. Пітера Берка : пер з англ]. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.13–38.
136. Білокін С. І. XX з'їзд КПРС на півсторічній відстані / С. Білокін // Україна. XX століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 10. – К. : Ніка-Центр, 2006. – С.100-111.
137. Бондарчук П. Релігійна політика в Україні (середина 1940-х-початок 1950-х рр.) / П. Бондарчук // УІЗ. – 2006. – №9. – С.260–270.
138. Бондарчук П. Релігійні обряди хрещення, вінчання та поховання в житті населення України (середина 1940-х – середина 1960-х рр.) / П. Бондарчук // УІЗ. – 2009. – №12. – С.233–243.
139. Бондарчук П. Архаїчні світоглядні елементи у віруваннях і традиціях українського народу (середина 1940-х – середина 1980-х років) / П. Бондарчук // Краєзнавство. – 2010. – №3. – С.87–95.
140. Бондарчук П. М. Релігійна політика в Україні: нормативні акти і практична реалізація (середина 1950-х – середина 1960-х років) / П. Бондарчук // Україна. XX століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 10. – К. : Ніка-Центр, 2006. – С.164–177.

141. Бондарчук П. Особливості мотивації релігійності та здійснення релігійних дій віруючими в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) / П. Бондарчук // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. – 2007. – №12. – С.387–415.
142. Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років) / П. Бондарчук // УІЗ. – 2008. – №11. – С.294–316.
143. Бондарчук П. Позахрамові релігійні дії в житті віруючих України (середина 1940-х – середина 1980-х років) / П. Бондарчук // УІЗ. – 2010. – №13. – С.39–63.
144. Бондарчук, П. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) / П. Бондарчук // УІЖ. – 2007. – №3. – С.138–152.
145. Бондарчук П. Релігійна політика в Україні (середина 1960-х – середина 1980-х років) / П. Бондарчук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – №15. – С.411–422.
146. Бондарчук П. Релігійні обряди хрещення, вінчання та поховання в житті населення України (середина 1960-х – середина 1980-х рр.) / П. Бондарчук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2010. – №19. – С.223–235.
147. Бондарчук П. Соціорелігійне життя України в середині 1940-х – на початку 1950-х рр. / П. Бондарчук // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). – 2010. – №2. – С.90–148.
148. Бондарчук П. Сприйняття догматично-канонічних норм віруючими в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х років) / П. Бондарчук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №17. – С.3–28.
149. Бондарчук П. Сприйняття ідеї Бога віруючими в Україні (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) / П. Бондарчук // УІЗ. – 2007. - №10. - С.361–373.
150. Бондарчук П. Язичницькі та радянські світоглядні елементи в релігійній свідомості віруючих в УРСР (середина 1940-х – середина 1980-х рр.) / П. Бондарчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – №14. – С.147–193.

151. Борисов Ю. Безустанно зміцнювати радянську державу / Ю. Борисов // Зоря Полтавщини. – 4 липня 1953. – №131. – С.2.
152. Боришевський М. Про політичну зумовленість мовних проблем в українському суспільстві / М. Боришевський // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Мат. наук. конф.: 28-29 травня 2001 р. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 71–73.
153. Брегеда М. В. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953-1964 рр. : Монографія / М. Брегеда – Миколаїв, 2010. – 187 с.
154. Брегеда М. В. Реакція українського населення на звинувачення Л. Берії в злочинній антипартійній і антидержавній діяльності / М. Брегеда // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 74. – Вип. 61. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ імені П. Могили, 2007. – С.57–63.
155. Брегеда М. В. Ставлення населення Нижньодунайського регіону до процесу десталінізації (1953-1964 рр.) / М. Брегеда // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 140. – Вип. 127. Історичні науки. – Миколаїв, 2010. – С.53–58.
156. Брегеда М. В. Ставлення населення Української РСР до процесу десталінізації (1953–1964 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня 07.00.01: «Історія України» / М. Брегеда. – Миколаїв, 2009. – 22 с.
157. Брегеда М. В. Ставлення селянства Радянської України до курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави (1953 рік) / М. Брегеда // Український селянин: Зб. наук. праць [за ред. А. Г. Морозова]. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С.142–145.
158. Брехунець Н. С. Інтелектуальний нонконформізм в Україні в 60-70-х рр. ХХ ст. (історико-культурний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. Брехунець – К., 2006. – 20 с.
159. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. [пер. з фр. Г.Філіпчук] / Ф. Бродель. – К. : Основи, 1995. – 543 с.
160. Бродель, Ф. Что такое Франция? Кн. 1: Пространство и история / Ф Бродель. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – 405 с.

161. Бродель Ф. Что такое Франция? Книга 2: Люди и вещи, ч. 1. / Ф. Бродель. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – 244 с.
162. Бродель Ф. Что такое Франция? Книга 2: Люди и вещи, ч. 2. «Крестьянская экономика» до начала XX века / Ф. Бродель. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1997. – 511 с.
163. Булгакова О. Повсякденне життя наукової інтелігенції доби «відлиги» / О. Булгакова // Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р. [упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.]. – П-Хм., 2010. – С.189–191.
164. В магазинах Книгторгу // Зоря Полтавщини. – 31 грудня 1955. – №256. – С.4.
165. В магазинах книгторгу та споживчої кооперації є в продажі книги російською мовою // Зоря Полтавщини. – 22 березня 1957. – №57. – С.4.
166. Василь Єгорович Лобурець – професор вітчизняної історії: бібліографічний покажчик. – Полтава: Археологія, 1996. – 56 с.
167. Васильєв В. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (сер. 50-х – початок 60-х рр. XX ст.) / В. Васильєв // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика. – 2009. – №15. – С.318–331.
168. Васютинський В. Українська ідентичність російськомовних: між відчуженням і долученням / В. Васютинський // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наук. конф.: 28-29 травня 2001 р. – К.: «Київський університет», 2002. – С.73–79.
169. Велика скорбота Українського народу // Зоря Полтавщини. – 7 березня 1953 р. – №48. – С.3.
170. Велике завоювання // Літературна газета. – 2 серпня 1951. – №31. – С.1.
171. Верменич Я. Регіональна історіографія: зміст і структура поняття / Я. Верменич // Історіографічні дослідження в Україні. – 2002. – №11. – С.249–256.
172. Видання брошури Йосипа Віссаріоновича Сталіна «Коротко про партійні незгоди» // Зоря Полтавщини. – 8 травня 1953 р. – №98. – С.1.

173. Видання окремою брошурою доповіді тов. В. М. Молотова «Про міжнародне становище і зовнішню політику уряду СРСР» // Зоря Полтавщини. – 16 лютого 1955. – №35. – С.1.
174. Видання окремою брошурою постанови Пленуму ЦК КПРС «Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР» // Зоря Полтавщини. – 22 вересня 1953. – №189. – С.1.
175. Видання окремою брошурою постанови Центрального Комітету КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» // Зоря Полтавщини. – 6 липня 1956. – №130. – С.1.
176. Видання промови Йосипа Віссаріоновича Сталіна «До питання аграрної політики в СРСР» // Зоря Полтавщини. – 19 травня 1953 р. – №91. – С.1.
177. Видання українською мовою промов Г. М. Маленкова, Л. П. Берія, В. М. Молотова на траурному мітингу в день похорон Й. В. Сталіна // Зоря Полтавщини. – 20 березня 1953. – №59. – С.1.
178. Видання українською мовою промови Голови ради міністрів Союзу СРСР тов. Г. М. Маленкова на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР // Зоря Полтавщини. – 20 вересня 1953 р. – №188. – С.1.
179. Вирок суду – вирок народу! // Зоря Полтавщини. – 26 грудня 1953. – №255. – С.1.
180. Вища школа Української РСР за 50 років . – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 540 с.
181. Высшая школа СРСР за 50 лет (1917-1967) [Под ред. Елютина В. П]. – М., 1967. – 272 с.
182. Військовий парад і демонстрація трудящих на Красній площі в Москві // Зоря Полтавщини. – 11 листопада 1957. – №223. – С.1.
183. Вірченко, Н. Документи про заборону української мови (XVII – XX ст.) [Електронний ресурс] / Ніна Вірченко // Слово Просвіти – Режим доступу // <http://slovo-prosvity.org/2011/07/21/документи-про-заборону-української-м-3/>
184. Вовк В. М. Дозвілля міського населення Наддніпрянської України 50 – 80-х рр. XX ст. / В. Вовк // УІЗ. – 2005. – Вип. 8. – С. 307–320.

185. Вовк В. М. Побут і дозвілля переяславців в 1956 – 80-х рр. ХХ ст. / В. Вовк // Наукові записки з української історії. – П.-Хм., 2004. – Вип. 15. – С. 182-187.
186. Вовк В. М. Побут міського населення Наддніпрянської України в 1950 – 80-х рр. ХХ ст. / В. Вовк // Наукові записки. Серія: Історія. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С.206–212.
187. Вовк В. М. Побут робітників і службовців Наддніпрянської України 50 – 80-х рр. ХХ ст. / В. Вовк // Вісник Київського славистичного університету. Серія: Історія. – К., 2005. – Вип. 23. – С. 33–41.
188. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50-80-х роках ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. спец. 07.00.01: «Історія України» / В. Вовк. – К., 2007. – 20 с.
189. Волкогонов Д. І. Триумф і трагедія : Політичний портрет Й. В. Сталіна: У 2 кн. Кн.2 / Дмитро Іванович Волкогонов. – К. : Політвидав України, 1990. – 671 с.
190. Волошин Ю. Конфлікти в Полтаві другої половини ХVIII ст. : зміст, характер, мова / Ю. Волошин // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010. – №9. – С.219–238.
191. Воля партії – воля народу // Зоря Полтавщини. – 6 липня 1957. – №133. – С.1.
192. Всім серцем з рідною партією. Збори працівників літератури і мистецтва столиці України // Зоря Полтавщини. – 12 липня 1957. – №137. – С.2.
193. Вузи УРСР. Довідковий матеріал. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 182 с.
194. Вчора мне рассказали анекдот... // Литературная газета. – 17 мая 1989. – № 20. – С.16.
195. Гаврилов В. Сільська освіта на Чернігівщині в перше післявоєнне десятиліття: 1943 – 1953 рр. / В. Гаврилов // Сіверянський літопис. 2009. – №5. – С. 62–73.
196. Галубицкайте В. Ч. Методология статистического исследования общественного мнения (на примере Литвы): автореф. дис. на соиск. наук. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.11 «Математические методы в экономике» / В. Галубицкайте. — М., 1991. –24 с.

197. Галушко М. М. Антропологія повсякденності як методологія критики логоцентризму / М. Галушко // Totallogy. – 2006. – №15 / 16. – С.432–444.
198. Галушко М. М. Розробка проблеми повсякденної свідомості в творчості М. Бахтіна та її рецепція у радянській філософії / М. Галушко // Вісник НАУ. – 2007. – С. 158–61.
199. Галушко М. М. Соціокультурні функції свята: по той бік повсякденності / М. Галушко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2007. – №1. – С. 26–31.
200. Галушко М. М. Умови проблематизації повсякденності в філософському дискурсі / М. Галушко // Культура і сучасність. – 2006. – №2. – С. 33–38.
201. Гарін, Ф. Що то значить – кукурудза! / Ф. Гарін // Зоря Полтавщини. – 27 березня 1962. – №65. – С.1.
202. Гаскелл А. Візуальна історія / А. Гаскелл // Нові підходи до історіописання [за ред. Пітера Берка : пер з англ]. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.221–255.
203. Генега Р. Я. Радянський кінематограф у Львові в перше повоєнне десятиліття / Р. Генега // УІЖ. – 2011. – №2. – С.106–122.
204. Генега Р. Я. Участь львівського студентства в русі опору в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. / Р. Генега // УІЖ. – 2007. – №3. – С.97–112.
205. Генега Р. Студентство міста Львова в українському національному русі 1944-1953 років: історіографи проблеми / Р.Генега // УІЗ. – 2006. – №9. – С.421.
206. Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы [под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Наумов и др.] – М.: МФД, 2001. – 820 с.
207. Герасимов В. М. Методологические проблемы исследования общественного мнения: автореф. дис. на соиск. наук. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.09 «Социальная философия» / В. Герасимов. – М., 1992. – 22 с.
208. Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника жившего в XVI в. [пер. с итал. М. Л. Андреева, М. Н. Архангельской] / К. Гинзбург. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 272 с.

209. Гірник А. М., Бобро А.Ю. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження / А. Гірник, А. Бобро. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 172 с.
210. Глибоко вивчати рішення XX з'їзду КПРС // Зоря Полтавщини. – 17 березня 1956. – №56. – С.1.
211. Гнів і обурення трудящих Полтави! // Зоря Полтавщини. – 14 липня 1953. – №138. – С.2.
212. Гогохія Н. Практики повсякденної життєдіяльності українського суспільства в умовах формування тоталітаризму: соціальна адаптація селянства / Н. Гогохія // Історія повсякденності: теорія та практика: Мат. Всеукр. наук. конференції, Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р. [упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.] – П-Хм., 2010. – С.58–62.
213. Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти в Полтаві у 1918–1933 роках / Б. Год, О. Єрмак // Історична пам'ять. – 2010. – №2. – С.104–118.
214. Год Б. В., Єрмак О. П. Полтавський педагогічний інститут у роки Великої вітчизняної війни та післявоєнний період / Б. Год, О. Єрмак // Історична пам'ять. – 2010. – №1. – С.55–67.
215. Год Б. В., Єрмак О. П., Киридон П.В. Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка: історія і сучасність / Б. Год, О. Єрмак, П. Киридон. – Полтава, 2009. – 194 с.
216. Голос письменників столиці // Зоря Полтавщини. – 23 грудня 1953. – №253. – С.2.
217. Гордон Л. А., Клопов, Э. В. Человек после работы. Социальные проблемы быта и внеабочего времени / Л. Гордон, Э. Клопов. М., Наука, 1972 – 368 с.
218. Горкин А. Ф. XX съезд КПСС о дальнейшем развитии советской демократии. Стенограмма лекции / А. Горкин. – М.: Знание, 1956. – 32 с.
219. Григорьева А. Г. Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953–1964 гг. / [Електронний ресурс] Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02: Отечественная история / А. Григорьева: М., 2003. – 206 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/64614.html>

220. Гриневич В. З історії формування українського радянської патріотизму у роки радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. / В. Гриневич // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2005. – №13. – С.419–433.
221. Гриневич В. Реакція українського суспільства на радянсько-німецьке зближення та початок Другої світової війни / В. Гриневич // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2005. – №14. – С.421–432.
222. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки / В. Гриневич // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2007. – №16. – С.405–434.
223. Гриневич В. Хрущов як творець українського радянського патріотизму у роки німецько-радянської війни 1941-1945 рр. / В. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – №11. – С.483–493.
224. Гриневич Л. «Тест на політичну лояльність»: суспільно-політичні настрої населення УСРР в умовах «воєнної тривоги» 1927 року / Л. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – №13. – С.343–355.
225. Гриневич Л. Ціна сталінської «революції згори»: українське селянство в очікуванні на війну / Л. Гриневич // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2007. – №16. – С.287–306.
226. Грінченко Г.(Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу / Г. Грінченко // Схід / Захід. Вип.11–12. Спеціальневидання. – С.59–76.
227. Грушин Б.А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времён Хрущёва, Брежнева, Горбачёва и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 1-я. Эпоха Хрущёва / Б. Грушин. – М. : «Прогресс-Традиция», 2001. – 624 с.
228. Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада / С. Гуркіна // Схід / Захід. Вип.11–12. Спеціальневидання. – С.265–282.

229. Данилевский Н. Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к роман-германскому / Н. Данилевский. – СПб.: Типография братьев Пантеелевых, 1895. – 630 с.
230. Даниленко В. Політичні зміни в СРСР і Україні в період хрущовської «відлиги» / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – №14. – С.3–17
231. Данішев С. Про природу суспільного соціалістичного ладу в СРСР / С. Данішев // Зоря Полтавщини. – 2 серпня 1956. – №165. – С.2–3.
232. Дельєж Р. Нариси з історії антропології: Школи. Автори. Теорії / Р. Дельєж. – К.: Вид. дім: «Києво-Могилянська академія», 2008. – 287 с.
233. Демонстрація палкої любові і безмежної відданості Комуністичній партії і Радянському уряду // Зоря Полтавщини. – 17 липня 1953. – №140. – С.2.
234. Державний архів Київської області, ф.П-485. Первинна партійна організація Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького, оп.3. Документи і матеріали за 1953 рік, спр.2. Протоколи партзборів (10.02-23.07.1953), 224 арк.
235. Держархів Київської області, ф.П-485, оп.3, спр.5. Протоколи партбюро (6.01-29.06.1953), 198 арк.
236. Держархів Київської області, ф.П-485, оп.3, спр.6. Протоколи партбюро (15.09-29.12.1953), 69 арк.
237. Держархів Київської області, ф.П-485, оп.4. Документи і матеріали за 1954-1970 рр., спр.15. Протоколи партійних зборів та засідань партбюро (13.01-25.12.1956), 266 арк.
238. Держархів Київської області, ф.П-485, оп.4, спр.16. Протоколи партійних зборів та засідань партбюро історичного факультету (3.01-26.12.1956), 40 арк.
239. Держархів Київської області, ф.П-485, оп.4, спр.21. Протоколи та стенограма загальних партійних зборів (11.01-27.06.1957), 284 арк.
240. Державний архів міста Києва, ф.Р-985. Київський державний педагогічний інститут іноземних мов, оп.1. Документи та матеріали за 1948-1975 роки, спр.155. Накази по інституту. Т.1. (3.01-4.07.1953), 250 арк.

241. Держархів міста Києва, ф.Р-985, оп.1, спр.282. Накази по інституту. Т.1. (3.01-4.07.1956), 251 арк.
242. Держархів міста Києва, ф.Р-985, оп.1, спр.283. Накази по інституту. Т.2. (5.07-29.12.1956), 231 арк.
243. Держархів міста Києва, ф.Р-985, оп.2. Особові справи професорсько-викладацького складу за 1948-1975 роки, спр.15. Особова справа Маслова Миколи Івановича (15.09.1952-23.04.1957), 28 арк.
244. Держархів міста Києва, ф.Р-985, оп.2, спр.32. Особова справа Переверзнева Миколи Микитовича (10.04.1950-26.05.1962), 44 арк.
245. Держархів міста Києва, ф.Р-985, оп.5. Документи та матеріали за 1952-1962 роки, спр.3. План роботи заочного відділу на 1953-1954 навчальний рік, 6 арк.
246. Держархів міста Києва, ф.Р-985, оп.5, спр.6. План роботи заочного відділу на 1956-1957 навчальний рік, 10 арк.
247. Державний архів Полтавської області, ф. П-12. Полтавська міська партійна організація КПУ, оп.1, спр.656. Протоколи XVII-ї міської партійної конференції (28-29.11.1953), 150 арк.
248. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.658. Засідання бюро міськкому (14.09-18.12.1953), 299 арк.
249. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.659. Засідання бюро міськкому (5.01-4.11.1953), 299 арк.
250. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.661. Засідання бюро міськкому (22.05-21.07.1953), 320 арк.
251. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.662. Протоколи міських партактивів Полтави (16.01-25.09.1953), 167 арк.
252. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.664. Виписки з протоколів засідань бюро Полтавського обкому КПУ (9.01-26.12.1953), 200 арк.
253. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.691. Протоколи засідань бюро міськкому КПУ (8.01-17.04.1954), 288 арк.
254. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.693. Протоколи засідань бюро міськкому КПУ (3.09-28.12.1954), 249 арк.

255. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.710. Протоколи ХІХ міської партійної конференції (19-20.11.1955), 145 арк.
256. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.730. Протоколи пленумів міськкому (11.01-30.10.1956), 249 арк.
257. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.733 Протоколи бюро міськкому (7.09-28.12.1956), 236 арк.
258. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр. 750. Протоколи засідань бюро міськкому КПУ (25.04-29.08.1957), 227 арк.
259. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.769. Протоколи №16-23 засідань міськкому КПУ (29.08-24.12.1958), 241 арк.
260. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.770. Протоколи зборів міського партактиву (23.01-12.12.1958), 244 арк.
261. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр. 832. Протоколи засідань бюро міськкому (11.01-26.04.1961), 220 арк.
262. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.767. Протоколи №2-8 засідань міськкому КПУ (16.01-23.04.1958), 216 арк.
263. Держархів Полтавської області, ф. П-12, оп.1, спр.834. Протоколи засідань бюро міськкому (2.10-27.12.1961), 218 арк.
264. Держархів Полтавської області, ф.П-13. Кременчуцький МК КПУ, оп.1, спр.584. Протоколи партактивів міськкому КПУ та профспілкових активів (30.01-19.19.1956), 214 арк.
265. Держархів Полтавської області, ф.П-13, оп.1, спр.633. Протоколи засідань бюро міськкому КПУ та матеріали до них (6.03-10.04.1957), 242 арк.
266. Держархів Полтавської області, ф.П-13, оп.1, спр.635. Протоколи засідань міськкому КПУ та матеріали до них (26.06-28.08.1957), 251 арк
267. Держархів Полтавської області, ф.П-13, оп.1, спр. 639. Протоколи зборів міського партійного і профспілкового активів (24.01-12.12.1957), 250 арк.
268. Держархів Полтавської області, ф.П-13, оп.1, спр.643. Інформація і доповідні записки секретаря міськкому КПУ на ім'я секретаря обкому КПУ з питань

партійно-організаційної роботи та пропаганди і агітації (29.01-16.11.1957), 50 арк.

269. Держархів Полтавської області, ф.П-15. Полтавський обком КПУ, оп. 2. Справи за 1935-1962 роки, спр.1291. Інформації, доповідні записки обкому партії ЦК КПРС, ЦК КПУ про обговорення пленум ЦК КПРС про злочинну антидержавну діяльність Берії (21.01-25.12.1953), 111 арк.
270. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1294. Листи обкому партії ЦК КПРС, ЦК КПУ з проханнями надання допомоги (7.01-31.12.1953), 128 арк.
271. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1298. Звіт сектора особливої канцелярії ЦК КПУ про роботу за 1953 рік. Спецповідомлення управлінь МДБ, направлених обкому партії про реагування населення у зв'язку зі смертю Сталіна Й. В. та викриттям зрадницької діяльності Берії (16.01-16.07.1953), 39 арк.
272. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1318. Інформації, міськкомів, райкомів партії обкому КПУ (24.07-30.08.1953), 98 арк.
273. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1340. Інформації обкому партії ЦК КПУ (27.01-30.10.1953), 71 арк.
274. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1342. Статистичні звіти, інформації, довідки міськкомів, райкомів партії обкому КПУ (8.01-31.12.1953), 214 арк.
275. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1353. Довідки міськкомів, райкомів партії обкому КПУ про роз'яснення та вивчення рішень вересневого (1953 року) Пленуму ЦК КПРС (7.07-7.11.1953), 145 арк.
276. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1354. Довідки, інформації відділів, міськкомів, райкомів партії обкому КПУ про масово-політичну роботу (28.01-16.11.1953), 113 арк.
277. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1365. Довідки відділу шкіл ЦК КПУ про виконання плану капітального будівництва (10.01-9.12.1953), 148 арк.

278. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1366. Інформація райкомів партії обкому КПУ про наслідки проведення звітно-виборних зборів (13.10-10.12.1953), 119 арк.
279. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1446. Інформації, довідки відділу шкіл та вузів обкому КПУ (22.01-16.12.1954), 88 арк.
280. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1551. Інформації, доповідні записки, довідки, звіти обкому партії ЦК КПРС (19.01-8.12.1956), 124 арк.
281. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр. 1588. Довідки, інформації відділу шкіл та вузів обкому КПУ (10.01-18.12.1956), 168 арк.
282. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1632. Інформації, довідки міськкомів, райкомів обкому КПУ (10.04.-10.11.1957), 183 арк.
283. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1659. Інформації, довідки відділу шкіл та вузів обкому КПУ (10.01-30.12.1957), 168 арк.
284. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1733. Інформації відділу шкіл та вузів обкому (1.014-27.12.1958), 132 арк.
285. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1735. Інформації , довідки, записки міськкомів, райкомів обкому КПУ (25.01-16.12.1958), 123 арк.
286. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1802. Інформації, довідки, записки міськкомів, райкомів обкому КПУ (23.04-19.12.1959), 171 арк.
287. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1858. Інформації обкому партії ЦК КПУ (7.01-23.12.1960), 108 арк.
288. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1903. Звіти, інформації, довідки міськкомів, райкомів обкому КПУ (26.03-15.09.1960), 153 арк.
289. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1956. Інформації міськкомів, райкомів обкому КПУ (20.05-19.07.1961), 199 арк.
290. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.1993. Довідки відділу шкіл ЦК КПУ (27.12.1960-4.11.1961), 159 арк.
291. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.2084. Інформації, довідки відділу шкіл ЦК КПУ (1.02-17.12.1962), 82 арк.

292. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, ф.П-19. Жовтнева районна партійна організація міста Полтави, оп.1. Документи (1943-1963), спр.100. Додатки до протоколів засідань пленумів райкому КПУ (19.08-16.12.1953), 198 арк.
293. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.220. Протоколи восьмої районної партійної конференції Жовтневого району міста Полтави (стенограма), 88 арк.
294. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.230. Протоколи засідань бюро райкому №24-25; №1-5 (26.09-26.12.1956), 207 арк.
295. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.231. Протоколи партактивів №1-2 (25.01-12.03.1956), 45 арк.
296. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.237. Протоколи ІХ-ї районної партконференції (30.11-1.11.1957), 138 арк.
297. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.238. Протоколи пленуму райкому КПУ (22.01.-1.12.957), 102 арк.
298. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.240. Протоколи засідання бюро райкому КПУ (9.04-13.08.1957), 239 арк.
299. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.242. Протоколи зборів районного партійного активу 25.01.1957, 35 арк.
300. Держархів Полтавської області, ф.П-15, оп. 2, спр.247. Протоколи Х районної партконференції КПУ (29.11-30.11.958), 128 арк.
301. Держархів Полтавської області, ф.П-121. Первинні партійні організації Ленінського району міста Полтави, оп.1, спр.1420. Первинна парторганізація КПУ Ленінського відділу УКДБ міста Полтави. (11.01-31.12.1956), 68 арк.
302. Держархів Полтавської області, ф.П-244. Партійні організації Київського району міста Полтави, оп.1, спр.2337. Первинна парторганізація КПУ Київського районного комітету міста Полтави. Протоколи партійних зборів (16.01-26.12.1957), 70 арк.

303. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.2384. Первинна парторганізація КПУ Київського районного виконавчого комітету міста Полтави. Протоколи партійних зборів (03.01-06.12.1957), 56 арк.
304. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.3566. Первинна парторганізація КПУ Полтавського сільськогосподарського інституту. Протоколи партійних зборів (січень-грудень 1956), 248 арк Там само, спр.3925. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №2 робочої молоді (1.01-31.12 1956 рік), 52 арк.
305. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.3567. Первинна парторганізація КПУ Полтавського сільськогосподарського інституту. Протоколи партійних зборів (8.01-14.12. 1957), 165 арк.
306. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.3901. Первинна парторганізація КПУ середньої школи десятників-будівельників міста Полтави (січень-вересень 1956 рік), 44 арк.
307. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.3919. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №25 міста Полтави. Протоколи партійних зборів (січень-грудень 1956), 105 арк.
308. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.3920. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №25 міста Полтави. Протоколи партійних зборів (21.01-9.12.1958), 113 арк.
309. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.3925. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №2 робочої молоді (30.03-31.12 1956 рік), 61 арк.
310. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.3945. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №13 міста Полтави (січень-грудень 1956 рік), 46 арк.
311. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.3990. Первинна парторганізація КПУ сільськогосподарської школи з підготовки голів колгоспів (січень-липень 1956 рік), 72 арк.

312. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.4004. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №5 міста Полтави (січень-грудень 1956 рік), 55 арк.
313. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.4025. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №16 міста Полтави (1956 рік), 38 арк.
314. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.4026. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №16 міста Полтави (3.01-13.12.1957 рік), 69 арк.
315. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.4044. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №17 міста Полтави. Протоколи партійних зборів (7.01-19.12.1957), 44 арк.
316. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.4314. Первинна парторганізація КПУ другого відділення міліції міста Полтави. Протоколи партійних зборів (січень-грудень 1956), 93 арк.
317. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.4411. Первинна парторганізація в'язниці тюрми №1 міста Полтави. (10.01-18.12.1957 рік), 131 арк.
318. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.4460. Первинна парторганізація КПУ народних судів та юрконсультацій Київського району міста Полтави. Протоколи партійних зборів (04.01-17.12.1957), 69 арк.
319. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.4490. Первинна парторганізація КПУ гравіметричної обсерваторії міста Полтави. Протоколи партійних зборів (28.01-31.12.1957), 53 арк. Там само, спр.4550. Первинна парторганізація КПУ Державного музею історії Полтавської битви. (1957 рік), 85 арк.
320. Держархів Полтавської області, ф.П-244, оп.1, спр.4604. Первинна парторганізація КПУ редакції «Зорі Полтавщини». (01.02-22.12.1957), 136 арк.
321. Держархів Полтавської області, ф.П-251. Партійні організації Жовтневого району міста Полтави, оп.1, спр.4824. Полтавський державний педагогічний

інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (15 січня 1953-10 грудня 1953), 103 арк.

322. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.4825. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (10 січня 1953-17 грудня 1953), 69 арк.
323. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.4826. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (5 січня -16 грудня 1954), 105 арк.
324. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.4828. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (20 січня -3 грудня 1955), 241 арк.
325. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.4829. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (19.01.-20.12.1956), 253 арк.
326. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.4830. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (11.01-19.12.1957 рік), 266 арк.
327. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.4831. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (21 січня 1958-30 грудня 1958), 272 арк.
328. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.4832. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (22 січня -25 грудня 1959), 258 арк.
329. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.4833. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (21 січня -26 грудня 1960), 201 арк.
330. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.4834. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (17 січня -27 грудня 1961), 181 арк.

331. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.4835. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (25 січня -28 грудня 1962), 227 арк.
332. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.4836. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (24 січня -19 грудня 1962), 220 арк.
333. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.4837. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (16 січня -24 грудня 1964), 237 арк.
334. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5191. Первинна парторганізація КПУ Полтавського облВНО (26.01-29.11.1956 рік), 93 арк.
335. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5192. Первинна парторганізація КПУ Полтавського облВНО (7.01-13.12.1957), 101 арк.
336. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5235. Первинна парторганізація КПУ міського відділу народної освіти міста Полтави. Протоколи партійних зборів (17.01-17.08.1961), 226 арк.
337. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5244. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №3 міста Полтави. Протоколи партійних зборів (1.01-31.12.1953), 54 арк.
338. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5248. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №3 міста Полтави. Протоколи партійних зборів (2.01-27.12.1957), 98 арк.
339. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5266. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №4 міста Полтави. Протоколи партійних зборів (27.01-23.12.1954), 29 арк.
340. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5267. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №4 міста Полтави. Протоколи партійних зборів (3.01-4.12.1955), 101 арк.

341. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5268. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №4 міста Полтави. Протоколи партійних зборів (3.01-14.12.1956), 120 арк.
342. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5276. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №6 міста Полтави. Протоколи партійних зборів (14.01-27.12.1956), 97 арк.
343. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5277. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №6 міста Полтави. Протоколи партійних зборів (2.01-16.11.1957), 111 арк.
344. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5278. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №6 міста Полтави. Протоколи партійних зборів (6.01-25.12), 120 арк.
345. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5282. Первинна парторганізація КПУ середньої школи №6 міста Полтави. Протоколи партійних зборів (4.01-13.12.1962), 118 арк.
346. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5649. Первинна парторганізація КПУ Полтавського обласного управління культури. Протоколи партійних зборів (1.01-31.12.1957), 211 арк.
347. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5702. Первинна парторганізація КПУ Управління охорони військових і державних таємниць у друці. Протоколи партійних зборів (26.01-27.12.1956), 101 арк.
348. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5703. Первинна парторганізація КПУ Управління охорони військових і державних таємниць у друці. Протоколи партійних зборів (02.01-12.12.1957), 84 арк.
349. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5883. Первинна парторганізація КПУ Полтавської обласної бібліотеки. Протоколи партійних зборів (17.01-27.12.1956), 116 арк.
350. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.5942. Первинна парторганізація КПУ Обласного комітету радіо та інформації. Протоколи партійних зборів (20.01-16.07.53), 15 арк.

351. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.6005. Первинна парторганізація КПУ Облтипорафії міста Полтави. Протоколи партійних зборів (12.01-20.12.1956), 234 арк.
352. Держархів Полтавської області, ф.П-251, оп.1, спр.6006. Первинна парторганізація КПУ Облтипорафії міста Полтави. Протоколи партійних зборів (24.01-19.12.1957), 236 арк.
353. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507. Полтавський державний педагогічний інститут імені В.Г. Короленка Міністерства освіти УРСР м. Полтава, оп.1. Документи за 1939-1969 роки, спр.371. Постанови президії Полтавського обкому профспілки ППСШ, які відносяться до діяльності інституту (24.02-23.12.1953), 6 арк.
354. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.372. Відомості про набір студентів до педінституту на 1952-1953 навчальний рік та статистичний звіт, 15 арк.
355. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.392. Протоколи Вченої Ради інституту (30.09.1952 – 31.08.1953), 233 арк.
356. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.395. Звіти про роботу факультетів та кафедр за 1952-1953 навчальний рік, 127 арк.
357. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.406. Про роботу заочного відділу за 1952-1953 навчальний рік, 62 арк.
358. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.419. Накази Міністерства освіти УРСР 1954 року, які відносяться до діяльності інституту, 24 арк.
359. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.420. Акт огляду готовності інституту до нового 1953-1954 навчального року, 6 арк.
360. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.424. Довідка про стан роботи кафедри марксизму-ленінізму в першому півріччі 1953-1954 навчального року за станом на 10 грудня, 28 арк.
361. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.432. Стенограми лекцій за 1954 рік, 246 арк.

362. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.440. Протоколи засідань Вченої ради (24.09.1953 – 30.08.1954), 154 арк.
363. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.458. Звіт про розподіл студентів-випускників інституту в 1953-1954 році, 7 арк.
364. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.470. Постанови Міністерства освіти УРСР та Президії Полтавського обкому профспілки ППСШ, які відносяться до діяльності інституту (25.02.1955 – 24.09.1955), 7 арк.
365. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.471. Довідка про підготовку до нового 1954-1955 навчального року, 13 арк.
366. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.486. Протоколи засідань Вченої ради (30.09.1954 – 30.08.1955), 104 арк.
367. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.493. Звіти про роботу кафедр та факультетів інституту за 1954-1955 навчальний рік, 493 арк.
368. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.498. Розпорядження Міністерства освіти УРСР 1955 року, які відносяться до діяльності інституту, 7 арк.
369. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.513. Матеріали по відбудові головного корпусу інституту 1948-1955 роки (постанови облвиконкому, кошторис, доповідні записки і інше) (23.01.1948-16.11.1955), 267 арк.
370. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.517. Накази Міністерства освіти УРСР, які стосуються діяльності інституту (5.02.1956 – 29.11.1956), 97 арк.
371. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.518. Постанови та рішення обласної та районної ради депутатів трудящих, які відносяться до діяльності інституту (3.01-12.09.1956), 14 арк.
372. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.521. Інформації про підготовку до нового навчального року, про стан підготовки наукових кадрів, рецензії на програми та зауваження до них за 1955-1956 навчальний рік, 113 арк.
373. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.541. Протоколи засідань кафедр (31.08.1955-28.06.1956), 65 арк.

374. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.542. Протоколи Вченої Ради (1.11.1955-29.11.1956), 104 арк.
375. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.548. Звіти про роботу кафедр за 1956-1957 навчальний рік, 45 арк.
376. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.552. Звіт про роботу ПДПІ за 1955-1956 навчальний рік, 60 арк.
377. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.553. Звіт про роботу кафедр та факультетів інституту за 1955-1956 навчальний рік, 259 арк.
378. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.555. Стенограми лекцій за 1956 рік. Т.2, 468 арк.
379. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.569. Річний фінансовий звіт інституту за 1956 рік, 40 арк.
380. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.570. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР, які стосуються діяльності інституту (4.01.1957-31.12.1957), 48 арк.
381. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.573. Листування з Міністерством освіти УРСР про участь студентських колективів інституту у фестивалі молоді 1957 року, 3 арк.
382. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.588. Протоколи засідань Вченої ради (18.01.1957-27.12.1957), 91 арк.
383. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.593. Звіт про роботу факультетів за 1956-1957 навчальний рік, 31 арк.
384. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.595. Звіт про зв'язок кафедр інституту з школами та допомогу вчителям за 1956-1957 навчальний рік, 6 арк.
385. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.598. Стенограми лекцій, 1957 рік, 243 арк.
386. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.599. Стенограми лекцій за 1957 рік. Т.2., 316 арк.
387. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.602. Звіт про роботу заочного відділу за 1956-1957 навчальний рік, 24 арк.

388. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.607. Розрахунки стипендіального фонду на 1957 рік, 7 арк.
389. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.609. Накази Міністерства освіти УРСР, які стосуються діяльності інституту (31.01-10.12.1958), 33 арк.
390. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.620. Стенограми лекцій за 1958 рік, 514 арк.
391. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.629. Протоколи наукової конференції кафедр інституту, присвячених 40-річчю встановлення радянської влади на Україні, 1957 рік, 7 арк.
392. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.630. Протоколи засідань Вченої ради (24.01.1958-29.12.1958), 127 арк.
393. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.632. Інформація про наслідки роботи студентів інституту в колгоспах Полтавської області (24 вересня – 28 жовтня 1958 року), 25 арк.
394. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.633. Інформація про організацію суспільно корисної та громадсько-політичної роботи студентів в 1957-1958 навчальному році, 15 арк.
395. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.639. Звіти про роботу факультетів та кафедр за 1957-1958 навчальний рік, 254 арк.
396. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.648. Інформація про розподіл та використання молодих спеціалістів випуску 1958 року, 2 арк.
397. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.655. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР, які стосуються діяльності інституту (21.03.1959-23.12.1959), 132 арк.
398. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.658. Матеріали про зв'язок інституту зі школами на початок 1958-1959 навчального року станом на 17 жовтня (інформація, постанови і інше), 11 арк.
399. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.660. Довідка про наслідки перевірки інституту у справі перебудови роботи на сонові рішень та матеріалів

XXI з'їзду КПРС та закону про зміцнення зв'язків школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти в СРСР 1959 року, 70 арк.

400. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.666. Довідка про перебудову роботи інституту у світлі Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти в СРСР, 1959 рік, 49 арк.
401. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.673. Протоколи засідань кафедри української мови (25.08.1958-3.06.1959), 62 арк.
402. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.681. Стенограми лекцій 1959 року, 425 арк.
403. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.683. Звіт голови комісії ЦК КПУ для перевірки роботи інституту (т. Завадський про роботу в складі цієї комісії з 3 по 12 квітня 1959 року), 189 арк.
404. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.688. Звіт про роботу Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка за 1958-1959 навчальний рік, 60 арк.
405. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.699. Накази та розпорядження Міністерства освіти, які стосуються діяльності інституту (5.03.-20.12.1960 рік), 57 арк.
406. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.700. Протоколи засідань Вченої ради (31.08.1959-08.07.1960), 193 арк.
407. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.729. Протоколи засідань кафедри марксизму-ленінізму за 1959-1960 навчальний рік (28.08.1959 – 30.06.1960), 64 арк.
408. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.732. Протоколи засідань кафедри української мови за 1959-1960 навчальний рік (31.08.1959 – 14.06.1960), 64 арк.
409. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.750. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР, які стосуються діяльності інституту (12.01.1961-27.01.1961), 55 арк.

410. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.756. Протоколи засідань Вченої ради інституту (06.09.1960-29.08.1961), 181 арк.
411. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.761. Протоколи засідань кафедр за 1960-1961 навчальний рік, 258 арк.
412. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.762. Звіти про роботу факультетів інституту за 1960-1961 навчальний рік, 39 арк.
413. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.771. Інформація Полтавського державного педагогічного інституту про вжиті заходи по дальшому розвитку співробітництва науки з виробництвом, 2 арк.
414. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.774. Інформація про проведену у 1961 році виробничу сільськогосподарську та педагогічну практику студентів Полтавського педагогічного інституту, 16 арк.
415. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.778. Протоколи засідань кафедри марксизму-ленінізму за 1960-1961 навчальний рік (31.08.1960-27.06.1961), 65 арк.
416. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.800. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР, які стосуються діяльності інституту (31.01.1962-29.10.1962), 50 арк.
417. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.805. Протоколи засідань Вченої ради інституту (26.09.1961 – 16.07.1962), 172 арк.
418. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.808. Інформація про хід виконання наказу Міністра вищої і спеціальної середньої освіти СРСР №287 від 13 жовтня 1961 року «Про покращення викладання техніки безпеки в вищих навчальних закладах СРСР» в Полтавському педінституті 1962 року, 2 арк.
419. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.819. Звіти про роботу кафедр Полтавського педінституту в 1961-1962 навчальному році, 61 арк.
420. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.822. Протоколи засідань кафедри марксизму-ленінізму за 1961-1962 навчальний рік, 32 арк.
421. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.824. Протоколи засідань кафедри історії (29.08.1961 – 19.06.1962), 34 арк.

422. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.843. Накази Міністерства освіти УРСР, які стосуються діяльності інституту (20.02.1963 – 30.12.1963), 81 арк.
423. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.847. Протоколи засідань Вченої ради інституту (30.08.1962 – 30.09.1963), 211 арк.
424. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.858. Звіт про роботу кафедри марксизму-ленінізму ПДПІ про роботу на заочному відділі та загальнонауковому факультеті в 1962-1963 навчальному році, 6 арк.
425. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.890. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР, які відносяться до діяльності інституту (11.01-22.12.1964), 154 арк.
426. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.908. Звіт про роботу ПДПІ за 1963-1964 навчальний рік, 144 арк.
427. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.911. Інформація про стан навчально-виховної роботи кафедри хімії за 1964 рік, 10 арк.
428. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.916. Інформація про суспільно-корисну працю студентів ПДПІ під час літніх канікул 1964 року та участь у збиранні врожаю 1964 року, 8 арк.
429. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.925. Протоколи засідань кафедри історії. Том 1. (28.08.1963-14.01.1964), 21 арк.
430. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.926. Протоколи засідань кафедри історії. Том 2. (6.02-16.06.1964), 27 арк.
431. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.927. Протоколи засідань кафедри української мови. (20.09.1963-28.15.1964), 28 арк.
432. Держархів Полтавської області, ф.Р-1507, оп.1, спр.943. Протоколи засідань Ученої ради Загальнонаукового факультету ПДПІ (9.10-25.12.1964), 24 арк.
433. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829. Полтавське обласне товариство по поширенню наукового та політичного знання, оп.1, спр.25. Протоколи засідань президії правління. Том 1. (8.01-21.05.1953), 176 арк.

434. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.26. Протоколи засідань президії правління. Том 2. (30.06-29.09.1953), 95 арк.
435. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.30. Стенограми другої обласної конференції (10.10.1953), 105 арк.
436. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.31. Протоколи обласної наради керівників районних, міських відділів (18.11.1953), 5 арк.
437. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.33. Кошторис, штатний розклад, довідки на 1953 рік, 28 арк.
438. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.35. Річний фінансовий звіт за 1953 рік, 56 арк.
439. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.39. Протоколи обласної наради голів правління районних, міських відділень товариства (15.01-22.10.1954)., 11 арк.
440. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.41. Кошторис, штатний розпис, довідки на 1954 рік, 21 арк.
441. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.45. Протоколи засідань президії правління товариства. Том 1 (11.01-13.07.1955), 169 арк.
442. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.48. Протоколи пленумів правління (16.03-18.12.1955), 143 арк.
443. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.51. Розпорядження та директивні накази районним відділенням товариства (15.01-30.12.1955), 69 арк.
444. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.61. Звіти про роботу товариства за 1956 рік, 256 арк.
445. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.66. Протоколи засідань президії правління (16.01.-24.04.1957), 204 арк.
446. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.95. Постанови правління президії Республіканського товариства. (8.07-25.12.1959), 61 арк.
447. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.96. Директивні листи республіканського товариства (3.01-3.12.12.1959), 35 арк.

448. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.97. Протоколи засідань президії. Том I. (16.01-27.03.1959), 113 арк.
449. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.101. Протокол №4 пленуму правління. (20.10.1959), 130 арк.
450. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.113. Протоколи засідань президії правління. Т.2. (13.05-30.06.1960), 130 арк.
451. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.114. Протоколи засідань президії правління. Т.3. (29.07-28.10.1960), 53 арк.
452. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.115. Протокол №5 пленуму правління (17.03.1960), 57 арк.
453. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.117. Матеріали п'ятої конференції товариства (13.12.1960), 181 арк.
454. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.122. Листування з районними відділами товариства (25.07-21.12.1960), 95 арк.
455. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.123. Листування обласного відділення Товариства з іншими організаціями (3.01-22.12.1960), 173 арк.
456. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.124. Річний фінансовий звіт за 1960 рік, 70 арк.
457. Держархів Полтавської області, ф.Р-6829, оп.1, спр.127. Директиви і розпорядження республіканського товариства (30.01-2.12.1961), 96 арк.
458. Державний архів Сумської області, ф.Р-2817. Сумський державний педагогічний інститут імені А.С.Макаренка, оп.3. Документи та матеріали за 1944-1978 роки, спр.130. Рецензії викладачів Сумського педінституту на надіслані лекції та конспекти лекцій викладачів інститутів та рецензії на них за 1953 рік (16.01.-22.12.1953), 189 арк.
459. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.133. Книга протоколів засідань Вченої ради Сумського педагогічного інституту за 1953-1954 роки (11.09.1953-16.07.1955), 150 арк.

460. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.138. Протоколи засідань кафедри марксизму-ленінізму за 1953-1954 навчальний рік (28.08.1953-21.09.1954), 42 арк.
461. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.147. Звіти про роботу бібліотеки за 1953 рік, 2 арк.
462. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.157. Плани науково-дослідної роботи інституту за 1954 рік, 9 арк.
463. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.174. Протоколи засідань Ученої ради інституту (14.10.1955-27.27.1956), 43 арк.
464. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, 175. Протоколи засідань Ученої ради інституту (21.03.1955-4.06.1956), 37 арк.
465. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.178. Протоколи засідань кафедри марксизму-ленінізму (23.08.1955-20.07.1956), 24 арк.
466. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.181. Звіти про роботу інституту за 1955-1956 навчальний рік, 73 арк.
467. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.196. Навчальні плани на 1956-1957 навчальний рік, 46 арк.
468. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.201. Протоколи засідань кафедри марксизму-ленінізму (24.06.1956-5.05.1957), 25 арк.
469. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.225. Протоколи засідань ученої ради (10.09.1957-24.07.1958), 262 арк.
470. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.252. Протоколи засідань Ученої ради (29.08.1958-26.06.1959), 237 арк.
471. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.262. Пропозиції інституту про перебудову роботи середньої загальноосвітньої політехнічної школи в світлі виступу товариша М. С. Хрущова на XIII з'їзду ВЛКСМ та по Тезах ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життя та про дальший розвиток системи народної освіти в країні» (30.04.1958), 30 арк.

472. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.281. Плани науково-дослідної роботи на 1959 навчальний рік та перспективний план науково-дослідної роботи на 1959-1965 роки, 110 арк.
473. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.284. Протоколи засідань кафедри марксизму-ленінізму (31.08.1959-8.04.1960), 49 арк.
474. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.287. Протоколи засідань кафедри мовознавства (28.08.1959-30.07.1960), 40 арк.
475. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.315. Протоколи засідань кафедри мовознавства (29.08.1960-26.05.1961), 31 арк.
476. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.336. Наукові записки студентського педагогічного гуртка (1955 рік), 65 арк.
477. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.349. Протоколи засідань Ученої ради (27.08.1960-15.07.1961), 324 арк.
478. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.362. Протоколи засідань Ученої ради (6.04.1961-29.6.1962), 240 арк.
479. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.407. Звіт про науково-дослідну роботу кафедр інституту за 1962 рік, 93 арк.
480. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.428. Накази по науковій роботі (18.03-6.09.1963), 27 арк.
481. Держархів Сумської області, ф.Р-2817, оп.3, спр.476. Книга протоколів кафедри мовознавства (29.08.1964-10.03.1965), 21 арк.
482. Держархів Сумської області, ф.Р-5369. Глухівський державний учительський інститут імені С.М. Сергєєва-Ценського Міністерства Освіти Української РСР, оп.1. Документи і матеріали за 1943-1988 роки, спр.139. Протоколи засідань ради інституту (18.09.52-1.07.53), 54 арк.
483. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.158. Зведений звіт про науково-дослідну роботу за 1953 рік, 13 арк.
484. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.161. Річні звіти про роботу кафедр за 1953-1954, 109 арк.

485. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.163. Протоколи засідань ради інституту (19.09.53-5.07.54), 51 арк.
486. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.164. Протоколи засідань кафедр (25.08.53 – 25.05.54), 57 арк.
487. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.169. Директиви Міністерства освіти УРСР та Міністерства ВССО УРСР про роботу педвузів за 1953 рік (15.01 – 30.12.1953), 79 арк.
488. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.175. Протоколи засідань кафедри української мови за 1955-1956 рік, 37 арк.
489. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.178. Протоколи засідань кафедри марксизму-ленінізму за 1955-1956 рік, 24 арк.
490. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.180. Річні звіти про роботу кафедр за 1954-1955 навчальний рік, 57 арк.
491. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.186. Накази та директиви Міністерства освіти УРСР та МВССО СРСР про роботу педвузів за 1954 рік (4.03 – 31.12.1954), 49 арк.
492. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.187 Тематичні плани НДР на 1954 рік, 14 арк.
493. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.196. Списки вилученої літератури (24.02.1954), 2 арк.
494. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.198. Листування директора з основних питань діяльності інституту (10.02. – 11.11.1954), 52 арк.
495. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.199. Річний звіт про роботу інституту за 1955-1956 рік, 68 арк.
496. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.205. Протоколи засідань ученої ради інституту (27.09.55-25.06.56), 59 арк.
497. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.224. Річний звіт про роботу інституту за 1956-1957 навчальний рік, 77 арк.

498. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.232. Накази Міністерства освіти УРСР та Міністерства ВССО УРСР про роботу педвузів за 1956 рік (05.01 – 30.12.1953), 167 арк.
499. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.233. Тематичні плани науково-дослідної роботи на 1956-1960 рік, 14 арк.
500. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.237. Директиви Міністерства освіти УРСР та Міністерства ВССО УРСР про роботу педвузів за 1956 рік (17.01 – 13.12.1953), 73 арк.
501. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.246. Протоколи засідань ученої ради інституту (18.09.57-23.06.58), 66 арк.
502. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.248. Накази Міністерства освіти УРСР та Міністерства ВССО УРСР про роботу педвузів за 1957 рік (17.01-06.12.1957), 86 арк.
503. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.249. Тематичні плани науково-дослідної роботи на 1957 рік, 8 арк.
504. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.254. Директиви Міністерства освіти УРСР та Міністерства ВССО УРСР про роботу педвузів за 1957 рік (18.01-12.12.1957), 80 арк.
505. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.263. Накази Міністерства освіти УРСР та Міністерства ВССО УРСР про роботу педвузів за 1958 рік (16.01-20.12.1958), 166 арк.
506. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.269. Директиви Міністерства освіти УРСР та Міністерства ВССО УРСР про роботу педвузів за 1958 рік (15.01-31.12.1958), 116 арк.
507. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.284. Накази Міністерства освіти УРСР та Міністерства ВССО УРСР про роботу педвузів за 1959 рік (07.01-30.12.1959), 165 арк.
508. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.285. Тематичні плани НДР на 1959 рік, 22 арк.

509. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.292. Списки вилученої літератури (12.02-10.07.1959), 10 арк.
510. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.302. Накази Міністерства освіти УРСР та Міністерства ВССО УРСР про роботу педвузів за 1960 рік (03.01-16.12.1958), 134 арк.
511. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.312. Накази та директиви Міністерства освіти УРСР та Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР про роботу педвузів за 1961 рік (7.03-26.12.1961), 75 арк.
512. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.321. Протоколи засідань ученої ради інституту (7.09.56-20.07.57), 25 арк.
513. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.323. Річний звіт про роботу бібліотеки за 1961-1962 навчальний рік, 4 арк.
514. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.347. Протоколи засідань кафедри марксизму-ленінізму (30.09.62-22.06.63), 30 арк.
515. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.359. Зведений звіт про НДР за 1963 рік, 25 арк.
516. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.364. Річний звіт про роботу бібліотеки за 1963-1964 навчальний рік, 5 арк.
517. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.380. Річний звіт про роботу інституту за 1964-1965 навчальний рік, 75 арк.
518. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.385. Річний звіт про роботу кафедр інституту за 1964-1965 рік, 108 арк.
519. Держархів Сумської області, ф.Р-5369, оп.1, спр.389. Протоколи засідань кафедри марксизму-ленінізму (30.08.64-21.06.65), 17арк.
520. Державний архів Харківської області, ф.Р-1780. Харківський державний педагогічний інститут іноземних мов імені Н. К. Крупської, оп.3. Документи і матеріали за 1941-1960 роки, спр.445. Стенограми лекцій викладачів інституту. Т.1., 1953 рік, 212 арк.
521. Держархів Харківської області, ф.Р-1780, оп.3, спр.461. Протоколи засідань Ученої ради за I семестр 1955-1956 навчального року, 17 арк.

522. Держархів Харківської області, ф.Р-1780, оп.3, спр.483. Стенограми лекцій викладачів інститут за 1955 рік, 286 арк.
523. Держархів Харківської області, ф.Р-1780, оп.3, спр.484. Рецензії на лекції викладачів інституту за 1955 рік, 16 арк.
524. Держархів Харківської області, ф.Р-1780, оп.3, спр.495. Протоколи засідань Ученої ради за II семестр 1956-1957 навчального року, 267 арк.
525. Держархів Харківської області, ф.Р-1780, оп.3, спр.520. Статистичний звіт про чисельність та фонд зарплати працівників інституту за 1956 рік, 5 арк.
526. Держархів Харківської області, ф.Р-1780, оп.3, спр.521. Одноразовий статистичний звіт про розподіл працівників інституту за розмірами зарплати, нарахованої за березень 1956 року, 2 арк.
527. Держархів Харківської області, ф.Р-1780, оп.3, спр.526. Протоколи засідань Ученої ради інституту за 1957-1958 навчальний рік, 254 арк.
528. Держархів Харківської області, ф.Р-1780, оп.3, спр.527. Витяг з протоколу засідання кафедри марксизму-ленінізму від 1.10.1957 року з питання покращення роботи, 2 арк.
529. Держархів Харківської області, ф.Р-4293. Харківський державний педагогічний інститут імені Г.С. Сковороди, оп.2. Документи і матеріали за 1953-1964 рр., спр.483. Звіти про роботу факультетів ХДПІ за 1953-1954 навчальний рік, 130 арк.
530. Держархів Харківської області, ф.Р-4293, оп.2, спр.497. Протоколи Вченої Ради інституту (6.02-26.11.1953), 96 арк.
531. Держархів Харківської області, ф.Р-4293, оп.2, спр. 681. Стенограм лекції викладача товариша Островського «Внутрішнє становище та директиви ХХ з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР у 1956-1960 рр». (5.05.1956), 24 арк.
532. Держархів Харківської області, ф.Р-4293, оп.2, спр.684. Звіт про роботу ХДПІ імені Г.С. Сковороди за 1956-1957 навчальний рік, 105 арк.
533. Держархів Харківської області, ф.Р-4293, оп.2, спр.685. Звіти кафедр ХДПІ за 1956-1957 навчальний рік, 285 арк.

534. Держархів Харківської області, ф.Р-4293, оп.2, спр.686. Звіт про вивчення роботи кафедри суспільних наук з 27.11 по 7.12.1956 року членами комісії Міністерства освіти УРСР, 19 арк.
535. Держархів Харківської області, ф.Р-4293, оп.2, спр.696. Протоколи Вченої Ради інституту (1956 рік), 99 арк.
536. Держархів Харківської області, ф.Р-4293, оп.2, спр.740. Звіт про роботу ХДПІ імені Г.С. Сковороди за 1957-1958 навчальний рік, 121 арк.
537. Держархів Харківської області, ф.Р-4293, оп.2, спр.741. Річні звіти про роботу факультетів та кафедр за 1957-1958 навчальний рік, 447 арк.
538. Держархів Харківської області, ф.Р-4293, оп.2, спр.755. Протоколи Ученої ради за 1957 рік, 217 арк.
539. Держархів Харківської області, ф.Р-4293, оп.2, спр.1028. Дані про перебудову навчально-виховної роботи інституту у зв'язку з новою програмою КПРС та рішеннями ХХІІ з'їзду партії (1962 рік), 5 арк.
540. Держархів Харківської області, ф.Р-4293, оп.2, спр.1038. Протоколи Вченої Ради інституту (12.01-21.12.1962), 143 арк.
541. Держархів Харківської області, ф.Р-4293, оп.2, спр.1039. Стенограма засідання Вченої Ради інституту (12.03.1962), 35 арк.
542. Держархів Харківської області, ф.Р-4293, оп.2, спр.1134. Протоколи засідань Ученої ради інституту (17.01-18.12.1964), 70 арк.
543. Державний архів Черкаської області, ф.Р-1418. Уманський державний педагогічний інститут, оп.2. Документи і матеріали за 1946-1982 рр., Там само, спр.111. Протоколи засідань педагогічної ради інституту (29.09.-19.11.1953), 52 арк.
544. Держархів Черкаської області, ф.Р-1418, оп.2, спр.181. Протоколи засідань Ученої ради інституту (20.01.1956-16.05.1957), 62 арк.
545. Держархів Черкаської області, ф.Р-1418, оп.2, спр.206. Протоколи засідань Ученої ради інституту (11.09.1957-17.12.1958), 226 арк.
546. Держархів Черкаської області, ф.Р-193. Черкаський державний педагогічний інститут імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, оп.8. Документи і

- матеріали за 1943-1975 рр., спр.174. Протоколи засідань Ученої ради інституту (4.03-30.12.1953), 123 арк.
547. Держархів Черкаської області, ф.Р-193, оп.8, спр.239. Протоколи засідань Ученої ради інституту (24.09.1955-18.04.1956), 180 арк.
548. Держархів Черкаської області, ф.Р-193, оп.8, спр.267. План роботи агробіостанції на 1956 рік (10.02-30.12.1956), 18 арк.
549. Держархів Черкаської області, ф.Р-193, оп.8, спр.322. Протоколи засідань Ученої ради інституту (11.09.1957-18.07.1958), 298 арк.
550. Держархів Черкаської області, ф.П-2087. Первинна партійна організація Уманського державного педагогічного інституту імені П.Г. Тичини, оп.1. Документи і матеріали за 1944-1991 роки, спр.15. Протоколи засідань партбюро та партзборів (8.01-29.12.1953), 293 арк.
551. Держархів Черкаської області, ф.П-2087, оп.1, спр.18. Протоколи партзборів (26.01-20.12.1956), 209 арк.
552. Держархів Черкаської області, ф.П-2087, оп.1, спр.19. Протоколи партзборів (5.01-29.12.1957), 279 арк.
553. Держархів Черкаської області, ф.П-2087, оп.1, спр.26. Протоколи партзборів (17.01-24.12.1964), 204 арк.
554. Держархів Черкаської області, ф.П-2187. Первинна партійна організація Черкаського державного педагогічного інституту імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, оп.1. Документи і матеріали за 1944-1991 роки, спр.15. Протоколи партійних зборів (7.01-20.12.1953), 124 арк.
555. Держархів Черкаської області, ф.П-2187, оп.1, спр.16. Протоколи засідань партбюро (13.01-29.12.1953), 104 арк.
556. Держархів Черкаської області, ф.П-2187, оп.1, спр.21. Протоколи партійних зборів (24.01-27.11.1956), 164 арк.
557. Держархів Черкаської області, ф.П-2187, оп.1, спр.22. Протоколи засідань бюро (17.01-25.12.1956), 93 арк.
558. Держархів Черкаської області, ф.П-2187, оп.1, спр.23. Протоколи партійних зборів (8.01-1.12.1957), 186 арк.

559. Держархів Черкаської області, ф.П-2187, оп.1, спр.24. Протоколи засідань партбюро (8.01-25.10.1957), 98 арк.
560. Держархів Черкаської області, ф.Р-3070. Виконком Уманської міської ради депутатів трудящих, оп.1, спр.87. Копія рішення ... про реорганізацію Уманського учительського інституту в педагогічний (18.02-29.04.1954), 8 арк.
561. Держархів Черкаської області, ф.Р-3070, оп.1, спр.300. Матеріали про роботу Уманського міськвиконкому, відділів, організацій, закладів та підприємств міста Умані (20.06-30.06.1960), 253 арк.
562. Держархів Черкаської області, ф.Р-3990. Комарницький М.Ф. (журналіст, краєзнавець), оп.1, спр.44. Деякі матеріали (в основному газетні вирізки) про Уманський педагогічний інститут імені П.Г. Тичини (2.08.1950-15.06.1965), 25 арк.
563. До нових успіхів радянської школи! // Зоря Полтавщини. – 11 січня 1953. – №8. – С.4.
564. Ельчанинова О.Ю. Сельское население Среднего Поволжья в период реформ 1953-1964 гг. [Електронний ресурс]: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02: Отечественная история / О. Ельчанинова. – Самара, 2004 – 211 с. – Режим доступу : <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/64735.html>
565. Ермилов В. В. Решения XX съезда КПСС в действии / В. Ермилов. – Саратов, 1957. – 95 с.
566. Єдність партії – непохитна! На зборах партактивів // Зоря Полтавщини. – 6 липня 1957. – №133. – С.1–2.
567. Єрмак О. Із покоління фронтовиків. До 100-річчя від дня народження М. В. Семиволоса / О. Єрмак. // Рідний край: Альманах Полтавського державного педагогічного університету. – Вип. №2 (23). – 2010 – С.219–224.
568. Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка : з історії перших десятиліть діяльності / О. Єрмак, Г. Білик // Рідний край: Альманах Полтавського державного педагогічного університету. – Вип. №2 (21). – 2009. – С.6–23.

569. Єфименко Г. Ставлення владних структур до розвитку національних мов у радянській Україні 1930-х років / Г. Єфименко // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства : Матеріали наук.конф.: 28-29 травня 2001 року. – К.: «Київський університет», 2002. – С. 179–185.
570. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. В 2 т. Т. 1. / Г. Жуков. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. — 415 с.
571. З історії університету [Електронний ресурс] // Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини – Режим доступу: http://udpu.org.ua/viewpage.php?page_id=2
572. Заболотна Т. Історія повсякдення – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? / Т. Заболотна // Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукр. наук. конференції, Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року / [упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.] – П-Хм., 2010. – С.38–43.
573. Завальнюк О. Студентська молодь українських державних університетів: проблема виживання (1918–1920 рр.) / О. Завальнюк // Краєзнавство. – 2010. – №4. – С.137–149.
574. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918–2005 рр.): сторінки історії / О. Михайлович Завальнюк, Олександр Борисович Комарніцький // УІЖ. – 2005. – №5. – С.81–92.
575. Завальнюк О. Проблема створення матеріально-технічної бази національної університетської освіти України у 1918–1920 рр. / О. Завальнюк // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. – 2009. – №15. – С.96–117.
576. Завдання партійної освіти в новому навчальному році // Зоря Полтавщини. – 29 вересня 1953. – №194. – С.1.
577. Завжди з рідною партією. Трудящі одностайно схвалюють рішення червеневого Пленуму ЦК КПРС // Зоря Полтавщини. – 9 липня 1957. – №135. – С.2.
578. Заклучний концерт майстрів мистецтв Польської Народної Республіки у Великому театрі Союзу РСР // Зоря Полтавщини. – 12 січня 1953. – №10. – С.1.
579. Закон про внесення змін і доповнень у ст. 18 Конституції (Основного Закону) Української РСР // Зоря Полтавщини. – 19 червня 1954. – №125. – С.2.

580. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР // Зоря Полтавщини. – 19 квітня 1959. – №78. – С.1–2.
581. Закордонні відгуки про рішення Пленуму ЦК КПРС і постанови Президії Верховної Ради СРСР // Зоря Полтавщини. – 15 липня 1953. – №139. – С.4.
582. Замятин Е.И. Мы [Електронний ресурс] / Е. Замятин // Знамя. – 1988. – N 5–6 – Режим доступу : http://az.lib.ru/z/zamjatin_e_i/text_0050.shtml
583. Заплотинська О. О. Навчальні заклади освіти України 50-80-х років ХХ століття: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Заплотинська. – К., 2006. – 20 с.
584. Збірник наукових статей // Зоря Полтавщини. – 4 жовтня 1953. – №198. – С.3.
585. Збори партактиву Москви // Зоря Полтавщини. – 5 листопада 1957. – №220. – С.2.
586. Зінчук М. Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень / М. Зінчук // Історія повсякденності: теорія та практика : Матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 року / [упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.] – П-Хм., 2010. –С.48–51.
587. Злотябко, І. З іменем Сталіна / І. Злотябко // Зоря Полтавщини. – 24 лютого 1953. – №39. – С.2.
588. Зоря Полтавщини. – 10 листопада 1954. – №226. – С.1.
589. Зоря Полтавщини. – 7 березня 1953. – №48. – С.3.
590. Зустріч виборців з академіком О.В. Палладінім // Зоря Полтавщини – 2 березня 1958. – №45. – С.2.
591. Исаковский М. В. М. Молотову [Електронний ресурс] / М. Исаковский – Режим доступу : [http:// www.sovmusic.ru/text.php?fname=molotovu](http://www.sovmusic.ru/text.php?fname=molotovu)
592. Истон Д. Категории системного анализа политики / Д. Истон // Политология : Хрестоматия. [сост.: проф. М.А.Василик, доц. М.С.Вершинин]. – М.: Гардарики, 2000. – С.319–331.

593. История и математика : Макроисторическая динамика общества и государства [отв. ред. С. Ю. Малков, Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев]. — М. : КомКнига, 2007. — 184 с.
594. История социалистической экономики. — Т.7. — Экономика СССР на этапе развитого социализма (1960–1970 гг.). — М. 1980. — 720 с.
595. Ідеологічну роботу на – на вищій рівень! // Зоря Полтавщини. – 14 липня 1956. – №137. – С.2.
596. Ідріс Н. О. Українізація міст УСРР у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття : психологічний аспект / Н. Ідріс // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2004. – №74-76. – С.129–132.
597. Індик // Сталинский клич (Недригайловский РК КПУ). – 29 января 1953. – №9. – С.4.
598. Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України (офіційний сайт) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ispp.org.ua>
599. Інформаційне повідомлення про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу // Зоря Полтавщини. – 10 липня 1953. – №135. – С.1.
600. Інформаційне повідомлення про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу // Зоря Полтавщини. – 4 липня 1957. – №131. – С.1
601. Інформаційне повідомлення про Пленум ЦК КПРС // Зоря Полтавщини. – 22 березня 1953. – №60. – С.2.
602. Інформація про Пленум Центрального Комітету Комуністичної Партії Радянського Союзу // Зоря Полтавщини. – 3 листопада 1957. – №219. – С.1.
603. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01. «Історія України» / О. Ісайкіна — К., 2006. – 20 с.
604. Ісайкіна О. Житлові умови міського населення в повоєнний період (1945–1955 рр.) / О. Ісайкіна // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – 2005. – Вип. 8. – С.207–212.

605. Ісайкіна О. Медичне обслуговування міського населення (1945-1955 рр.) / О. Ісайкіна // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : Зб. ст. – 2005. – Вип. 9. – С.346–353.
606. Ісайкіна О. Побут міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) / О. Ісайкіна // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року [упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.] – П-Хм., 2010. – С.181–184.
607. Історична довідка [Електронний ресурс] // Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова – Режим доступу:
http://www.npu.edu.ua/index.php?Itemid=134&id=139&option=com_content&task=blogcategory
608. Історія університету [Електронний ресурс] // Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка – Режим доступу: <http://pnpu.edu.ua/ua/istoriyuniversitety.php>
609. Каганович Л. М. Памятные записки / Л. Каганович. – М.: Вагриус, 2003. – 690 с.
610. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К: Генеза, 2004. – 496 с.
611. Кареев Н. И. Историология: Теория исторического процесса (репринтное издание 1915 года) / Н. Кареев. - М. : Либроком, 2011. – 328 с.
612. Киридон П. В. Десталінізація в Україні: перспективні проблеми дослідження / П. Киридон // Україна. ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – 2006. – Вип. 10. – С.214–231.
613. Киридон П. В. Партійно-державна номенклатура Української РСР: перегляд принципів і методів оцінювання в 1953 – на початку 1956 років / П. Киридон // Київська старовина. – 2010. – №6. – С.77–90.
614. Киридон П. В. Реакція населення Полтавщини на рішення червневого (1957 року) пленуму ЦК КПРС про «антипартійну групу» Маленкова, Кагановича, Молотова / П. Киридон // Історична пам'ять. – 2010. – №2. – С.60–70.
615. Киридон П. В. Типологічний портрет представника правлячих структур Української РСР повоєнної доби (1945-1964 роки) [Електронний ресурс] /

П. Киридон – Режим доступу до статті:
http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Slv/2011_12/st17.pdf

616. Киридон П. Реформування партійно-державного апарату в Українській РСР як один із перших заходів десталінізації (середина 1953-1955 рр.) / П. Киридон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. – №7. – С.442–449
617. Кісь Р. Лінгвокультурна маргіналізація у містах України (неофункціональне бачення) / Р. Кісь // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матер. наук. конф.: 28-29 травня 2001 р. – К.: «Київський університет», 2002. – С. 35–41.
618. Климов А. О. Вища педагогічна освіта на Луганщині в 30-і роки ХХ століття / А. Климов // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки). – № 2009. – №20. – С.289–299.
619. Книгин А. Н. Философские проблемы сознания / А. Книгин. Томск : Издательство Томского университета, 1998. – 306 с.
620. Книжка партійного активіста. 1980 / Сост. А.В. Шумаков. – М.: Политиздат, 1979. – 173 с.
621. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 442 с.
622. Кожукало І. П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси на Україні в 40-і - на початку 50-х років / І.Кожукало // УІЖ. – 1989. – №2. – С.14–25.
623. Кожукало І. П. Компартія України в добу «відлиги» / І. Кожукало // УІЖ. – 1990. – №11. – С.39–51.
624. Кожукало І. П. Ленінська генеральна лінія партії в боротьбі за комунізм. (ХХ-ХХІІІ з'їзди КПРС) / Іван Петрович Кожукало // УІЖ. – 1966. – №10. – С.86–95.
625. Коломієць М. Ф. Полтавська область / М. Коломієць. – Х.: Вид-во Харківського ордена Трудового Червоного Прапора Державного університету ім. О.М. Горького, 1959. – 91 с.
626. Коляструк О., Коляструк, О. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії / О. Коляструк, О. Коляструк // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. Конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-

15 травня 2010 р. [упор. : Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.]. – П-Хм., 2010. – С.23–33.

627. Комуністи Москви і Московської області одностайно схвалюють постанову Пленума ЦК КПРС (Об'єднаний Пленум МК і ММК КПРС разом з партійним активом Москви і Московської області) // Зоря Полтавщини. – 11 липня 1953. – №136. – С.1.
628. Комуністи, всі трудящі одностайно схвалюють постанову ЦК КПРС. Збори партійного активу Московської міської парторганізації // Зоря Полтавщини. – 5 липня 1957. – №132. – С.1.
629. Константинов Ф. Народ – творець історії / Ф. Константинов // Зоря Полтавщини. – 3 липня 1953. – №130. – С.2.
630. Конференція читачів газети «Радянська Україна» // Зоря Полтавщини. – 1 січня 1953. – №1. – С.4.
631. Концур В. В. Ідеологізація суспільства засобами клубної роботи профспілок (середина 50-х – середина 60-х рр.) / В. Концур // Бахмутський шлях: Літературне та наукове історико-філологічне видання. – Луганськ, 2005. – Вип. 1 / 2 (38 / 39). – С. 146–150.
632. Концур В. В. Профспілки України в системі ідеологізації суспільства (1956 – 1964 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Концур. – Донецьк, 2006. – 21 с.
633. Концур В. В. Червоні кутки в контексті ідеологічної діяльності профспілок (середина 50-х – середина 60-х рр. ХХ ст.) / В. Концур // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. – Т. 27. – Вип. 14. – С.131–135.
634. Копиленко О. Л. ХХ з'їзд КПРС і Україна: деякі міркування / О. Копиленко // Україна. ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – 2006. – Вип. 10. – С.41–48.
635. Корнева Л. Е. Общественно-политическая и культурная жизнь Западной Сибири в 1953-1964 гг. и ее отражение в периодической печати [Електронний ресурс]:

- Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Отечественная история / Л. Корнева. – Томск, 2006 – 188 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/209215.html>
636. Корнейко А. О. Суспільно-політичний розвиток України в 1953-1964 рр. (на матеріалах західних областей) [Електронний ресурс]: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. Корнейко. – Л.: Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1999. – 173 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/21824.html>
637. Корчмар Я. Наукова робота на кафедрі історії Луганського педінституту / Я. Корчмар // УІЖ. – 1958. – №6. – С.150.
638. Котлов П. Торжество ленінської національної політики Комуністичної партії / П. Котлов // Зоря Полтавщини. – 24 серпня 1957. – №167. – С.2
639. Коцур В. П. Вступне слово / В. Коцур // Історія повсякденності: теорія та практика : Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 року [упор.: Лукашевич О. М., Нагайко Т.Б.]. – П-Хм., 2010. – С.9.
640. Крайнік Р. Советская историография второй половины 1950-х годов о положении процесса образования в УССР после окончания Великой отечественной войны [Електроний ресурс] / Р. Крайнік – Режим доступа : http://sibac.info/files/2011_03_10_Politologiya/Krajnik.pdf
641. Крайнік Р. Сучасна вітчизняна історіографія радянської ідеологізації навчального процесу в закладах освіти України у перше повоєнне десятиріччя / Р. Крайнік // УІЗ. – 2011. – №14. – С.238–243.
642. Кривчик Г. Г. Еволюція соціального обличчя сільської людини у 60 – 80 рр. ХХ ст. / Г. Кривчик // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2001. – Вип.ХІІІ. – С. 193–203.
643. Кривчик Г. Г. Еволюція форм організації та плати праці в сільському господарстві України в умовах тоталітарного режиму. 60-80-ті рр. / Г. Кривчик // Грані – 2001. – №4. – С.65–70.
644. Кривчик Г. Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960-80-ті рр. / Г. Кривчик // УІЖ. – 2002. – №5. – С.24–34.
645. Критика і самокритика – основний метод виховання кадрів // Зоря Полтавщини. – 11 серпня 1954. – №163. – С.1.

646. Крупина В. Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) / В. Крупина // УІЖ. – 2009. – №6. – С.124–135.
647. Крупина В. Номенклатура повоєнної України в історіографії / В. Крупина // УІЗ. – 2010. – №13. – С.129–136.
648. Крупина В. Освітньо-культурний рівень партійної номенклатури УРСР (друга половина 1940-х – початок 1950-Х рр.) / В. Крупина // УІЗ. – 2009. – №12. – С.207–214.
649. Крупина В. Політичні міфи доби пізнього сталінізму (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.) / В. Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – №14. – С.18–30.
650. Крупина В. Скорочення адміністративного апарату УРСР 1954 р.: задум і наслідки / В. Крупина // УІЗ. – 2011. – №14. – С.173–184.
651. Крупина В. Номенклатура повоєнної України: кількісно-якісна характеристика / Віктор Крупина // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. – 2009. – №15. – С.267–275.
652. Кудря Т. В. Стан економіки України кінця 50-х – першої половини 60-х років / Т. Кудря // Історія України. – 1998. – №11. – С.10-12.
653. Кудряшов Г. Vivat Academia! / Г. Кудряшов // Рідний край: Альманах Полтавського державного педагогічного університету. – Вип. № 2 (21). – 2009. – С. 24–25.
654. Кузьмін М., Іваненко Ю. Республіканська спартакіада студентів педвузів / М. Кузьмін, Ю. Іваненко // Радянська освіта. – 16 липня 1955. – №29. – С.1.
655. Кулик Г. І. Історики вузів України – славному 50-річчю : Полтавський педінститут / Г. Кулик / УІЖ. – 1967. – №12. – С.144.
656. Кульчицький С. Чому треба вивчати повсякденне життя / С. Кульчицький // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року [упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.]. – П-Хм., 2010. – С.10–11
657. Кульчицький С. Вхідження Криму до складу України / С. Кульчицький // Регіональна історія України. – 2009. – №3. – С.135–154.

658. Кульчицький С. В. Місце XX з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму / С. Кульчицький // Україна. XX століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – 2006. – Вип. 10. – С.49–85.
659. Кульчицький С. В. XX з'їзд КПРС - переломний пункт в історії радянського комунізму / С. Кульчицький // УІЖ. – 2006. – №2. – С.106–129.
660. Кульчицький, С. В. Спроби реформ (1956-1964) (1) / С. Кульчицький // УІЖ. – 1998. – №2. – С.102–114.
661. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956-1964) (2) / С. Кульчицький // УІЖ. – 1998. – №3. – С.120–129.
662. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956-1964) (3) / С. Кульчицький // УІЖ. – 1998. – №4. – С.91–102.
663. Кунденко Я. Н. Повседневность как реалия культурной действительности: дис. канд. филос. наук.: 09.00.04. Філософська антропологія, філософія культури / Я. Кунденко. – Государственный аэрокосмический ун-т им. Н. Е. Жуковского; ХАИ. – Х., 1998. – 171 л.
664. Лаас Н. Мовно-комунікативна сфера українського радянського суспільства часів пізнього сталінізму та хрущовського періоду: дослідження проблеми в англо-американській історіографії / Н. Лаас // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – 2009. – №15. – С.225-234.
665. Лаас Н. О., Крупина, В. О. Проблеми історії України 1945-1991 рр. на сторінках «Українського історичного журналу» / Н. Лаас, В. Крупина // УІЖ. – 2007. – №6. – С.142-166.
666. Лаас Н. Проблеми соціальної історії України другої половини 1940-х – середини 1950-х рр. у дослідженнях українських істориків / Н. Лаас // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). – 2010. – №2. – С.73–104.
667. Лаас Н. Соціальна та культурна історія українського соціуму пізнього сталінізму: тематика та методологія англomовної історіографії / Н. Лаас / / Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – 2010. – №2. – С.104–138.

668. Лаас Н. Сучасна англо-американська історіографія про повсякденність структури та практики в СРСР / Н. Лаас // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року [упор. : Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.]. – П-Хм., 2010. – С.34–36.
669. Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. [под ред. акад. А. Н. Яковлева ; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев]. – М.: Международный Фонд «Демократия», 1999. – 512 с.
670. Лагетко В. В. Взаимосвязь общественной психологии и идеологии в аспекте социально-деятельностной сущности человека: автореф. дис. на соиск. наук. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.03 : Социальная философия / В. Лагетко. – К., 1987. – 23 с.
671. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953-1964 рр.: історіографія проблеми [Електронний ресурс]: Дис... канд. істор. наук: 07.00.06 Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Ю. Лаєвська, 2009. – Режим доступу:
<http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/351522.html>
672. Лахно О. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940-1980-ті роки): Монографія / О. Лахно. – Полтава: Друкарська майстерня, 2009. – 288 с.
673. Лебон Г. Психология народов и масс [Електронний ресурс] / Г. Лебон. – СПб : МАКЕТ, 1995. – Режим доступу :
<http://lib.ru/POLITOLOG/LEBON/psihologia.txt>
674. Лисак В. Повсякденне життя українських селян у 1950–1960-х рр. (історіографія проблеми) / В. Лисак // Історіографічні дослідження в Україні. – 2010. – №20. – С.485–507.
675. Лисенко О. Історія повсякдення як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) / О. Лисенко // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року [упор. : Лукашевич О. М., Нагайко Т. Б.]. – П-Хм., 2010. – С.11–19.

676. Лисенко О. Радянські документи про релігію та церкву в Україні у період II Світової війни: джерелознавчий аспект проблеми / О. Лисенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2000. – №5. – С.347.
677. Лисенко О. Є. Чи була «відлига» у стосунках між владою і церквою? / О. Лисенко // Україна. XX століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – 2006. – Вип. 10. – С.136–144.
678. Лицом к лицу с Америкой. Рассказ о поездке Н.С. Хрущёва в США. 15-27 сентября 1959 . – М.: Госполитиздат, 1960. – 680 с.
679. Літературна газета. – 7 травня 1953. – №20. – С.1
680. Логвиненко О. В. Підготовка вчителів та забезпечення ними шкіл України у 1950-1960 роках / О. Логвиненко // Україна. XX століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – 2006. – Вип. 10. – С.203–213.
681. Лугин А. Песня о Берия [Електронний ресурс] / А. Лугин // Режим доступу : http://www.sovmusic.ru/text.php?from_sam=1&fname=s9830
682. Лук'яненко Л. Г. Маршал Жуков і українці у Другій світовій війні / Л. Лук'яненко – Б. : Соборність, 2002 – 39 с.
683. Лук'яненко О. В. «Антипартійна група Маленкова, Кагановича, Молотова» у реакції полтавської освітянської еліти / О. Лук'яненко // Збірник матеріалів XII студ. наук. конфер. історичного факультету. Квітень 2009 року. – Полтава: АСМІ, 2009. – С.82–84.
684. Лук'яненко О. В. «Без мами й тата й неубрана хата»: побут студентів педінститутів УРСР часів «відлиги» / О. Лук'яненко // Наука України. Перспективи та потенціал: Матеріали IV Всеукр. науково-практ. заочної конфер. (м. Одеса, 30-31 травня 2012 р.). – Одеса, 2012, – С.41–44.
685. Лук'яненко О. В. Боротьба з «ворогами Компартії» на рівні Полтавського Педінституту (1957 р.) / О. Лук'яненко // Матеріали за 5-а міжнародна научна практична конференція «Настоящи изследвания-2009». Том 10. История. Философия. Политика. – София «БЯЛ ГРАД-БГ» ОДД. – С.3–5.
686. Лук'яненко О. В. Десталінізація 1956 року очима полтавської інтелігенції : проблематика дослідження / О. Лук'яненко // Матеріали за 4-а міжнародна

научна практична конференція «Динамика исследования-2008». Том 20. Закон. Державна адміністрація. Філософія. Політика. Історія. – Софія «БЯЛ ГРАД-БГ» ОДД. – С.75–78.

687. Лук'яненко О. В. Доля світу у людських руках : практика сакралізації образу Сталіна на тлі перетворення природи СРСР / О. Лук'яненко // Навколишнє середовище і здоров'я людини. Матер. III Всеукр. науково-практичного семінару. – Полтава: ПДПУ, 2009. – С.280–283.
688. Лук'яненко О. В. Еволюція політичної свідомості замкненої групи : нотатки до історичної розвідки / О. Лук'яненко // Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації. Зб. Наук. статей. – Полтава: Скайтек, 2011. – С.273–276.
689. Лук'яненко О. В. КІРС проти Сталіна: культ проти культу / О. Лук'яненко // Молода наука України: перспективи та пріоритети розвитку. Матеріали XI Всеукр. науково-практ. заочної конфер. 25-27 липня 2012 р. – Одеса, 2012. – С.81–84.
690. Лук'яненко О. В. Лаврентій Берія : героїзація та анафема у свідомості освітян / О. Лук'яненко // Історична пам'ять. – 2011. – №2 (26) – С.109–115.
691. Лук'яненко О. В. Маркери дослідження повсякдення освітян УРСР доби «відлиги» / О. Лук'яненко // Materiały VIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Wschodnie partnerstwo – 2012» Volume 5. Historia. Politologia. Filozofia.: Przemysł. Nauka i studia. – С. 9–11.
692. Лук'яненко О. В. Музика й література у площині дозвілля педколективів УРСР часів десталінізації / О. Лук'яненко // Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та інновації. Матеріали XIII Всеукр. науково-практичної заочної конференції. 26-28 квітня 2012 р. – Запоріжжя, 2012. – С.108–111.
693. Лук'яненко О. В. Мовне питання у середовищі освітян УРСР часів десталінізації / О. Лук'яненко // Сумська старовина. – 2012. – №36-37. – С.72–82.
694. Лук'яненко О. В. Нове життя старих міфів: культотворення та культотворці середини ХХ століття / О. Лук'яненко // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга I. – Львів: Логос, 2010. – С. 542–549.

695. Лук'яненко О. В. Освітняни Полтавщини : на межі сільської практики та господарської теорії (1956-1957 рр.) / О. Лук'яненко // Український селянин : зб. наук праць [за ред. А. Г. Морозова]. – Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12 – С.65–67.
696. Лук'яненко О. В. Побутові умови колективів педінститутів УРСР часів «відлиги» / О. Лук'яненко // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С.144–146.
697. Лук'яненко О. В. Повсякдення замкнених груп: проблеми архівної евристики, унікальності та спільності / О. Лук'яненко // Історична регіоналістика на зламі століть: актуальні питання: Матер. міжнар. наук. конфер., 25-26 квітня 2012 р. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2012. – С.75–78.
698. Лук'яненко О. В. Полтавський педагогічний на шляху до аграрних перемог / О. Лук'яненко // Навколишнє середовище і здоров'я людини. Матеріали V Всеукр. науково-практ. семінару. – Полтава: Скайтек, 2012. – С.62–64.
699. Лук'яненко О. В. Постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» та кореляція суспільної свідомості працівників Полтавського педагогічного інституту / О. Лук'яненко // *Materialy IV Miedzynarodowej naukowii-practycznej konferencji "Nauka i inowacja – 2008. Tom 8. Prawo. Historia.– Przemysl : Nauka i studia.* – С.51–56.
700. Лук'яненко О. В. Проблема «культу особи» директора в житті Полтавського Педінституту на початку 1957 року / О. Лук'яненко // *Materialy V Miedzynarodowej naukowii-practycznej konferencji "Kluczowe aspekty naukowej dzialnosci – 2009. Volume 4. Ekonomiczne nauki. Politologia. Historia : Panstwowy zarzad.* – Przemysl : Nauka i studia. – С.67–69.
701. Лук'яненко О. В. Проблеми втілення у життя рішень XX з'їзду очима колективу ПДП імені В. Г. Короленка / О. Лук'яненко // *Materialy IV mezinarodni vedecko-prakticka konference "Nastoleni moderni vedy – 2008" – Dil 4. Ekonomicke vedy. Administrativa. Historie.* – Praha: Publishing house "Education and science" s.r.o. – С.53–56.

702. Лук'яненко О. В. Реакція колективу Полтавського педінституту на доповіді М.С. Хрущова на XX з'їзді КПРС / О. Лук'яненко // *Materialy IV Miedzynarodowej naukowo-practycznej konferencji "Naukowy potencjal swiata-2008. T. 6. Historia. Politologija. Filologiczne nauki. Psychologia i sociologia. – Przemysl : Nauka i studia. – С.3–4.*
703. Лук'яненко О. В «Релігійні війни» освітян часів десталінізації як наступ на національну самоідентифікацію / О. Лук'яненко // *Правове регулювання релігійного життя: історія, сучасність, перспективи. Матер. IV між нар. круглого столу. Харків, 16 грудня 2011 року. – Х.: Вид-во «Корецька Л. О.», 2011. – С.112–115.*
704. Лук'яненко О. В. Розкол педагогічного колективу ПДПІ на ґрунті ставлення до політики десталінізації / О. Лук'яненко // *Materialy IV mezinarodni vedecko-prakticka konference "Zpravy vedecke ideje – 2008" – Dil 9. Historie. Filosofie – Praha : Publishing house "Education and science" s.r.o. – С.3–6.*
705. Лук'яненко О. В. Свій свого, щоб і чужий боявся : протистояння у середовищі науково-педагогічних працівників УРСР часів десталінізації / Олександр Вікторович Лук'яненко // *Краєзнавство. – 2010. – №3. – С.190–194.*
706. Лук'яненко О. В. Участь колективу Полтавського педінституту у процесах демократизації життя у добу десталінізації (1957 рік) / О. Лук'яненко // *Materialy V mezinarodni vedecko-prakticka konference "Moderny vymozenosti vedy – 2009" – Dil 8. Historie.Filosofie. Psychologie a sociologie – Praha : Publishing house "Education and science" s.r.o. – С.3–5.*
707. Лук'яненко О. В. Ціна життя полтавських освітян часів десталінізації / О. Лук'яненко // *Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – №XIV-XV. – С.154–160.*
708. Лук'янець О. Громадське харчування в містах української РСР (1950-ті роки) [Електронний ресурс] / О. Лук'янець // *Гілея : науковий вісник. Історичні науки. – 2011. – №49. – Режим доступу до статті : http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_49/Gileya49/I24_doc.pdf*

709. Лук'янець О. Система харчування міського населення Української РСР у 1951-1955 рр / О. Лук'янець // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року [упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.] – П-Хм., 2010. –С.184–185
710. Макарчук С. А. Писемні джерела з історії України : Курс лекцій / Степан Арсентійович Макарчук. – Львов: Світ, 1999. – 352 с.
711. Малес Л. Образний ряд усної історії. феномен фотографії / Л. Малес // Схід / Захід. Вип.11-12. Спеціальне видання. – С.80.
712. Малишев І. Ленінізм про творчість мас і партійне керівництво / І.Малишев // Зоря Полтавщини. – 12 грудня 1956. – №242. – С.2.
713. Мандрик М. До питання про наслідки боротьби з космополітизмом в радянській історіографії кінця 1940-х – початку 1950-х рр. / М. Мандрик // УІЗ. – 2009. - №12. - С.225–232.
714. Марков Г. В робітничих та студентських їдальнях / Г. Марков // Зоря Полтавщини. – 16 березня 1956. – №55. – С.4.
715. Марченко Н. Г. Кулик Григорій Іванович / Н. Марченко // Історія Полтавського педінституту в особах. Матеріали конференції, присвяченої 80-річному ювілею інституту. Полтава : «Кларисса», 1995. – С.125–128.
716. Марчук В. В. Володимир Пащенко. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів / В. Марчук // УІЖ. – 2004. – №3. – С.142–145.
717. Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір [Електронний ресурс] / Лариса Масенко – Режим доступу до статті : <http://varnak.psend.com/lmasenko.html#ch4>
718. Масенко Л. Мовна політика в УРСР 60-80-х років. Дню української писемності та мови присвячується / Л. Масенко [Електронний ресурс] // Народний оглядач – Режим доступу до статті : <http://sd.org.ua/news.php?id=12887>
719. Масенко Л. Стає маразмом «навіки разом» (про лінгвокультурне змішування) / Л. Масенко // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матер. наук. конфер.: 28-29 травня 2001 року. – К.: «Київський університет», 2002. – С.66–71.

720. Матіаш Б. Напівмовність і внутрішній конфлікт особистості / Б. Матіаш // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матер. наук. конфер.: 28-29 травня 2001 року. – К.: «Київський університет», 2002. – С.121–125.
721. Матюшкин Н. И. Двадцатый съезд КПСС / Н. Матюшкин. – М. : Госполитиздат, 1962. – 144 с.
722. Медведев Р. А. Они окружали Сталина / Р. Медведев. – М.: Политиздат, 1990. – 351 с.
723. Мерцалов А. Под гипнозом сильной личности / А. Мерцалов // Родина. - 1991. - №6-7 – С. 115.
724. Методологические проблемы истории: учеб. Пособие для студентов, магистрантов и аспирантов ист. и филос. специальностей учреждений, обеспечивающих получение высш. образования [под общ. ред. В. Сидорцова]. – Мн. : ТетраСистемс, 2006. – 352 с.
725. Ми завжди з рідною Комуністичною партією! // Зоря Полтавщини. – 14 липня 1953. – №138. – С.2.
726. Микоян А. И. Так было / А. Миколян. — М.: Вагриус, 1999, – 612 с.
727. Минц С. С. О возможном подходе к изучению социального сознания в историко-культурных исследованиях (постановка проблемы) / С. Минц // Математические методы и ЭВМ в историко-типологических исследованиях. – М.: Наука, 1989. –С.212–225.
728. Михалков С. Артек! [Електронний ресурс] / С. Михалков. – Режим доступу : <http://www.sovmusic.ru/text.php?fname=mipioner>
729. Мовні конфлікти і гармонізація суспільства : Матеріали наукової конференції : 28-29 травня 2001 року. – К. : «Київський університет», 2002. – 222 с.
730. Могутня зброя будівників комунізму // Зоря Полтавщини – 8 лютого 1958. – №28. – С.3.
731. Молотов. Маленков. Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А. Яковлева; сост. Н. Ковалева, А. Коротков, С. Мельчин, Ю. Сигачев, А. Степанов. – М. : МФД, 1998. – 848 с.

732. Моренчук А. А. Життя іудейських громад в умовах хрущовської «відлиги» / А. Моренчук // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки.– 2004.– № 2.– С. 25–30.
733. Моренчук А. А. Релігійна політика М.Хрущова в Україні / А. Моренчук / / Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки.– 2003.– № 10.– С. 37–42.
734. Моренчук А. А. Релігійні процеси в Україні у 1953-1964 роках (на матеріалах західних областей): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук: 09.00.11 «Релігієзнавство (історичні науки)» / А. Моренчук. – Острог, 2006. – 22 с.
735. Моренчук А. А. Хрущовська лібералізація церковно-релігійного життя в Україні / А. Моренчук // Сторінки історії : Зб. наук. пр. – 2004.– Вип. 19.– С. 136–142.
736. Музика О. Психологічні механізми конфліктів в умовах ціннісно-мовленнєвої взаємодії / О. Музика // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матер. наук. конфер.: 28-29 травня 2001 року. – К.: «Київський університет», 2002. – С. 129–135.
737. Мусієздов О. Соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії / О. Мусієздов // Схід / Захід. Вип. 11–12. Спеціальне видання. – С.89.
738. Мухин Ю. СССР имени Берия / Ю. Мухин.— М., Алгоритм, 2008. – 332 с.
739. Н. С. Хрущёв: Материалы к биографии [сост. Ю. Аксютин]. – М. : Политиздат, 1989. – 366 с.
740. Н. С. Хрущев вспоминает // Аргументы и факты. – 8-14 апреля 1989. – №14. – С.6–7.
741. Нагайко Т. Історія повсякденності: погляд на пролбему / Т. Нагайко // Історія повсякденності : теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року / [упор. : Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.] – П-Хм., 2010. – С.43–48.
742. Нагнибіда М. В добру путь! / М. Нагнибіда // Зоря Полтавщини. – 1 січня 1953. – №1. – С.1.
743. Надо, чтобы дети или звери... // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism [ed. by A. Brumberg]. – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.410.
744. Незабутнє ім'я // Зоря Полтавщини. – 8 березня 1953 р. – №49. – С.2.

745. Незламна єдність партії, уряду, радянського народу // Зоря Полтавщини. – 11 липня 1953. – №136. – С.1.
746. Нерушима єдність партії, уряду, радянського народу // Зоря Полтавщини. – 11 липня 1953 р. – №136. – С.1.
747. Неухильно поліпшувати навчально-виховну роботу в школах! // Зоря Полтавщини. – 30 березня 1956. – №64. – С.3.
748. Нечаева М. Ю. Просопографія уральського монашества: перспективи дослідження / М. Нечаева // Судьба России: прошлое, настоящее, будущее. Тезисы всероссийской конференции (Екатеринбург, 17–19 ноября 1994). – Екатеринбург, 1995. – С.172–176.
749. Никита Хрущев. 1964. Стенограммы пленумов ЦК КПСС и другие документы [сост.: А.Н. Артизов, В.П. Наумов, М.Ю. Прозуменщиков, Ю.В. Сигачев, Н.Г. Томилина, И.Н. Шевчук]. – М. : МФД: Материк, 2007. – 576 с.
750. Никита Хрущев: «Без Сталина ... может быть, и войны бы не было» [Електронний ресурс] // Известия. – 13 января 2006 – Режим доступу до статті : <http://www.izvestia.ru/news/311131>
751. Никоненко Л. До питання функціонування групового несвідомого: гіпотези та перспективи дослідження / Л. Никоненко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей. – 2008. – Вип.21 (24). – С.35–46.
752. Ніжинський М. Про деякі питання політехнічного навчання в середній школі / М. Ніжинський // Зоря Полтавщини. – 13 січня 1953. – №9. – С.2–3.
753. Нікілев О. Виробнича інтелігенція українського села: до проблеми формування (середина 1940-х – 1960-х рр.) (2) / О. Нікілев // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – №15. – С.403–401.
754. Нікілев О. Антропогенне забезпечення організаційно-структурних трансформацій у сільському господарстві першої половини 50-х - середини 80-х років ХХ ст.: шляхи, форми, результати / О. Нікілев // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – №8. – С.418–434.

755. Нікілев О. Виробнича інтелігенція українського села: до проблеми формування (середина 1940-х – 1960-х рр.) (1) / О. Нікілев // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – №14. – С.414–420.
756. Нікілев О. Кадрова політика тоталітарної держави в українському селі як прояв інтелектуального геноциду (середина 40-х - перша половина 50-х років ХХ ст.) / О. Нікілев // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2002. – №7. – С.436–441.
757. Ніколаєць Ю. Висвітлення вітчизняними науковцями ролі працівників вищих навчальних закладів УРСР у суспільно-політичному житті у роки хрущовської «відлиги» / Ю. Ніколаєць // УІЗ. – 2006. – №9. – С.448–454.
758. Ніколаєць Ю. Виховання комуністичного ставлення до праці в роки хрущовської «відлиги» у дослідженнях українських вчених / Ю. Ніколаєць // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2007. – №12. – С.357–274.
759. Ніколаєць Ю. Основні напрямки розвитку вітчизняної історіографії суспільно-політичного життя України середини 1940-х – середини 1960-х рр. у контексті світової історичної науки / Ю. Ніколаєць // Історіографічні дослідження в Україні. – 2007. – №17. – С.304–318.
760. Ніколаєць Ю. Рішення ХХ з'їзду КПРС в оцінці вітчизняних науковців / Ю. Ніколаєць // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2006. – Вип.10 – С.145–163.
761. Ніколаєць Ю.О. Святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією як прояв національної політики в СРСР / Ю. Ніколаєць // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 4. – С.16–19.
762. Новгородська А.В. Жінка у громадсько-політичному житті радянської України (сер. 50-х – перша пол. 60-х років ХХ століття): історіографічний аспект / А. Новгородська //– Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С. 143–149.
763. Новгородська А.В. Жінки Донбасу у громадсько-політичному житті в середині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук: спец : 07.00.01 «Історія України» / А. Новгородська. – Донецьк, 2006. – 21 с.

764. Новгородська А.В. Жінки у діяльності професійних спілок Донецької області у середині 50-х – першій половині 60-х років ХХ ст. / А. Новгородська // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 3. – С.241–246.
765. Нове видання українською мовою доповіді Г. М. Маленкова на ХІХ з'їзді партії // Зоря Полтавщини. – 25 березня 1953 р. – №62. – С.1.
766. Об'єднаний пленум Київського обкому і міськкому Компартії України разом з партійним активом Києва і Київської області // Зоря Полтавщини. – 12 липня 1953. – №137. – С.2.
767. Одностайність хліборобів // Зоря Полтавщини. – 20 січня 1953. – №14. – С.1
768. Омельчук Д. В. Реакція населення криму на доповідь М. Хрущова на ХХ з'їзді партії та постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» / Дмитро Володимировичи Омельчук // Україна. ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – 2006. – Вип. 10. – С.118–122
769. Опенкин Л. А. Оттепель: как это было (1953–1955 гг.) / Л. Опенькин. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
770. Орлов А. Тайная история сталинских пре ступлений / А. Орлов. – СПб.: Книгоиздательство «Всемирное слово», 1991. – 320 с.
771. Офіцинський Р. А. Микита Хрущов к викривач сталінізму: ювілейні коментарі з геополітичної межі Захід-Схід / Р. Офіцинський // Україна. ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – 2006. – Вип. 10. – С.123–135
772. П'ятдесят мільйонів книг творів Йосипа Віссаріоновича Сталіна // Зоря Полтавщини. – 13 березня 1953. – №53. – С.1.
773. Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80- ті роки ХХ ст.) / С. Падалка. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – 165 с.
774. Партійно-організаційну роботу на рівень нових завдань // Зоря Полтавщини. – 6 березня 1956. – №48. – С.1.
775. Партія і народ палко схвалюють постанову Жовтневого Пленуму ЦК КПРС // Зоря Полтавщини. – 5 листопада 1957. – №220. – С.2.

776. Парфиненко А. Ю., Посохов, С.И. Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете / А. Парфиненко, С. Посохов. – Х.: НМЦ «СД», 2002. – 116 с.
777. Пашиніна Т. Діяльність комсомольської організації України у вивченні історії рідного краю (60 – 70-ті рр. ХХ ст.) / Т. Пашиніна // Історія України (маловідомі імена, події, факти). Випуск 22 – 23. – К., 2003. – С. 46–58.
778. Пащенко В. О. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» / В. Пащенко // УІЖ. – 2001. – №5. – С.141-160.
779. Перша сесія міської ради // Зоря Полтавщини. – 17 березня 1957. – №54. – С.2
780. Перший том «Українсько-російського словника» // Зоря Полтавщини. – 7 липня 1953. – №133. – С.1.
781. Перші мандрівники в космос // Зоря Полтавщини. – 24 лютого 1957. – №39. – С.4.
782. Першотравневий парад і демонстрація трудящих в столиці Радянської України – Києві // Зоря Полтавщини. – 4 травня 1953. – №88. – С.2.
783. Петровський В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2007. – 592 с.
784. Піклування про зміцнення Армії і Флоту // Зоря Полтавщини. – 5 листопада 1957. – №220. – С.2.
785. Пірен М. І. Конфліктологія: Підручник / М. Пірен. – К.: МАУП, 2003. – 360 с.
786. Пірс Г. Усна історія / Г. Пірс // Нові підходи до історіописання [за ред. П. Берка: пер з англ.]. – К.: Ніка-Центр, 2010. –С.145–186.
787. Повідомлення Міністерства Внутрішніх Справ // Зоря Полтавщини. – 5 квітня 1953. – №69. – С.1.
788. Подкур Р. Органи державної безпеки СРСР у процесі реабілітації середини 1950-х років / Р. Подкур // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2009. – №15. – С.310–317.
789. Подкур Р. Формування та функціонування обласної управлінської мережі в середині 1950-х - на початку 1960-х рр. (на матеріалах Вінницького обкому КП

- України) / Р. Подкур // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №16. – С.397–415.
790. Политехническое образование // Большая советская энциклопедия [под ред. Б. А. Введенского]. М.: Гос. науч. издат. «БСЭ». Т33., 1955 – С.555–556.
791. Поляков Ю. А. Человек в повседневности / Ю. Поляков // Вопросы истории. – 2000. – №3. – С.125–127.
792. Поползунов Ю. А. Н. С. Хрущев как политический лидер [Электронный ресурс]: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Политические институты и процессы / Ю. Поползунов: Москва, 200 – 158 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/126590.html>
793. Поппер К. . Открытое общество и его враги. Т. 1 : Чары Платона. [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского] / К. Поппер. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.
794. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского] / К. Поппер. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 528 с.
795. Поршнева Б. Ф. Контрсуггестия истории (Элементарное социально-психологическое явление и его трансформации в развитии человечества) / Б. Поршнева // История и психология [под ред. Б.Ф. Поршнева, Л.И. Анцыферовой]. – М. : Наука, 1971. – С.7–35.
796. Послідовно впроваджувати політехнізацію школи! // Зоря Полтавщини. – 10 січня 1953. – №7. – С.4.
797. Постанова Верховної Ради СРСР «Про призначення тов. Маленкова Г. М. Міністром електростанцій СРСР і Заступником Голови Ради Міністрів СРСР» від 9 лютого 1955 року // Зоря Полтавщини. – 10 лютого 1955. – №30. – С.2.
798. Постанова Верховної Ради СРСР «Про увільнення Голови Ради Міністрів товариша Булганіна М. О. від обов'язків Міністра оборони СРСР і про призначення маршала Радянського Союзу Жукова Г. К. Міністром оборони СРСР від 9 лютого 1955 року» // Зоря Полтавщини. – 10 лютого 1955. – №30. – С.2.

799. Постанова Верховної Ради СРСР «Про увільнення товариша Маленкова Г. М. від обов'язків Голови Ради Міністрів СРСР» // Зоря Полтавщини. – 9 лютого 1955. – №29. – С.1.
800. Постанова Пленуму ЦК КПРС «Про антипартійну групу Маленкова Г. М., Кагановича Л. М., Молотова В. М.» // Зоря Полтавщини. – 4 липня 1957. – №131. – С.1.
801. Постанова Пленуму ЦК КПРС «Про поліпшення партійно-політичної роботи в Радянській Армії і Флоті» // Зоря Полтавщини. – 3 листопада 1957. – №219. – С.1.
802. Постанова Пленуму ЦК КПУ на доповідь секретаря ЦК КП України тов. Л. Г. Мельникова «Про хід виконання рішень XIX з'їзду КПРС, геніальної праці тов. Йосипа Віссаріоновича Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України» // Зоря Полтавщини. – 3 січня 1953. – №2. – С.1–2.
803. Постанова спільного засідання Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, Ради Міністрів Союзу РСР та Президії Верховної Ради СРСР від 7 березня 1953 року // Зоря Полтавщини. – 7 березня 1953. – №48. – С.1.
804. Постанова XXII з'їзду КПРС про мавзолей Володимира Ілліча Леніна Щоденники XXII з'їзду КПРС // Зоря Полтавщини – 31 жовтня 1961. – №220. – С.1.
805. Постанова Центрального комітету КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» // Зоря Полтавщини. – 3 липня 1956. – №128. – С.1–2.
806. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення надмірностей у проектуванні і будівництві» // Зоря Полтавщини. – 10 листопада 1955. – №224. – С.1.
807. Постанова ЦК КПРС «Про виправлення помилок в оцінці опер «Велика дружба», «Богдан Хмельницький» і «Від щирого серця» від 28 травня 1958 року // Зоря Полтавщини – 10 червня 1958. – №113. – С.1.

808. Постанова ЦК КПРС «Про день пам'яті Володимира Ілліча Леніна» // Зоря Полтавщини. – 11 січня 1955. – №7. – С.1.
809. Постанова Пленуму ЦК КПРС «Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР», прийнята 7 вересня 1953 року по доповіді товариша Хрущова Микити Сергійовича // Зоря Полтавщини. – 13 вересня 1953. – №183. – С.1–4.
810. Потапенко Я. Перспективи розвитку історії повсякденності через призму дискурсу постмодерну / Я. Потапенко // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року [упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.]. – П-Хм., 2010. – С.52–54.
811. Поташній Ю Мовне питання зіпсувало українців [Елестронний ресурс] / Ю. Поташній – Режим доступу до статті : <http://www.viche.info/journal/1400/>
812. Прес-конференція Микити Сергійовича Хрущова в Парижі 18 травня 1960 року // Зоря Полтавщини – 20 травня 1960. – №101. – С.1–2.
813. Прибытков В. Аппарат./ В. Прибытков. – СПб. : ВНС, 1995 – 224 с.
814. Прилуцький В. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки / В. Прилуцький // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2007. – №16. – С.147–162.
815. Прилуцький В. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр. / В. Прилуцький // УІЖ. – 2008. – №3. – С.86–101
816. Прилуцький В. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928-1932 рр.) / В. Прилуцький // УІЖ. – 2002. – №4. – С.60–81
817. Прилуцький В. Опір молоді політиці правлячого режиму в УСРР в період утвердження тоталітарного ладу (1928 – 1936 рр.). / В. Прилуцький // Проблеми історії Україн: факти, судження, пошуки. – 2000. - №5. – С.152–184
818. Прилуцький В. Побут студентів в УСРР в 1920-х рр. / В. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – №15. – С.85–107
819. Прилуцький В. Повсякденне життя студентів / В. Прилуцький // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу. – 2010. – №1. – С.79–107.

820. Про затвердження Указів Президії Верховної Ради СРСР про злочинні антидержавні дії Л. П. Берія від 8.08.1953 року // Зоря Полтавщини. – 11 серпня 1953. – №159. – С.3.
821. Про мову однієї районної газети // Зоря Полтавщини. – 25 квітня 1953. – №83. – С.2.
822. Про нове зниження державних роздрібних цін на продовольчі й промислові товари // Зоря Полтавщини. – 1 квітня 1953. – №67. – С.1.
823. Про утворення Уряду СРСР – Ради Міністрів СРСР // Зоря Полтавщини. – 28 квітня 1954. – №89. – С.1.
824. Програма розгорнутого будівництва комуністичного суспільства // Зоря Полтавщини – 18 листопада 1958. – №226. – С.1.
825. Прокляття вбивцям і шпигунам! // Зоря Полтавщини. – 23 грудня 1953. – №253. – С.2.
826. Промова товариша В. М. Молотова / В. Молотов // Зоря Полтавщини. – 20 січня 1957. – №14. – С.1.
827. Промова товариша Георгія Максиміліановича Маленкова / Г. Маленков // Зоря Полтавщини. – 10 березня 1953. – №51. – С.1.
828. Промова товариша Лаврентія Павловича Берія // Л. Берія / Зоря Полтавщини. – 10 березня 1953. – №51. – С.1.
829. Промова товариша М. С Хрущова (вручення ордена Леніна Челябінській області) / М. Хрущов // Зоря Полтавщини. – 20 січня 1957. – №14. – С.2.
830. Промова товариша М.І. Беляєва на врученні ордену Леніна Алтайському краю / М. Беляєв // Зоря Полтавщини. – 22 січня 1957. – №15. – С.3.
831. Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр / О. Прохоренко // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – 2010. – №2. – С.177–208.
832. Прохоренко О. А. Динаміка кількісних і якісних характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР (1945-1955 рр.) / О. Прохоренко // Україна. XX століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – 2006. – Вип. 10. – С.187–202.

833. Прохоренко О. А. Характерні риси та особливості повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції 40-х-50-х років ХХ століття / О. Прохоренко // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року [упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.]. – П-Хм., 2010. – С.187–189.
834. Прохоренко О. А. Характерні риси та особливості повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції 40-50-х років ХХ століття / О. Прохоренко // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – №8-9. – С. 210–214.
835. Прохоренко О. А. Новий соціум: морально-психологічні трансформації населення УРСР повоєнного періоду / О. Прохоренко // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. – 2009. – №15. – С.276–284.
836. Пустовіт Т. П., Білоусько О. А., Киридон П. В., Ревегук В. Я. новітня історія Полтавщини. II половина ХХ століття. Підручник для 11 класу / Т. П. Пустовіт, О. А. Білоусько, П. В. Киридон, В. Я. Ревегук. – Полтава: Оріяна, 2007. – 311 с.
837. Пыжиков А. Хрущевская «оттепель» [Електронний ресурс] / А. Пыжиков – Режим доступу до статті : <http://lib.rus.ec/b/195246/read>
838. Радчук В. Українська мова в колі інших на зорі третього тисячоліття: перспектива розвитку / В. Радчук // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства : Матер. наук. конфер.: 28-29 травня 2001 року. – К.: «Київський університет», 2002. – С.150–161.
839. Радянська ідеологія дружби народів // Зоря Полтавщини. – 8 квітня 1953. – №71. – С.1.
840. Разом з Центральним Комітетом, разом з партією // Зоря Полтавщини. – 9 липня 1957. – №135. – С.2.
841. Редькіна Г. М. Національна свідомість населення України в умовах державної незалежності. [Електронний ресурс]: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05 / Г. Редькіна. К., 2009 – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/353875.html>
842. Рейфилд Д. Сталин и его подручные / Д. Рейфилд. — М. : Новое литературное обозрение, 2008. — 576 с.

843. Республіканські педагогічні читання // Зоря Полтавщини. – 4 липня 1953. – №131. – С.2.
844. Рішення величезної важливості // Зоря Полтавщини. – 5 листопада 1957. – №220. – С.1.
845. Родичев Н. На Таммерфарской конференції / Н. Родичев // Зоря Полтавщини. – 22 грудня 1955. – №250. – С.2.
846. Розквіт української мови в Радянському Союзі (до дня утворення СРСР) [Електронний ресурс] // Народна правда – Режим доступу до статті : [http : // www.narodnapravda.com.ua/ukr/culture/4b376e6ed8854/](http://www.narodnapravda.com.ua/ukr/culture/4b376e6ed8854/)
847. Розмова Г. К Жукова з американськими журналістами В. Р. Херстом, Кінгсбері Смітом і Ф. Конніфом 7 лютого 1955 року // Зоря Полтавщини. – 15 лютого 1955. – №33. – С.2.
848. Розмова Микити Сергійовича Хрущова з американськими журналістами В.Р. Херстом, Кінгсбері Смітом і Ф. Конніфом 5 лютого 1955 року // Зоря Полтавщини. – 11 лютого 1955. – №31. – С.1–2.
849. Романенко Ю. В. Психологія мертвого споглядання Ісламу і соціальна мета програма країн арабо-ісламської цивілізації / Ю. Романенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей. – 2002. – Вип.6 (9). – С.109–115.
850. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – др. пол. 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.01. «Історія України» / Л. Романець. – Черкаси, 2010. – 20 с.
851. Руда О. Особливості міжмовної комунікації в умовах українсько-російського білінгвізму / О. Руда // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матер. наук. конфер.: 28-29 травня 2001 року. – К.: «Київський університет», 2002. – С.98–104.
852. Ряполова Е. Л. Общественно-политические и социокультурные процессы в годы хрущевской «оттепели». 1953–1964 гг. (По материалам Кубани) [Електронний ресурс]: дис. ... канд. ист. Наук. 07.00.02 – Отечественная история / Е. Ряполова. –

Краснодар, 2003. – 239 с. – Режим доступу: [http : //www.lib.ua-ru.net/diss/cont/206811.html](http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/206811.html)

853. Саплін Ю. Мовний конфлікт як взаємодія особистостей, соціальних стратегій та комунікативних культур / Ю. Саплін // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матер. наук. конфер.: 28-29 травня 2001 року. – К.: «Київський університет», 2002. – С.107–111.
854. Свідзинський А. Корінна перебудова [Електронний ресурс] / А. Свідзинський // ВКурсе. – 21 березня 2009. – Режим доступу до статті: <http://vkurse.ua/ua/analytics/korennaya-perestroyka.html>
855. Святкування Першого Травня на Полтавщині // Зоря Полтавщини. – 4 травня 1953. – №88. – С.3.
856. Свято виконувати обов'язки члена партії! // Зоря Полтавщини. – 13 січня 1953. – №9. – С.1.
857. Свято нерушимої дружби російського і українського народів. Відкриття декади російської літератури і мистецтва в Києві // Зоря Полтавщини. – 8 травня 1954. – №95. – С.1.
858. Сербенська О. Суржик: «низька мова», безлад чи мовна патологія? / О. Сербенська // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матер. наук. конфер.: 28-29 травня 2001 року. – К.: «Київський університет», 2002. – С. 89–93.
859. Сергійчук О. М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953-1964 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец.: 07.00.01. «Історія України» / Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди / О. Сергійчук. – К, 2002. – 19 с.
860. Сергійчук О. М. Вища школа України другої половини 50-х-першої половини 60-х років ХХ століття. Історіографічний аналіз / О. Сергійчук // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науково-практичний збірник. – 2001. – Вип. 2. – С.233–238.

861. Сергійчук О. М. Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (1955 – 1965 рр.). / О. Сергійчук // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. – 2000. – Вип. 6. – С. 4–7.
862. Сергійчук, О. М. Навчально-матеріальна база вузів України (1953 - 1965 рр.). / О. Сергійчук // Вісник Київського університету. – Серія Історія. – Вип. 50. – К., 2000. – С.27–30.
863. Сергійчук О. М. Протест українців проти зросіщення культурно-освітньої сфери в роки хрущовської «відлиги». / О. Сергійчук // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. –2001. – Вип. 12. – С. 25–29.
864. Сердечна подяка // Зоря Полтавщини. – 5 квітня 1953. – №69. – С.2
865. Сердюк І.О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава, Стародуба): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец: 07.00.01 «Історія України» / І. Сердюк. – К.: Національний університет «Києво-Могилянська Академія», 2010. – 20 с.
866. Сердюк І. О. Полкових городів обивателі : історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII століття : Монографія / І. Сердюк. – Полтава : ТОВ АСМІ, 2011. – 304 с.
867. Ситловий Д. Д. Дипломні роботи студентів Ровенського педінституту / Д. Ситловий // УІЖ. – 1968. - №8. – С.155–156.
868. Сміливо і рішуче викривати і усувати хиби // Зоря Полтавщини. – 13 січня 1953. – №9. – С.1.
869. Смоленский Н. И. Теория и методология истории: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н. Смоленский. — М. : Издательский центр «Академия», 2008. — 272 с.
870. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII-XVIII століття) / В. Смолій. – К.: Наукова думка, 1985. – 264 с.
871. Собакам – собача смерть! // Зоря Полтавщини. – 27 грудня 1953. – №256. – С.2.

872. Соколов Б. В. Берія. Судьба всесильного наркома / Б. Соколов. – М.: АСТб, 2011 – 541 с.
873. Сорок років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Доповідь тов. М. . Хрущова на ювілейній сесії Верховної Ради СРСР 6 листопада 1957 року // Зоря Полтавщини. – 7 листопада 1957. – №222. – С.2–5.
874. Соціалістична культура Львівщини. Збірник архівних документів і матеріалів (1939-1962) / Упорядники: О. К. Зубань, С. В. Ігнатюнок, К. С. Корнеева та ін. – Львів, 1964. – 199 с.
875. Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1945-1985.: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: Л.Д.Бойченко та ін.; ред. кол.: П.І.Матвієнко (відп. ред.) та ін. – Х., 1989. – 240 с.
876. Спільне засідання Ради Союзу і Ради національностей // Зоря Полтавщини. – 9 лютого 1955. – №29. – С.1.
877. Сталин И. В. Марксизм и вопросы языкознания / И. Сталин. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 224 с.
878. Сталин И. В. Марксизм и вопросы языкознания [Електронний ресурс] / И. Сталин // Правда. – 20 июня 1950. – Режим доступа до статті : <http://www.philology.ru/linguistics1/stalin-50.htm>
879. Старовойтенко, І. Просопографія : підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни : Питання теорії та методики : Зб. наук. пр. – 2006. – Число 13. Ч.1. – С.6-27.
880. Степанов Д., Лозовський Б. Роль народних мас в історії / Д. Степанов, Б. Лозовський // Зоря Полтавщини. – 15 листопада 1953. – №227. – С.2.
881. Сушко О. О., Мазур І. Д. 70-річчя Київського педінституту ім.Горького / О. Сушко, І. Мазур // УІЖ. – 1990. – №7. – С.134–136.
882. Табачник Д. В., Шаповал Ю.І. О.І. Кириченко : історія однієї політичної долі / Д. Табачник, Ю. Шаповал // УІЖ. – 1990. – №5. – С.87–97.
883. Табачник Д. В., Шаповал Ю. І. О. І. Кириченко: штрихи до політичного портрета першого секретаря ЦК Компартії України в 1953-1957 рр. / Д. Табачник, Ю. Шаповал // О.І.Кириченко: штрихи до політичного портрета

першого секретаря ЦК Компартії України в 1953-1957 рр.. – 1990. – №2. – С.3–22.

884. Танюк Л. Мова в житті народу / Л. Танюк // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матер. наук. конфер.: 28-29 травня 2001 р. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С.6–9.
885. Татарінов І. Є. Повсякденне життя української робітничої молоді в перше повоєнне десятиліття / І. Татарінов // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки). – 2009. – №21. – С.104–111.
886. Татарінов І. Методологічні проблеми дослідження повсякденного життя працівників важкої промисловості Української РСР у перше повоєнне десятиліття. / І. Татарінов // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року [упор. : Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.]. – П-Хм., 2010. –С.167–169.
887. Татенко В. О. Про теоретико-методологічні засади психологічного дослідження суспільних явищ / О. Татенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей. – 1999. – Вип.2 (5). – С.19–26.
888. Твори Володимира Галактіоновича Короленка українською мовою // Зоря Полтавщини. – 5 червня 1953 р. – №110. – С.1.
889. Тевнен Е. Французькі інтелектуали і сталінізм (1935-1975 рр.) / Е.Тевнен // УІЖ. – 2000. – №6. – С.116–122.
890. Терещенко А. Бібліотека партійного комітету / А. Терещенко // Зоря Полтавщини. – 24 лютого 1954. – №40. – С.2.
891. Тєвікова О. Антирелігійна пропаганда у закладах культури УРСР у 1953-1964 роках (на прикладі Полтавської області) [Електронний ресурс] / О. Тєвікова – Режим доступу :
http://www.orthodox.pl.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=99:antilerigiynapropropaganda&catid=43:propovidi&Itemid=57
892. Тєвікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР : соціальні та культурні аспекти (1953 - 1964 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст.

- наук : спец. : 07.00.01 «Історія України» / О. Тевікова. – Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2010. – 20 с.
893. Тевікова О. Матеріально-побутові умови життя українців у контексті дослідження повсякденності (1953–1964 рр.) / О. Тевікова // УІЗ. – 2009. – №12. – С.244–252.
894. Тимцуник В. І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР: зміст, особливості, наслідки (1953-1964 рр.) [Електронний ресурс]: Дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01. Теорія і історія державного управління / В.Тимцуник / Національна академія держ. управління при Президентіві України. – К., 2004. – 461арк. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/274269.html>
895. Тихонов В. В. Методы историографии : современное состояние и перспективы [Електронний ресурс] / В. Тихонов – Режим доступу: http://cliohvit.ru/view_post.php?id=41
896. Тищенко К. Поки живі українські діалекти – живе Україна / К. Тищенко // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матер. наук. конфер.: 28-29 травня 2001 року. – К.: «Київський університет», 2002. – С.135–144.
897. Ткаченко В. В. Питання матеріально-побутового забезпечення українських учених у міжвоєнний період (1921—1939 рр.) / В. Ткаченко // УІЖ. – 2008. – №6. – С.125–134.
898. Товаришеві Кагановичу Лазареві Мойсейовичу // Зоря Полтавщини. – 22 листопада 1953. – №232. – С.1.
899. Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії / А. Томсон // Схід / Захід. Вип.11–12. Спеціальневидання. – С.18.
900. Торчинов В. А., Леонтюк А. М. Вокруг Сталина: историко-биографический справочник / В. Торчинов, А. Леонтюк – СПб. : Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2000. — 608 с.
901. Тридцять восьми роковини Великої Жовтневої Соціалістичної революції. Доповідь тов. Л. М. Кагановича на урочистому засіданні Московської Ради 6 листопада 1955 року // Зоря Полтавщини. – 7 листопада 1955. – №223. – С.1–2

902. Тронько П. Т. В.В. Щербицький (1918—1990) / П. Тронько // УІЖ. – 2003. – №1. – С.109–117
903. Трухин А. А. Личность как ситсема идей. Научное издание / И. Трухин. – К. : КМЦ «Поэзия», 2009. – 508 с.
904. Тюрменко, І. Шкільне будівництво на Півдні України у 1950-х-1960-х рр. / І. Тюрменко // Південь України : етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць III Міжнар. наук. конф., 15–16 квіт. 2011 р., Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2011. – С.155–160.
905. У Верховному Суді СРСР // Зоря Полтавщини. – 25 грудня 1953. – №254. – С.2.
906. У Президії Верховної Ради СРСР // Зоря Полтавщини. – 10 липня 1953. – №135. – С.1.
907. У Прокуратурі СРСР // Зоря Полтавщини. – 18 грудня 1953. – №249. – С.2.
908. Удод, О. Історія повсякденності: питання історіографії / О. Удод // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року [упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.]. – П-Хм., 2010. – С.19-23.
909. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію» від 27 березня 1953 року // Зоря Полтавщини. – 27 березня 1953. – №63. – С.1.
910. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про нагородження товариша Кагановича Лазаря Мойсейовича орденом Леніна» // Зоря Полтавщини. – 22 листопада 1953. – №232. – С.1.
911. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1946 – 1960: Довід. вид.: У 2 ч. [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; упоряд. М. Смольницька]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч. 2: 1953 – 1960. – С. 287–613
912. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1961 – 1975: Довід. вид.: У 2 ч. [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; упоряд. В. Крупина]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч. 1: 1961 – 1965. – 293 с.
913. Файнбург З. И. Не сотвори себе кумира. Социализм и «культ личности» (очерки теории) / З. Файнбург. – М.: Политиздат, 1991. – 319 с.

914. Фаріон І. Мова як духовно-національний феномен / І. Фаріон // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матер. наук. конфер.: 28-29 травня 2001 року. – К.: «Київський університет», 2002. – С. 35-41.
915. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М: Наука, 1991 – 658 с.
916. Федорищев М. В навчальних закладах / М. Федорищев // Зоря Полтавщини. – 23 вересня 1953. – №190. – С.2.
917. Философия. Учебник для высшей школы [под ред Андрущенко В. П., Горлач Н. И., Рыбалко В. К.]. – К.-Х.: Харьковская типография №16, 1998. – 640 с.
918. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008 – 336 с.
919. Фролов Ю. Крушители империи СССР: в 6 кн. / Ю. Фролов. – Донецк: Изд-во «Донеччина», 2002. – Кн. 4 (1946-1964). – 480 с.
920. Фролов Ю. Крушители империи СССР: в 6 кн. / Ю. Фролов. – Донецк: Изд-во «Донеччина», 2002. – Кн. 5. – 450 с.
921. Ханенко-Фрізен Н. Про усні свідчення та продукування значень: українсько-канадські дослідницькі практики / Н. Ханенко-Фрізен // Схід / Захід. Вип. 11–12. Спеціальне видання. – С.134.
922. Хвиль М. М. Про знання з історії у вступників до Полтавського педінституту / М. Хвиль // УІЖ. – 1968. – №12. – С.114–118.
923. Хоменко Н. Дозвілля студентів ВНЗ під час навчального року (кінець 1940-х – 1967-мі рр.) / Н. Хоменко // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. – 2008. – №14. – С.127–146.
924. Хоменко Н. Дозвілля студентів України в період літніх канікул (50-60 рр. ХХ ст.) / Н. Хоменко // УІЗ. – 2006. – №9. – С.271–281.
925. Хоменко Н. Колективне дозвілля як спосіб контролю за студентською повсякденністю / Н. Хоменко // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року [упор. : Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.]. – П-Хм., 2010. – С.191–193.

926. Хоменко Н. Повсякденне життя студентської молоді повоєнної України / Н. Хоменко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2009. – №15. – С.305–321.
927. Хоменко, Н. Студенство в соціальній структурі радянської України / Н. Хоменко // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – 2010. – №2. – С.209–249.
928. Хоменко Н. Студенство у навчальному процесі: повсякденний вимір (1950-60-ті рр.) / Н. Хоменко // УІЗ. – 2007. – №10. – С.214–228.
929. Хроніка // Зоря Полтавщини. – 13 травня 1956. – №94. – С.4.
930. Хроніка // Зоря Полтавщини. – 22 червня 1956. – №121. – С.4.
931. Хроніка // Зоря Полтавщини. – 24 листопада 1956. – №230. – С.4.
932. Хроніка // Зоря Полтавщини. – 4 вересня 1956. – №74. – С.4.
933. Хроніка // Зоря Полтавщини. – 4 травня 1956. – №87. – С.4.
934. Хрущёв Н. С. Время. Люди. Власть: [воспоминания : В 4 кн.] / Н. Хрущёв. – М. : ИИК «Московские Новости», 1999. Кн. 1. – 846 с.
935. Хрущов М. За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу / М. Хрущов // Зоря Полтавщини. – 1 вересня 1957. – №173. – С.2-3.
936. Хрущов М. С. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні (Пропозиції, викладені в публікованій записці товариша Микити Сергійовича Хрущова, схвалені Президією ЦК КПРС) / М. Хрущов // Зоря Полтавщини – 23 вересня 1958. – №187. – С.1–2.
937. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.166. Міністерство освіти УРСР, оп.15. Документи і матеріали, спр.1291. Звіт Вінницького державного педагогічного інституту імені М. Островського про роботу за 1953-1953 н.р., 135 арк.
938. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1292. Звіт Дніпропетровського державного педагогічного інституту іноземних мов про роботу за 1952-1953 н.р.. 119 арк.
939. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1293. Звіт Дрогобицького державного педагогічного інституту про роботу за 1953-1953 н.р., 159 арк.

940. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1294. Звіт Житомирського державного педагогічного інституту імені І.Я. Франка про роботу за 1953-1953 н.р., 148 арк.
941. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1295. Звіт Запорізького державного педагогічного інституту про роботу за 1953-1953 н.р., 257 арк.
942. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1296. Звіт Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту про роботу за 1952-1953 н.р., 77 арк.
943. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1297. Звіт Київського державного педагогічного інституту іноземних мов про роботу за 1952-1953 н.р., 65 арк.
944. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1298. Звіт Кременецького державного педагогічного інституту про роботу за 1952-1953 н.р., 218 арк.
945. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1299. Звіт Криворізького державного педагогічного інституту про роботу за 1952-1953 н.р., 74 арк.
946. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1300. Звіт Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки про роботу за 1952-1953 н.р., 103 арк.
947. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1859. Звіт Бердичівського державного педагогічного інституту. про роботу за 1955-56 н.р., 50 арк.
948. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1861. Звіт Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов про роботу за 1955-56 н.р., 60 арк.
949. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1865. Звіт Ізмаїльського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-56 н.р., 52 арк.
950. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1869. Звіт Кіровоградського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-56 н.р., 85 арк.
951. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1872. Звіт Львівського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-1956 н.р., 77 арк.
952. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1873. Звіт Мелітопольського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-1956 н.р., 79 арк.
953. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1874. Звіт Ніжинського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-56 н.р., 73 арк.
954. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1875. Звіт Одеського державного педагогічного інституту ім. К. Ушинського про роботу за 1955-1956 н.р., 53 арк.

955. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1876. Звіт Одеського державного педагогічного інституту іноземних мов про роботу за 1955-1956 н.р., 45 арк.
956. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1877. Звіт Осипенківського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-1956 н.р., 53 арк.
957. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1878. Звіт Ровенського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-1956 н.р., 51 арк.
958. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1879. Звіт Сталінського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-1956 н.р., 42 арк.
959. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1880. Звіт Слов'янського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-1956 н.р., 60 арк.
960. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1881. Звіт Ровенського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-1956 н.р., 51 арк.
961. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.1882. Звіт Станіславського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-1956 н.р., 45 арк.
962. ЦДАВО України, ф.166, спр.1874. Звіт Ніжинського державного педагогічного інституту імені М.В. Гоголя про роботу за 1955-1956 н.р., 73 арк.
963. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.4165. Звіт Бердянського державного педагогічного інституту про роботу за 1963-64 н.р., 104 арк.
964. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.4170. Звіт Дрогобицького державного педагогічного інституту за 1963-1964 н.р., 215 арк.
965. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.4171. Звіт Донецького державного педагогічного інституту за 1963-1964 н.р., 114 арк.
966. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.4182. Звіт Кримського державного педагогічного інституту про роботу за 1963-64 н.р., 145 арк.
967. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.4185. Звіт Миколаївського державного педагогічного інституту про роботу за 1963-64 н.р., 130 арк.
968. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.4194. Звіт Чернігівського державного педагогічного інституту про роботу за 1963-64 н.р., 195 арк.
969. ЦДАВО України, ф.4621. Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, оп.1. Канцелярія (1955-1965), спр.27. Листування з ЦК КПУ та

Міністерствами СРСР з питань проходження виробничої та навчальної практики студентів вузів УРСР, влаштування на роботу молодих спеціалістів (4.01-30.12.1956), 123 арк.

970. ЦДАВО України, ф.4621, оп.1, спр.62. Постанови президії Всесоюзної Центральної ради профспілок про житлово-побутове обслуговування студентів вузів МВО (31.05.1957), 2 арк.
971. ЦДАВО України, ф.4621, оп.1, спр.157. Стенограма засідання секції викладання «Основ атеїзму» у вищих навчальних закладах УРСР з питань досвіду роботи (10.04.1959), 33 арк.
972. ЦДАВО України, ф.4621, оп.3. Відділ викладання суспільних наук (1955-1965), спр.14. Доповідна записка МВО УРСР про зміни в учбових планах та програмах з суспільних наук в зв'язку з постановою ЦК КПРС від 22 червня 1956 року «Про викладання у вищих учбових закладах політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму і історії КПРС», 24 арк.
973. ЦДАВО України, ф.4621, оп.7. Планово-фінансовий відділ (1955-1965), спр.7. Звіти МВО УРСР про чисельність працівників і службовців, їхні зарплати і скорочення посад за 1955 рік, 12 арк.
974. ЦДАВО України, ф.4621, оп.7, спр.18. Звіти про контингент студентів у вузах УРСР на початок 1955-1956 н.р., 12 арк.
975. ЦДАВО України, ф.4621, оп.7, спр.24. Зведений статистичний звіт МВО і статистичний звіт вузів УРСР про освоєння коштів на номенклатурні заходи по оздоровленню умов праці і про нещасні випадки, пов'язані з виробництвом за I півріччя 1955 року, 200 арк.
976. ЦДАВО України, ф.4621, оп.7, спр.25. Зведений статистичний звіт МВО і статистичний звіт вузів УРСР про освоєння коштів на номенклатурні заходи по оздоровленню умов праці і про нещасні випадки, пов'язані з виробництвом за II півріччя 1955 року, 207 арк.
977. ЦДАВО України, ф.4621, оп.7, спр.86. Зведений статистичний звіт МВО і статистичний звіт вузів УРСР про освоєння коштів на номенклатурні заходи по

оздоровленню умов праці і про нещасні випадки, пов'язані з виробництвом за 1956 рік –210 арк.

978. ЦДАВО України, ф.4621, оп.7, спр.145. Штатний розклад Полтавського державного педагогічного інституту, 25 арк.
979. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1. КПУ, оп.24. Особливий сектор ЦК КПУ (секретна частина), спр.2315, Інформації про реагування населення на постанову ЦК КПРС «Паро боротьбу з культом особи та його наслідками» (1956), 18 арк.
980. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.2736. Доповідні записки, інформації, спецповідомлення та довідки відділів ЦК КПУ, обкомів КПУ, управлінь охорони МДБ на Південно-Західній залізниці та ін. організаціях про антирадянські буржуазно-націоналістичні прояви (9.01-16.12.1953), 164 арк.
981. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.2743. Інформації, спецповідомлення та довідки відділів ЦК КПУ, обкомів КПУ про реакцію на смерть Й. Сталіна (1953), 24 арк.
982. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.2773. Інформації про реагування населення на урядове повідомлення про смерть Й.В. Сталіна (6.03-24.04.1953), 24 арк.
983. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.2776. Інформації окремих партійних органів ЦК КПУ, обкомів КПУ про реакцію населення на промову товариша Маленкова на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР (13.08-3.09.1953), 50 арк.
984. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.2997. Інформація Харківського обкому, довідка Львівського обкому КПУ про стан перевірки ідеологічної роботи (1953), 17 арк.
985. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.3062. Копія інформацій відділу партійних органів по обговоренню матеріалів ... про преступні дії Берії (1953 рік), 224 арк.
986. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр 3063. Копія інформації про реагування на промову Маленкова на п'ятій сесії ВР СРСР 1953, 82 арк.
987. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4255 Інформації про реагування населення на постанову ЦК КПРС «Паро боротьбу з культом особи та його наслідками», (1956), 370 арк.

988. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4484. Інформації про реагування населення на постанову ЦК КПРС «Паро антипартійну групу Маленкова, Молотова, Кагановича» (1957), 319 арк.
989. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4485. Інформації про реагування населення на постанову ЦК КПРС «Паро антипартійну групу Маленкова, Молотова, Кагановича» (1957), 381 арк.
990. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4486. Інформації про реагування населення на постанову ЦК КПРС «Паро антипартійну групу Маленкова, Молотова, Кагановича» (1957), 290 арк.
991. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4487. Інформації про реагування населення на постанову ЦК КПРС від 3 листопада 1957 року, 295 арк.
992. ЦДАГО України, ф.1, оп.71. Відділ науки та вузів (1951-1967 рр.), спр.104. Довідки, інформації обкомів та райкомів КПУ про стан ідейно-виховної роботи в вузах (1953 рік), 130 арк.
993. ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.105. Доповідні записки, інформації обкомів КПУ, Міністерства культури, управління в справах вищої школи про прийом студентів в вузи та розподіл випускників (13.06-23.11.1953), 291 арк.
994. ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.106. Інформації обкомів КПУ про стан підготовки до нового навчального року вузів (8.07-5.09.1953), 55 арк.
995. ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.107. Довідки обкомів КПУ, Міністерств, інститутів про будівництво учбових корпусів та гуртожитків інститутів (3.08-20.11.1953), 47 арк.
996. ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.140. Інформації, довідки обкомів КПУ, Міністерств, інститутів про розподіл молодих спеціалістів (26.02-11.12.1954), 100 арк.
997. ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.141. Доповідні записки, препозиції, інформації і справи обкомів КПУ (6.01-15.12.1954), 167 арк.
998. ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.154. Довідки, інформації обкомів КПУ, університетів, інститутів і Міністерств УРСР по питаннях будівництва учбових корпусів і гуртожитків (18.01-27.09.1954), 128 арк.

999. ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.170. Інформації обкомів КПУ про стан ідейно-виховної роботи у вузах (9.06-22.12.1955), 84 арк.
- 1000.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.158. Штатний формуляр професорсько-викладацького складу Українського поліграфічного інституту імені Івана Федорова 1954-1955 навчального року, 10 арк.
- 1001.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.175. Доповідні записки, довідки обкомів КПУ, видавництв по питанню видання навчальних посібників для вузів і технікумів (2.04-16.12.1955), 79 арк.
- 1002.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.177. Доповідні записки, інформації, довідки відділу науки та культури ЦК КПУ, міністерства культури про хід будівництва Київського державного університету та вищих навчальних закладів Києва, Полтави, Львова (25.05-1.08.1953), 172 арк.
- 1003.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.190. Доповідні записки, довідки, заходи, пропозиції відділу науки та культури ЦК, обкомів про стан науково-дослідної, навчально-методичної, ідейно-виховної, господарської робіт у вузах та технікумах (10.02-7.08.1956), 289 арк.
- 1004.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.191. Накази Міністерства вищої освіти СРСР (11.04-10.09.1956), 86 арк.
- 1005.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.193. Інформації, довідки обкомів КПУ про покращення підготовки спеціалістів та про виробничі практики та розподіл молодих спеціалістів (19.01-17.12.1956), 156 арк.
- 1006.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.207. Доповідні записки обкомів КПУ та довідки окремих ректорів університетів про будівництво гуртожитків університетів (12.01-30.12.1957), 84 арк.
- 1007.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.209. Інформації, довідки обкомів КПУ про стан ідейно-виховної роботи (6.02-31.12.1957), 108 арк.
- 1008.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.224. Доповідні записки та інформації відділу про перебудову роботи вузів у світлі вимог Закону про народну освіту (2.03-4.11.1959), 167 арк.

- 1009.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.225. Доповідні записки та інформації відділу про перебудову роботи вузів у світлі вимог Закону про народну освіту (8.09-9.12.1959), 106 арк.
- 1010.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.226. Доповідні записки та інформації міністерств, обкомів та міськкомів, ЦК ЛКСМУ про перебудову роботи вузів у світлі вимог Закону про народну освіту (5.01-2.07.1959), 255 арк.
- 1011.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.227. Доповідні записки та інформації міністерств, обкомів та міськкомів, ЦК ЛКСМУ про перебудову роботи вузів у світлі вимог Закону про народну освіту (9.10-22.12.1959), 178 арк.
- 1012.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.237. Матеріали Міністерства вищої освіти УРСР про організацію нових вузів, переведення вузів, зауваження до проектів постанов про перебудову системи народної освіти, доповідні записки про проведення нарад по перебудови системи середньої спеціальної освіти (13.01-4.12.1959), 144 арк.
- 1013.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.239. Матеріали відділу вузів про перебудову роботи вузів у світлі вимог Закону про народну освіту (1.01-31.12.1960), 186 арк.
- 1014.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.241. Інформації та доповідні записки про роботу окремих вузів УРСР по виконанню Закону про народну освіту (13.07-4-26.07.1960), 225 арк.
- 1015.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.242. Інформації та доповідні записки про роботу окремих вузів УРСР по виконанню Закону про народну освіту (13.09-30.12.1960), 239 арк.
- 1016.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.243. Доповідні записки та інформації обкомів партії про виконанню Закону про народну освіту вузами УРСР (26.01-23.08.1960), 242 арк.
- 1017.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.244. Стенограма республіканської наради з питань перебудови роботи вузів у світлі вимог Закону про народну освіту (5.05-5.07.1960), 283 арк.

- 1018.ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр.253. Інформації обкомів КПУ про перебудову роботи кафедр суспільних наук вузів після XX з'їзду КПРС (11.01-26.12.1961), 172 арк.
- 1019.Циба В. Мовний чинник консолідації української нації / В. Циба // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матер. наук. конфер.: 28-29 травня 2001 року. – К. : «Київський університет», 2002. – С. 28-32.
- 1020.Цимбал Т. Передмова до другого українського видання / Т. Цимбал // Нові підходи до історіописання [за ред. Пітера Берка : пер з англ.]. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.9–11.
- 1021.Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950-60-х рр. / В. Чапленко – Чикаго : Укр. публ.-наук. інститут, 1974 . – 216 с.
- 1022.Челябинский государственный педагогический университет [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті : http://ru.wikipedia.org/wiki/Челябинский_государственный_педагогический_университет
- 1023.Чубарьян А. О. О кризисе российской исторической науки / А. Чубарьян // Независимая газета-сценарии. – 1998. – №11. – С.12.
- 1024.Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф. Чуева; Послесловие С. Кулешова / Ф. Чуев. – М.: ТЕРРА, 1991. – 623 с.
- 1025.Чуйно прислухатися до критики знизу / / Зоря Полтавщини. – 10 січня 1957. – №7. – С.1.
- 1026.Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю. Шаповал // УІЖ. – 2003. – №1. – С.118–129.
- 1027.Шаповал Ю. І. Емблематична доповідь Микити Хрущова / Ю. Шаповал // Україна. XX століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – 2006. – Вип. 10. – С.86–99.
- 1028.Шаповал Ю. І. Л. М. Каганович на Україні (1) / Ю. Шаповал // УІЖ. – 1990. – №8. – С.62–74.
- 1029.Шаповал Ю. І. Мовна ситуація в Україні : історія й сучасний стан [Електронний ресурс] / Ю. Шаповал – Режим доступу до статті:

<http://memorial.kiev.ua/genocyd-ukrajinciv/duhovnyj-i-kultunyj-genocyd/780-dodatok-do-vidkrytogo-lysta-mizhnarodnij-gromadskosti.html>

1030. Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов: Нарис політичної діяльності / Ю. Шаповал // УІЖ. – 1989. – №1. – С.103–115.
1031. Шаповал Ю. І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття / Ю. Шаповал // УІЖ. – 2008. – №3. – С.134–149.
1032. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (3) / Ю. Шаповал // УІЖ. – 1991. – №5. – С.38–49.
1033. Шарп Д. Історія знизу / Д. Шарп // Нові підходи до історіописання [за ред. Пітера Берка: пер з англ.]. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С.39–59.
1034. Швайба Н. Радянське повсякдення в дослідженнях російських істориків / Н. Швайба // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року [упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.]. – П-Хм., 2010. – С.36–38.
1035. Шебеліст С. Євген Сверстюк : «Я не збирався виїжджати з Полтави» / С. Шебеліст // Рідний край: Альманах Полтавського державного педагогічного університету. – Вип. № 2 (21). – 2009. – С.163–167.
1036. Шириться змагання на честь ХХ з'їзду КПРС і ХІХ з'їзду КПУ // Зоря Полтавщини. – 7 січня 1956. – №5. – С.2.
1037. Шліхта Н. Історія радянського суспільства : Навч. посібник / Н. Шліхта. – К.: Видавничо-поліграфічний центр НаУКМА, 2010. – 218 с.
1038. Шнейдерман Л. Авторитет партійного керівника / Л. Шнейдерман // Зоря Полтавщини. – 21 грудня 1956. – №248. – С.2.
1039. Шнейдерман Л. Єдиноначальність і партійне керівництво / Л. Шнейдерман // Зоря Полтавщини – 11 лютого 1958. – №30. – С.3.
1040. Щербина М. М. Міфологічні елементи в культурних формах повсякденності (філософсько-культурологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.04. «Філософська антропологія, філософія культури» / М. Щербина. – Харківський національний ун-т радіоелектроніки. – Х., 2006. – 17 с.

- 1041.Щоденники, XXII з'їзду КПРС // Зоря Полтавщини – 22 жовтня 1961. – №212. – С.1.
- 1042.Юсова Н. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці / Н. Юсова // УІЖ. – 2001. – №6. – С.65–85.
- 1043.Юсова Н. Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» / Н. Юсова // УІЖ. – 2006. – №4. – С.101–129.
- 1044.Юсова Н. Письма В.Мавродина к К. Гуслистому как источник по изучению интеллектуальной биографии и социокультурной среды 1930-первой половины 1960-х гг. / Н. Юсова // Спеціальні історичні дисципліни:питання теорії та методики. – 2006. – №13. – С.214–251.
- 1045.Юсова Н. «У світлі сталінських творів з питань мовознавства»: актуалізація етногенетичних процесів у СРСР на початку 1950-х рр. / Н. Юсова // УІЖ. – 2007. – №3. – С.113–138.
- 1046.Юсова Н. Формування теорії про давньоруську народність в історичній думці СРСР під час Великої вітчизняної війни (1941-1945 рр.) / Н. Юсова // Історіографічні дослідження в Україні. – 2002. – №11. – С.358-383.
- 1047.Якименко М.А. Ювілей Полтавського педінституту / М. Якименко // УІЖ. – 1972. – №5. – С.151.
- 1048.Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.
- 1049.Яковлев Н. Н. Маршал Жуков (Страницы жизни) / Н. Яковлев. // Роман-1-газета №1031. – М.: Издание Госкомиздата СССР, 1986. – 96 с.
- 1050.Якубова Л. Д. Мовна проблема та її місце серед етнокультурних проблем етнічних меншин УСРР (друга половина 20-х - 30-і рр. ХХ ст.) / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №16. – С.185-20.
- 1051.Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х - 30-і рр. ХХ ст.) (Закінчення) Л. Якубова // УІЖ. – 2004. – №4. – С.82–90.
- 1052.Яременко І. На вступних екзаменах / І. Яременко // Зоря Полтавщини. – 16 серпня 1953. – №163. – С.3.

1053. Яремчук В. П. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста» / В. Яремчук // УІЖ. – 2008. – №3. – С.149–162.
1054. Яремчук В. П. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-их – початку 1970-их років / В. Яремчук / Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – №18. – С.59–98.
1055. Ярмоленко Б. Прикрашуємо рідне місто / Б. Ярмоленко / Зоря Полтавщини – 7 травня 1958. – №90. – С.4.
1056. Ярошенко Я. За колегіальність в партійній роботі / Я. Ярошенко // Зоря Полтавщини. – 3 лютого 1953. – №24. – С.2.
1057. Alexander P. Marc Augé and Jean-Paul Colleyn, *The World of the Anthropologist*, Oxford and New York: Berg 2006, vi, 134 pp. [Review] / P. Alexander // *JASO-online* (Journal of the Anthropological Society of Oxford). – New Series. – Vol. I. – 2009. – №1. – P.94-95.
1058. Aron L. *Cold Warrior* / L. Aron // *The New York Times*. – March 16, 2003. – P.3.
1059. Aron R. *Soviet Society in Transition* / R. Aron // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.539-553.
1060. Barton P. *The Current Status of Soviet Worker* / P. Barton // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.263-279.
1061. Beria's Death 'Strict Law' (1954) : in our pages : 100, 75 and 50 years ago // *The New York Times*. – January 6, 2004 – P.1.
1062. Berliner J. S. *Blat is higher than Stalin* / Joseph S. Berliner // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.155-175.
1063. Biale, S. *But some are more equal than others* / S. Bialer // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.223-239.
1064. Blackmore S. *State of the Art – The Psychology of Consciousness* / S. Blackmore // *The Psychologist*. – 2001. – vol.14. – P.522-525.

1065. Borkenau F. *The Totalitarian Enemy* / F. Borkenau. – London: Faber and Faber, 1939. – 254 p.
1066. Brumberg A. *Coming from the bund* [Электронный ресурс] / A. Brumberg – Режим доступа :
<http://www.units.muohio.edu/havighurstcenter/publications/documents/Brumberg.pdf>
1067. Brumberg A. *Iconoclasm in Moscow – a commentary* / A. Brumberg // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.71-76.
1068. Brumberg A. *KTO KAVO? The politics of the struggle for power. Introduction* / A. Brumberg // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.69.
1069. Brumberg A. *Literal Scene. Introduction* / A. Brumberg // *Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.341-342.
1070. Brumberg A. *Miscellanea. Introduction* / A. Brumberg // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.442-443.
1071. Clines F. X. L.M. Kaganovich, Stalwart of Stalin, Dies at 97 / F. X. Clines // *The New York Times*. – July 27, 1991 – P.10.
1072. Counts G. S. *Introduction* / G. S. Counts // *I Want to be like Stalin: from the Russian test on Pedagogy by B.P. Yesipov and N.K. Goncharov translated by George S. Counts and Nucia P. Lodge* – New York: The John Day Company, 1948. – P.1-33.
1073. Counts G. S. *The Soviet Challenge to America* / George S. Counts. New York: The John Day Company, 1931. – 358 p.
1074. Cunningham S. *Archive skills and tools for historians* [Электронный ресурс] / S. Cunningham – Режим доступа :
http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/articles/archive_skills_and_tools_for_historians.html

1075. Dallin A. *Recent Soviet Historiography* / A. Dallin // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York: Frederick A Praeger, 1962. – P.470-488.
1076. Degras J. *Anatomy of Tyranny: Khrushchev's Attack on Stalin* v / J. Degras // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.77-84.
1077. Durkheim D. É. *Professional ethics and civic morals* [Translated by Cornelia Brookfield] / D. Émile. – Illinois, Glencoe : The Free Press. 1958. – 228 p.
1078. Easton D. *A Systems Analysis of Political Life* / D. Easton. – New York: Wiley, 1965. – 507 p.
1079. Ebon M. *Malenkov: Stalin's Successor* / M. Ebon. – New York, Toronto, London : McGraw-Hill Book Company Inc., 1953 – 284 p.
1080. Erlich V. *Soviet literary criticism: Past and Present* / V. Erlich // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York: Frederick A Praeger, 1962. – P.343-359.
1081. Fainsod M. *The Twenty-second party Congress* / M. Fainsod // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.127-149.
1082. Fainsod M. *What happened to «Collective Leadership»?* / M. Fainsod // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.97-113.
1083. Fayers-Kerr K. *Andrea S. Wiley and John S. Allen, Medical anthropology : a biocultural approach*, New York and Oxford: Oxford University Press 2009, xvii, 459 pp. [Review] / Kate Fayers-Kerr // *JASO-online*. – New Series. – Vol. I. – 2009. – №2. – P.247-249.
1084. Feldmesser R. A. *Equality and Inequality under Khrushchev* / R. A. Feldmesser // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.223-239.

1085. Friedrich Carl. J., Brzezinski Zb. Totalitarian dictatorship and autocracy / C. J. Friedrich, Z. Brzezinski. – Cambridge (Mass.): Harvard university press, 1965. – xiii, 438 p.
1086. Garine I. de (ed). Drinking: anthropological approaches (Anthropology of Food and Nutrition) / I. de Garine, V. de Garine. – Oxford: Berghahn books, 2001. – 272 p.
1087. Gehlke C. E. Emile Durkheim's contributions to sociological theory / C. Gehlke. – New York, 1915. – 190 p.
1088. Gibian G. Recent Soviet Literature / G. Gibian // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.390-407.
1089. Goldhagen E. Communism and Anti-Semitism / E. Goldhagen // Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.322-338.
1090. Grossman G. Communism in a Hurry: The «Final Factor» in Soviet Economy / G. Grossman // Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.205-218.
1091. Guillory S. Stalin and Stalinism: Course Programme / S. Guillory – Northern Illinois University, 2011. – 6 p.
1092. Hayward M. The Struggle goes On / M. Hayward // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.375-389.
1093. Herman L. M. Taxes and Soviet Citizen / L. M. Herman // Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.176-188.
1094. Hook S. The Import of Ideological Diversity / S. Hook // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.554-570.
1095. Hunt Carew R. N. The Importance of the Doctrine / R. Hunt // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism [ed. by A. Brumberg] - New York: Frederick A Praeger, 1962. – PP.5-13.

1096. Hyatt M. Sherry B. Ortner. *Anthropology and Social Theory: Culture, Power, and the Acting Subject* – London: Duke University Press, 2006, 188 pp. [Review] / M. Hyatt // *JASO-online*. – New Series. – Vol. I. – 2009. – №1. – p.108-111.
1097. *I Want to be like Stalin: from the Russian test on Pedagogy* by B.P. Yesipov and N. K. Goncharov translated by George S. Counts and Nucia P. Lodge. – New York: The John Day Company, 1948. – 150 p.
1098. Inkeles A. *Public Opinion in Soviet Russia: A Study in Mass Persuasion* / A. Inkeles. – Cambridge :Harvard University Press, 1950. – 380 p.
1099. Inkeles A. *Soviet Nationality Policy in Perspective* / A. Inkeles // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.300-321.
1100. Jouvenel B., de. *The Logic of the Economics* / B. de Jouvenel // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York: Frederick A Praeger, 1962. – PP. 599-605.
1101. Kahan A. *The Peasant, The Party and the System* / A. Kahan // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. –P.298-299.
1102. Kim B.-W. *Economic performance under Khrushchev in power* [Электронный ресурс] / B. Kim – Режим доступа: http://econc10.bu.edu/economic_systems/Economics/Economic_History/FSU/khrushchev.htm
1103. Kotkin S. *The 40 Years' War* / S. Kotkin // *The New York Times*. – September 22, 1996. – P.2.
1104. Labeledz L. *Ideology: the Fourth Stage* / L. Labeledz // *Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York: Frederick A Praeger, 1962. – P.46-66.
1105. Lazareff H., Lazareff, P. *The Soviet Union After Stalin* / H. Lazareff, P. Lazareff. – New York: Philosophical library, 1956. – 254 p.
1106. Liidtke K. William Washabaugh. *Flamenco: Passion, Politics, and Popular Culture* [Review] / K. Liidtke // *JASO*. – Vol. Vol. XXVIII – 1997. – №. 2. – P.228-231.

- 1107.Lipson L. Social Legacy: The Road Uphill / L. Lipson // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.444-469.
- 1108.Llobera J.R. From Micro to Macro : An Unsolved Problem in British Anthropology / J. R. Llobera // JASO. – Vol. XXXI. – 2000. – №1. – P.149-166.
- 1109.Lowenthal R. The logic of one-party rule / R. Lowenthal // Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism [ed. by A. Brumberg] – New York: Frederick A Praeger, 1962. – P.27-45.
- 1110.Lyons E. Stalin: Czar of all the Russians / E. Lyons – Philadelphia, London, Toronto, New York J.B. Lippincott Company, 1940. – 292 p.
- 1111.Macleod D. Office Politics : Power in the London Salesroom / D. Macleod // JASO. – Vol. XXIX. –1998. – №3. – P.213-229.
- 1112.Magidoff R. The Kremlin vs. The People: The story of the Cold War in Stalin's Russia / R. Magidoff. – Garden City, New York: Doubleday & Company Inc.,1953 – 288 p.
- 1113.Malenkov Named Premier (1953): in our pages: 100, 75 and 50 years ago // The New York Times. – March 17, 2003 – P.1.
- 1114.Malenkov Resigns (1955): in our pages: 100, 75 and 50 years ago // The New York Times. – February 9, 2005. – P.1.
- 1115.Manz L. F. Lessons from the Kremlin: Folklore and Children's Literature in the Socialization of Soviet Children, 1932-1945 / L. F. Manz. Thesis for the Degree of Master of Arts. – Saskatoon: University of Saskatchewan, 2007. – 105 p.
- 1116.Mauss M. The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies [translated by Ian Gunnison with an Introduction by E. Evans-Pritchard] / M. Mauss. – London: Cohen & West Ltd, 1966 - P. 130.
- 1117.Moscow Communique on Ouster of Molotov Group; Affected by the Latest Shake-Up in the Presidium // The New York Times. – July 04, 1957. – P.2.
- 1118.Mosely P. E. Russia after Stalin / P. E. Mosely. New York: Foreign Policy Assosiation, 1955 – 68 p.

1119. Nove A. *An Economic History of the USSR* / A. Nove. – New York: Pelican Books, 1969 – 416 p.
1120. Nove A. *Soviet Industrial Reorganization* / A. Nove // *Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York: Frederick A Praeger, 1962. – P. 189-204.
1121. Nove, A. *Toward a «Communist Welfare State?» Social Welfare in the USSR* / A. Nove // *Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York: Frederick A Praeger, 1962. – P. 571-590.
1122. Orwell G. *Animal farm* / G. Orwell.- New York : Harcourt, Brace and company, 1946 - 118 p.
1123. Orwell G. *Nineteen Eighty-Four / 1984* / George Orwell – Fairfield : 1st World Library 2004, - 388 p.
1124. Paloczi-Horvath G. *Khrushchev: The Making of the Dictator* / G. Paloczi-Horvath. – Boston, Toronto : Little, Brown and Company, 1960. –314 p.
1125. *Party Expels Malenkov, Molotov and Kaganovich; 3 Ex-Chiefs Ousted by Soviet Party* // *The New York Times*. – April 04, 1964. – P.1.
1126. *Police Chief Beria Arrested (1953): in our pages: 100, 75 and 50 years ago* // *The New York Times*. – July 11, 2003– P.1.
1127. Ritvo H. *Totalitarianism Without Coercion?* / H. Rivo // *Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.635-656.
1128. *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [edited by A. Brumberg] - New York : Frederick A Praeger, 1962. – 678 p.
1129. Salisbury H. E. *Khrushchev Remembers; The Last Testament* / H. E. Salisbury // *The New York Times*. – June 30, 1974. – P. 10.
1130. Salisbury H. E. *Khrushchev's Russia – 2; «Collective Leadership» Is Replaced By Premier's Own Undisputed Rule Khrushchev's Undisputed Rule Has Replaced Post-Stalin «Collective Leadership» 57 Purge Marked The Turning Point Since Ouster of Malenkov and Molotov the Premier Alone Makes Decisions* / H. E. Salisbury // *The New York Times*. – September 09, 1959. – P.1.

1131. Saltman M. Methodological Points of Reference in a Loosely Structured Society : Fieldwork in Antigua, West Indies / M. Saltman // JASO. – Vol. XXX. – 1999. – №1. – P.1-20.
1132. Schwartz H. Introduction / Harry Schwartz // E. M. Malenkov: Stalin's Successor / Martin Ebon: New York, Toronto, London: McGraw-Hill Book Company Inc., 1953. – P.xi-xv.
1133. Schwartz H. World-Wide Question: Zhukov's Role ; Russia's most famous soldier now holds the balance of power in the Kremlin. Will he be Khrushchev's successor? If so, what may we expect of him? / H. Schwartz // The New York Times. – October 06, 1957. – P.231.
1134. Schwarz S. M. Why the changes? / S. M. Schwarz // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism [ed. by A. Brumberg] – New York: Frederick A Praeger, 1962. – P.591-595.
1135. Seeley J. R. Expansion of England: two courses of lectures / J. R. Seeley. – London: Macmillan and Co. – 1914. – 384 p.
1136. Shabad T. Aide Says Khrushchev's Power Is Unlike Stalin Personality Cult ; Ilyichev, Propaganda Official, Declares "Authority" Must Not Be Confused With Arbitrary, One-Man Rule / T. Shabad // The New York Times. – October 25, 1961.– P.4.
1137. Shamberg V. Beria Had No Liberalization in Mind / V. Shamberg // The New York Times. – November 12, 1993– P.3.
1138. Sharman, R. L. Alfred Gell, Art and Agency: An Anthropological Theory [Review] / R. L. Sharman // JASO. – Vol. XXX. – 1999. – №3. – p.317-318.
1139. Sharp S. L. National Interest: Key to Soviet Politics / S. L. Sharp // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism [ed. by A. Brumberg] – New York: Frederick A Praeger, 1962. – P.14-26.
1140. Shryock A. Susan Slyomovics, The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998. xxv, 294 pp., References, Index, Photographs. [Review] / A. Shryock // JASO. – Vol. XXXI. – 2000. – №1. – P.101-102.

1141. Smith G. The making of oral history [Електронний ресурс] / G. Smith – Режим доступу :
http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/articles/oral_history.html#resources
1142. Soviet Rally Hails Stalin ; Zhukov Emerges in Honor; Rally at Kremlin Hails Stalin; Zhukov Emerges to Applause // The New York Times. – May 09, 1965. – P.1.
1143. Stalin Heads Presidium (1952): in our pages: 100, 75 and 50 years ago // The New York Times. – October 18, 2002 – P.1.
1144. Stalin's Successor? (1952): in our pages: 100, 75 and 50 years ago // The New York Times. – August 21, 2002 – P.1.
1145. Talmon J. L. The origins of totalitarian democracy / Jacob Leib Talmon – London: Mercury Books, 1961 – 366 p.
1146. Tanner H. Khrushchev Ousted From Top Posts ; Brezhnev Gets Chief Party Position And Kosygin Is Named New Premier / H. Tanner // The New York Times. – October, 31, 1964,– P.1.
1147. Taubman P. Across Soviet, Brezhnev's Name Falls / P. Taubman // The New York Times. – February 8, 1988. – P.3.
1148. The British Psychological Society (офіційний сайт) [Електронний ресурс] –Режим доступу : <http://www.bps.org.uk>
1149. Topping S. Soviet Says Zhukov Attempted To Block Submarine Program / S. Topping // The New York Times. – October 10, 1961. – P.10.
1150. Turner V. Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality / V. Turner // Japanese Journal of Religious Studies. –1979. – №6/4. – P.465-499.
1151. Tylor E. B. Anthropology: an introduction to the study of man and civilization / E. Tylor. – London: Macmillan and Co., 1881. – 448 p.
1152. We Have the H-Bomb: (1953): in our pages: 100, 75 and 50 years ago // The New York Times. – August 9, 2003 – P.1.
1153. Whitman A. Khrushchev's Human Dimensions Brought Him to Power and to His Downfall / A. Whitman // The New York Times. – September 12, 1971. – P.2.

1154. Wiles P. The Consumer and the System / P. Wiles // *Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.606-609.
1155. Willets H. The «Literary Opposition» / H. Willets // *Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.360-374.
1156. Wilson M. Food as a good versus Food as a commodity contradictions between state and market in Tuta, Cuba / M. Wilson // *JASO-online*. – New Series. – Vol. I. – 2009. – №1. – P.25-51.
1157. Wilson, M. L. Ideas and ironies of food scarcities and consumption in the moral economy of Tuta, Cuba / M. L. Wilson // *JASO-online*. – New Series. – Vol. I. – 2009. – №2. – P.161–178.
1158. Wines M. New Study Supports Idea Stalin Was Poisoned / M. Wines // *The New York Times*. – March 5, 2003– P.2.
1159. Wolf B. D. Khrushchev and Stalin's Ghost : Text, Background and Meaning of Khrushchev's Secret Report to the Twentieth Conference on the Night on February, 24-25, 1956 / B. D. Wolf. – New York : Frederick A. Praeger, 1957. – 322 p.
1160. Wolf B. D. Facts and Polemics / B. D. Wolf // *Russia under Khrushchev : an anthology of problems of communism* [ed. by A. Brumberg] – New York : Frederick A Praeger, 1962. – P.596-597.
1161. World Briefing: Europe: Russia: Dossier On Beria // *The New York Times*. – January 18, 2003. – P.3.

ДОДАТКИ

Додаток А

Мал. Б.1.

Мал. Б.2.

• Обраховано за матеріалами особових справ викладачів та співробітників

Полтавського педінститут з архіву ПНПУ (ф.3).

Приклади цінової політики на продукти харчування в УРСР часів десталінізації

Назва товару	Ціна
1 кілограм білого хліба	2 крб. 50 коп.
1 кілограм гречки	4 крб. 40 коп.
1 кілограм картоплі	55 коп.
1 кілограм тюльки	3 крб. 20 коп.
1 кілограм цукерок «Ірис»	14 крб.
10 яєць	8 крб. 20 коп.
Батон	1 крб. 23 коп.
Горілка	40 крб.
Літр пива на розлив у Полтаві	4 крб. 90 коп.
Олія соняшникова	20 крб. 20 коп.
Пляшка ситра «Яблучне»	1 крб. 40 коп.
Свинина	24 крб. 10 коп.
Сир Швейцарський	31 крб. 60 коп.
Цукерки шоколадні	30 крб. 68 коп.

* Дані отримані шляхом контент-аналізу справ з Держархіву Полтавської області (ф.П-12, оп.1, ф.П-15, оп.2, ф.П-19, ф.Р-6829, оп.1)

Додаток В (продовження)

Табл. В.2.

Приклади цінової політики на промислові товари в УРСР часів десталінізації

Назва товару	Ціна
Гардероб	436 крб.
Гардини (за 1 м)	118 крб. 85 коп.
Диван м'який	652 крб. 80 коп.
Електрочайник	97 крб.
Килимова доріжка (за 1 м)	206 крб.
Стіл письмовий	315 крб.

Назва товару	Ціна
Стілець простий	37 крб. 05 коп.
Тарілка	3 крб.
Чашка	8 крб. 10 коп.
Шафа книжкова	377 крб. 33 коп.

Табл. В.3.

Розмір стипендії студентів педінститутів УРСР 1956-1957 н. р.

Курс	Основна стипендія (крб.)	Доплата відмінникам (крб.)	Стипендія відмінників (крб.)
I	220	55	275
II	240	60	300
III	265	66-25	331-25
IV	290	72-50	362-50

Додаток В (продовження)

Табл. В.4.

Приклади цінової політики на друковану продукцію в УРСР часів «відлиги»

Назва товару	Вартість
Том «Великої радянської енциклопедії», 1953	50 крб. 40 коп.
«Російсько-український словник», 1953	40 крб.
Том творів Леніна, 1953	6 крб. 50 коп.
Йосип Віссаріонович Сталін. Коротка біографія, 1947	5 крб.
Павло Тичина «Батьківщині могутній» , 1960	4 крб.

Мал. Г.1.

Мал. Г.2.

• Обраховано за матеріалами справ з Держархіву Полтавської області (ф.П-251, оп.1, спр.4824-4837)

Мал. Г.3.

Мал.Г.4.

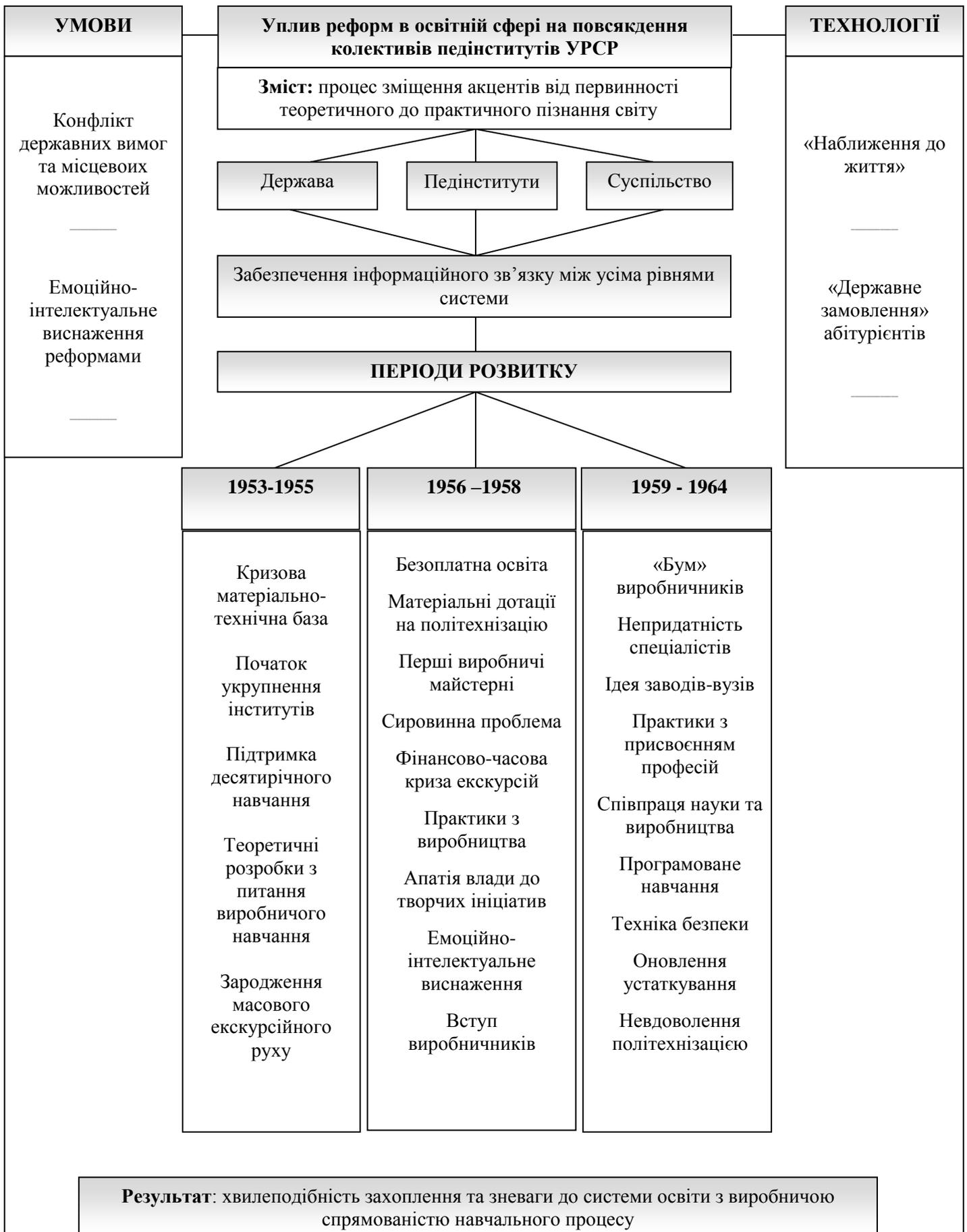
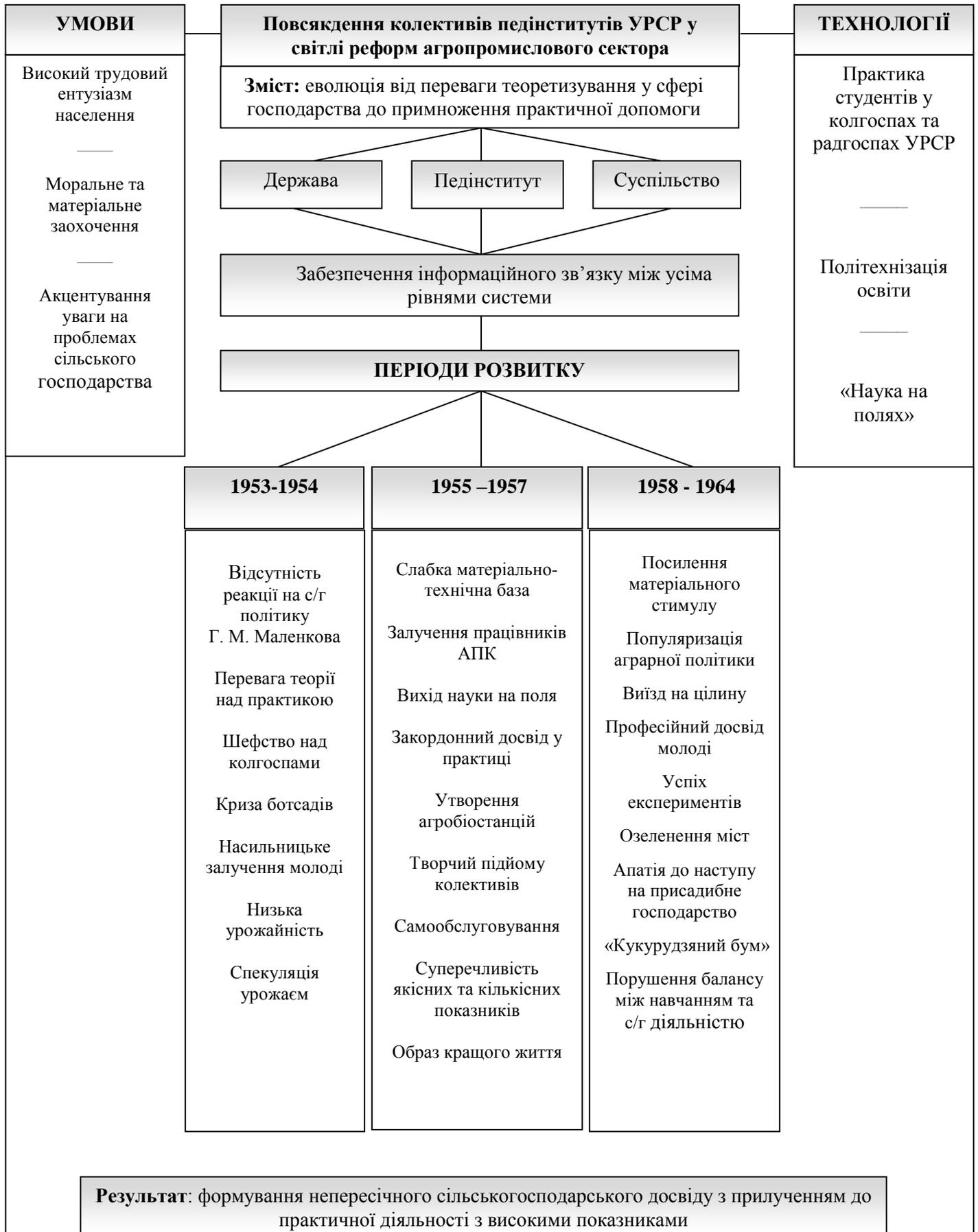
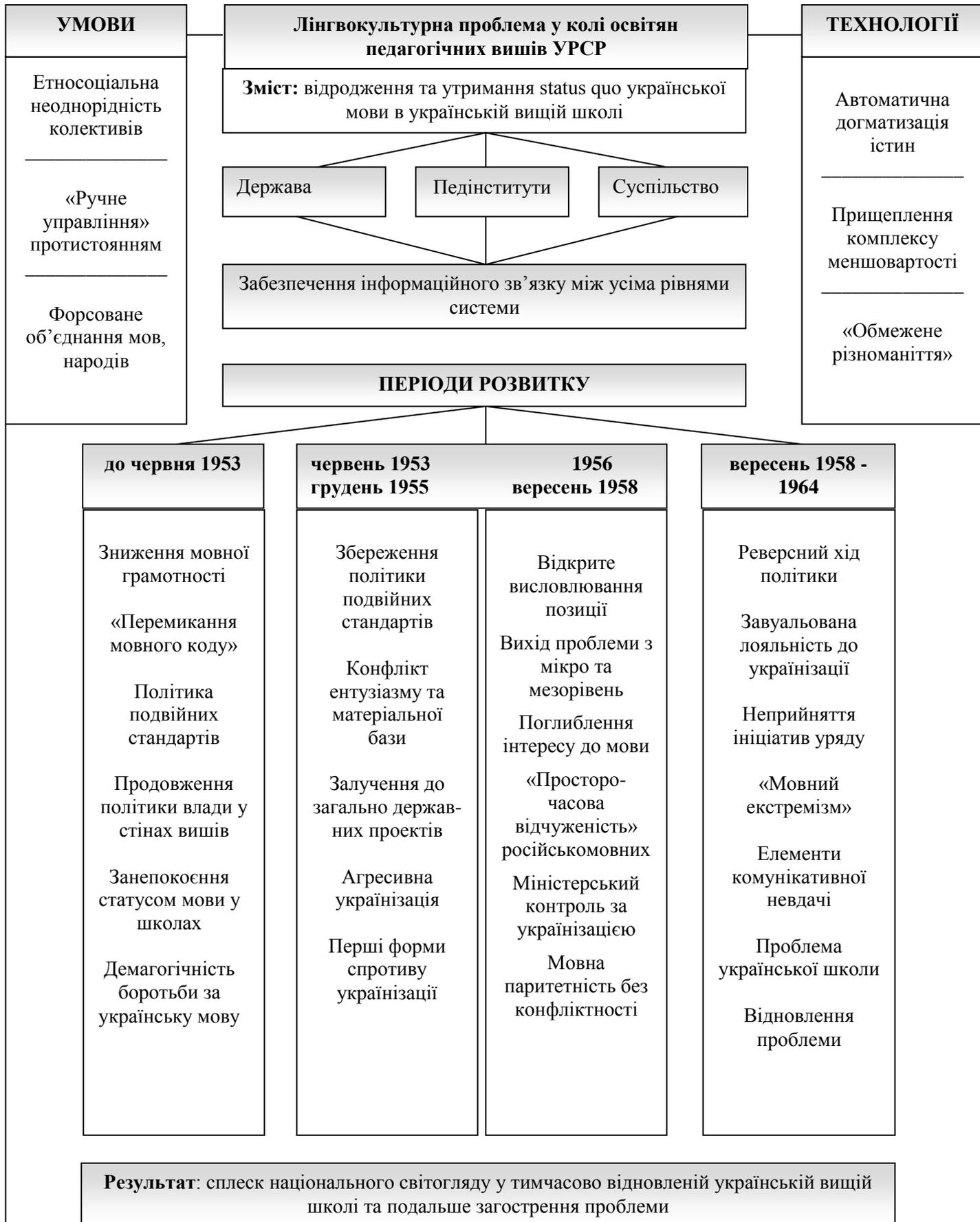

Табл. Е.1.

Приклад направлення «виробничників» до вищої педагогічної школи
(м. Полтава, 1960 р.)

Назва установи	Кількість абітурієнтів (осіб)
Облпрофрада	8
Бавовнянопрядильна фабрика	4
Турбомеханічний завод	3
Шкіряно-взуттєвий комбінат	3
Масложиркомбінат	2
Молокозавод	2
М'ясокомбінат	2
Рукавична фабрика	2
Склозавод	2
Швейна фабрика	2
Всього	30

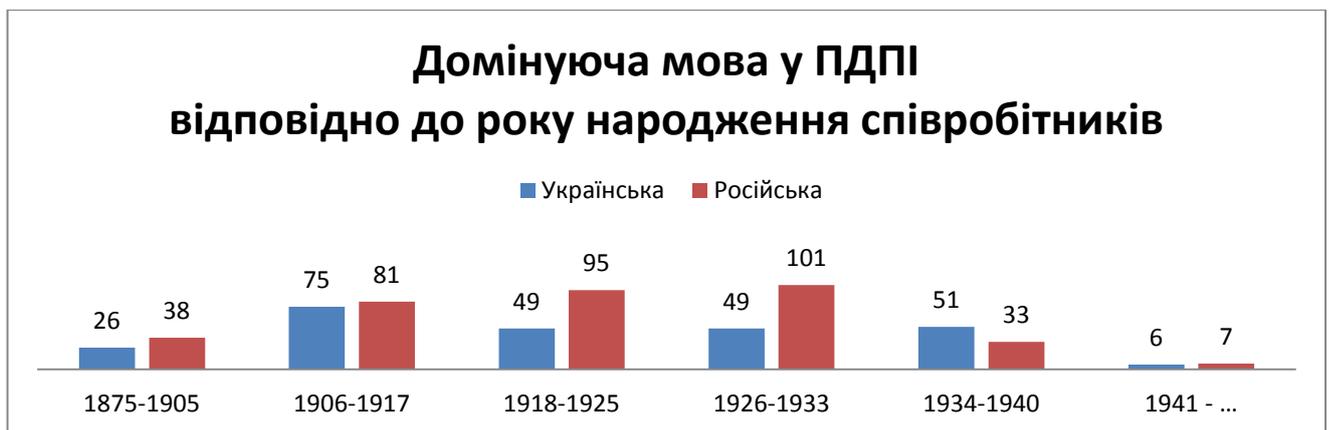

Мал. И.1.

Мал. И.2.

Мал. И.3.

* Обраховано за матеріалами особових справ з архіву ПНПУ (ф.3.) та справ з Держархіву Полтавської області (ф.П-251, оп.1, спр.4824-4837)

Мал. И.4.

Мал. И.5.

Мал. И.6.

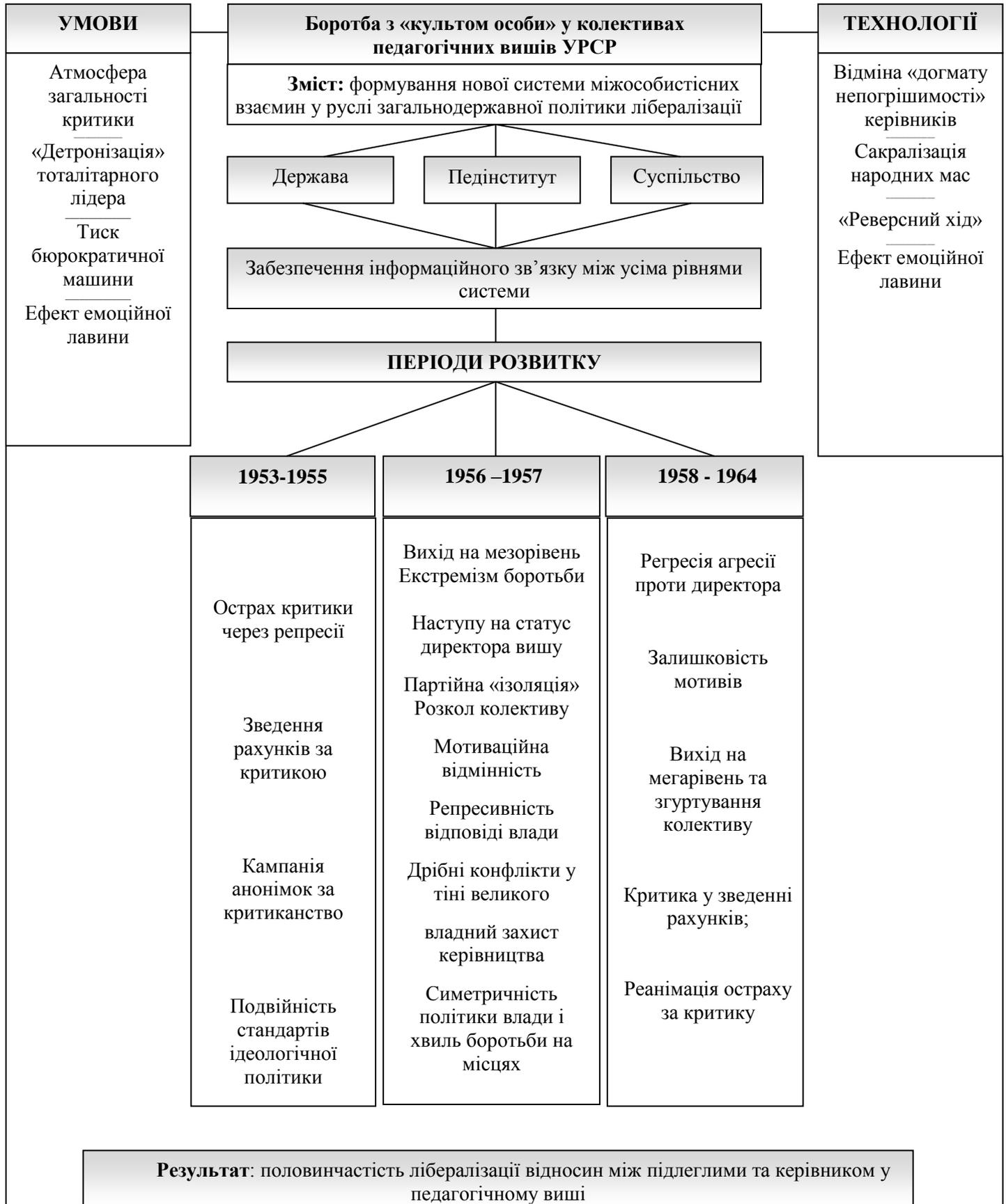

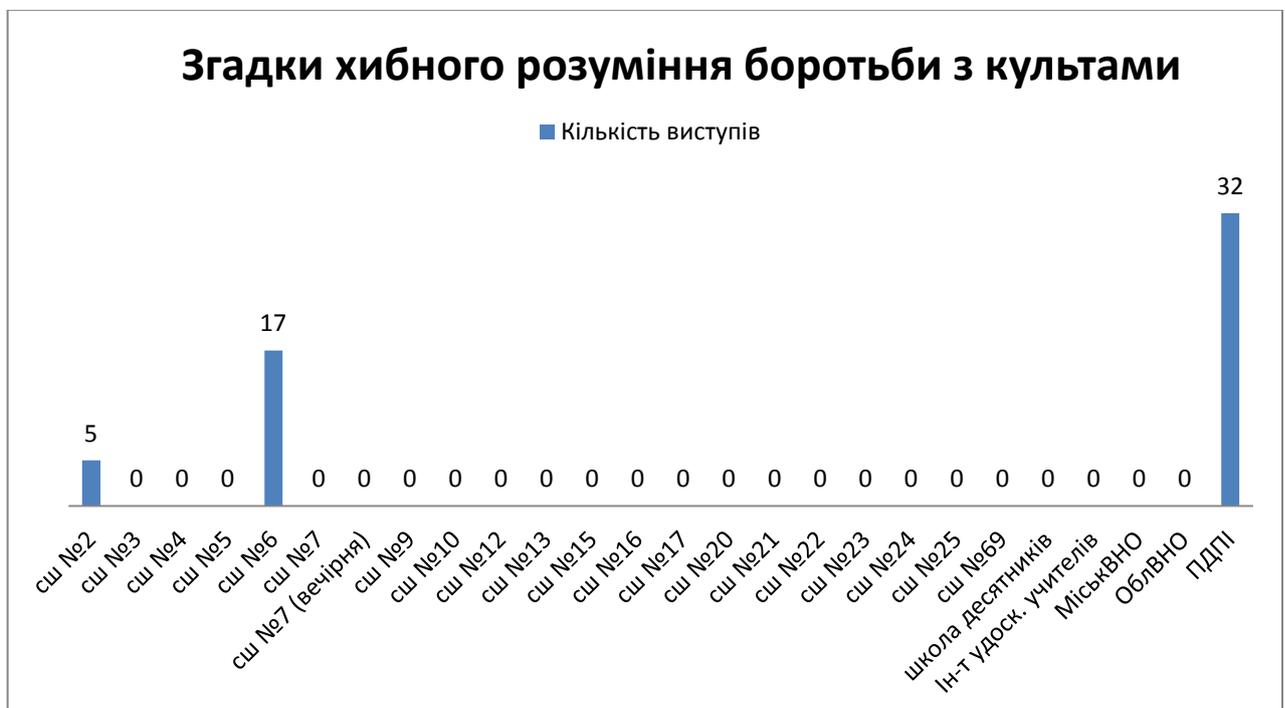
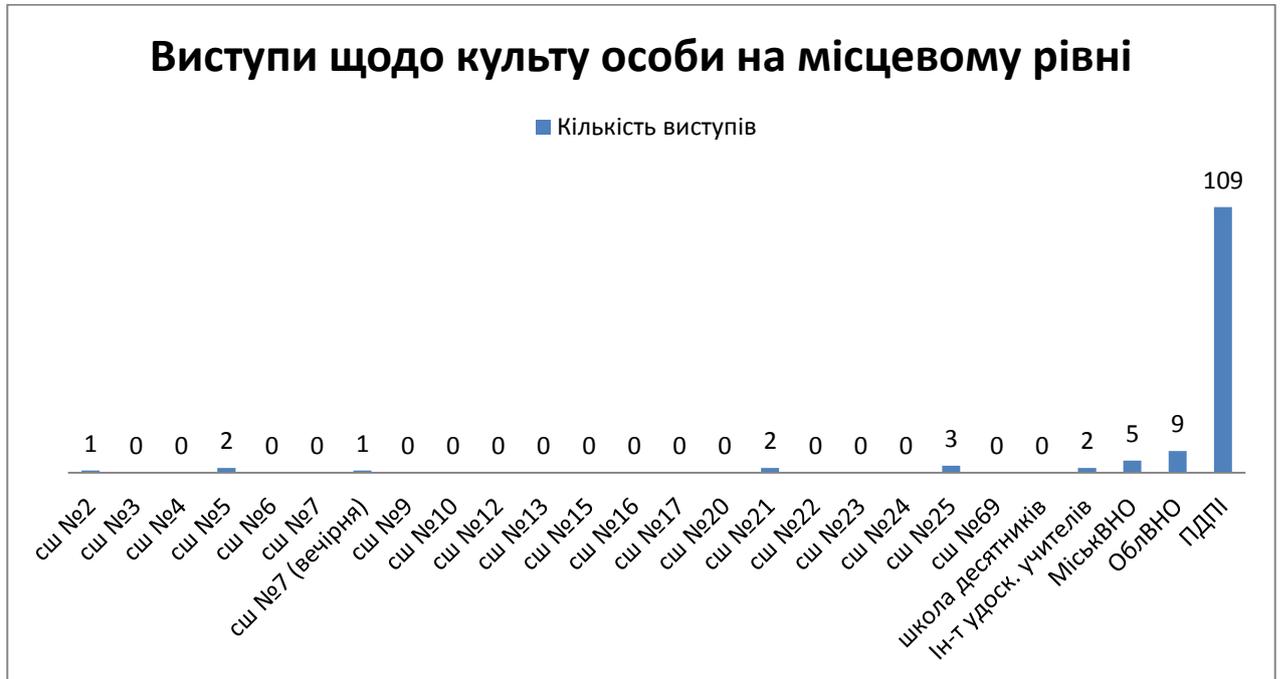
Додаток И (продовження)

Табл. И.1.

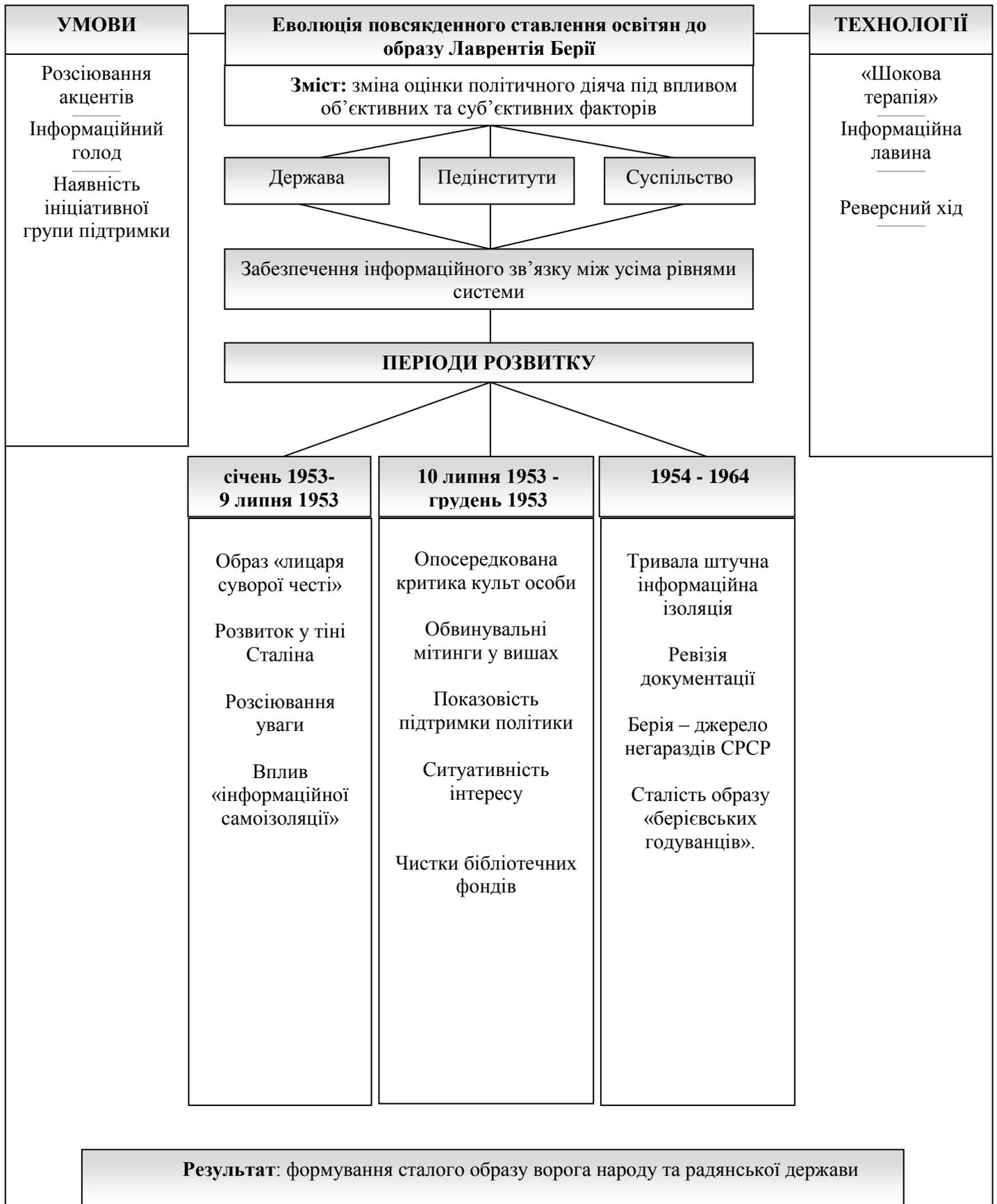
Домінуюча мова у ПДП відповідно до місця проживання/походження
співробітників

Область / регіон	Українська	Російська	Всього
Вінницька	2	4	6
Волинська	1	0	1
Ворошиловградська	2	2	4
Дніпропетровська	9	9	18
Житомирська	3	11	14
Запорізька	3	3	6
Кам'янець-Подільська	0	2	2
Київська	12	17	29
Кіровоградська	4	2	6
Кримська	0	1	1
Львівська	0	3	3
Миколаївська	1	1	2
Одеська	0	8	8
Полтавська	169	154	323
Сталінська	4	6	10
Сумська	7	10	17
Харківська	13	28	41
Хмельницька	0	1	1
Черкаська	2	0	2
Чернігівська	9	9	18
Білоруська РСР	1	6	7
Башкирська АРСР	0	1	1
Казахстан	0	1	1
Литовська РСР	0	1	1
Польща	1	0	1
Російська РСР	13	74	87
Татарська АРСР	0	1	1
Всього	256	355	611

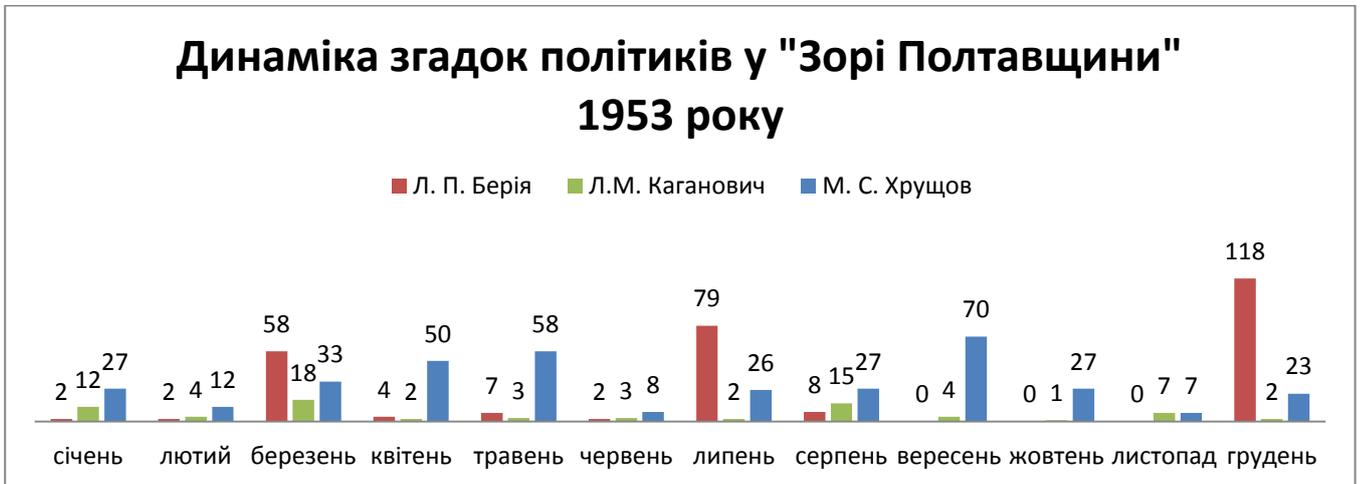

• Обраховано за матеріалами справ з Держархіву Полтавської області (ф.П-121, оп.1; ф.П-244, оп.1; ф.П-251, оп.1)

Мал. Н.1.

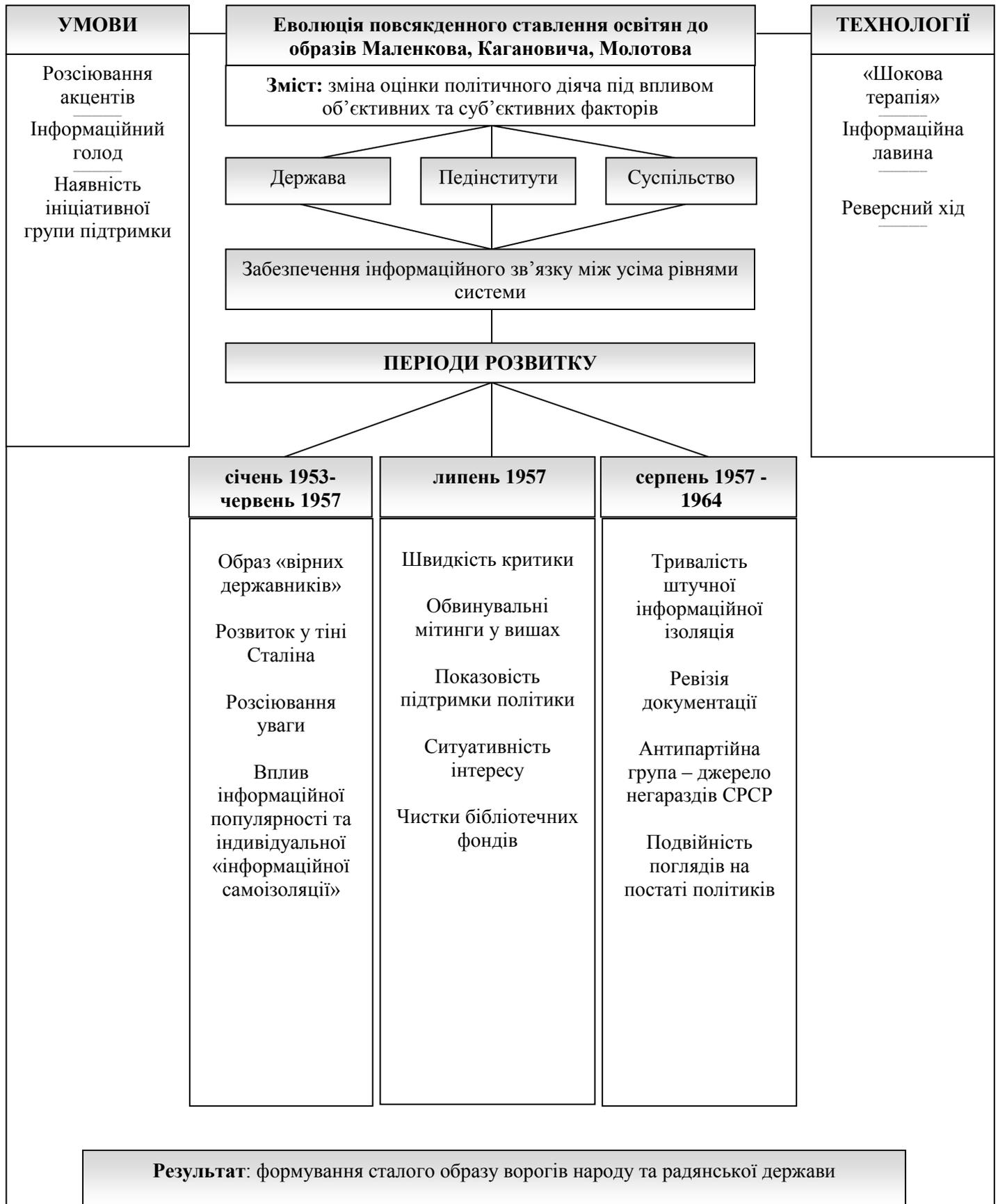

Мал. Н.2.

Мал.Н.3.

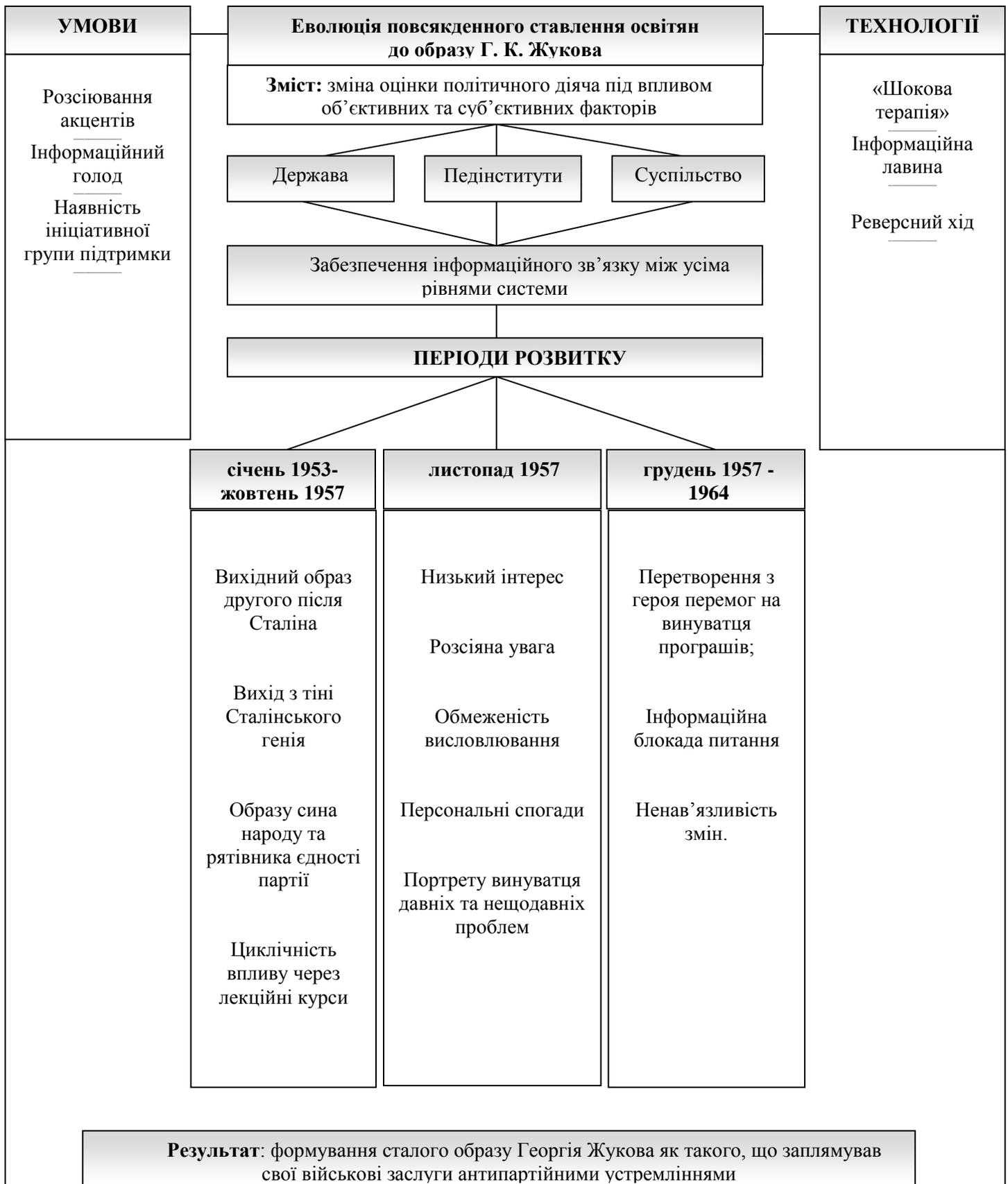

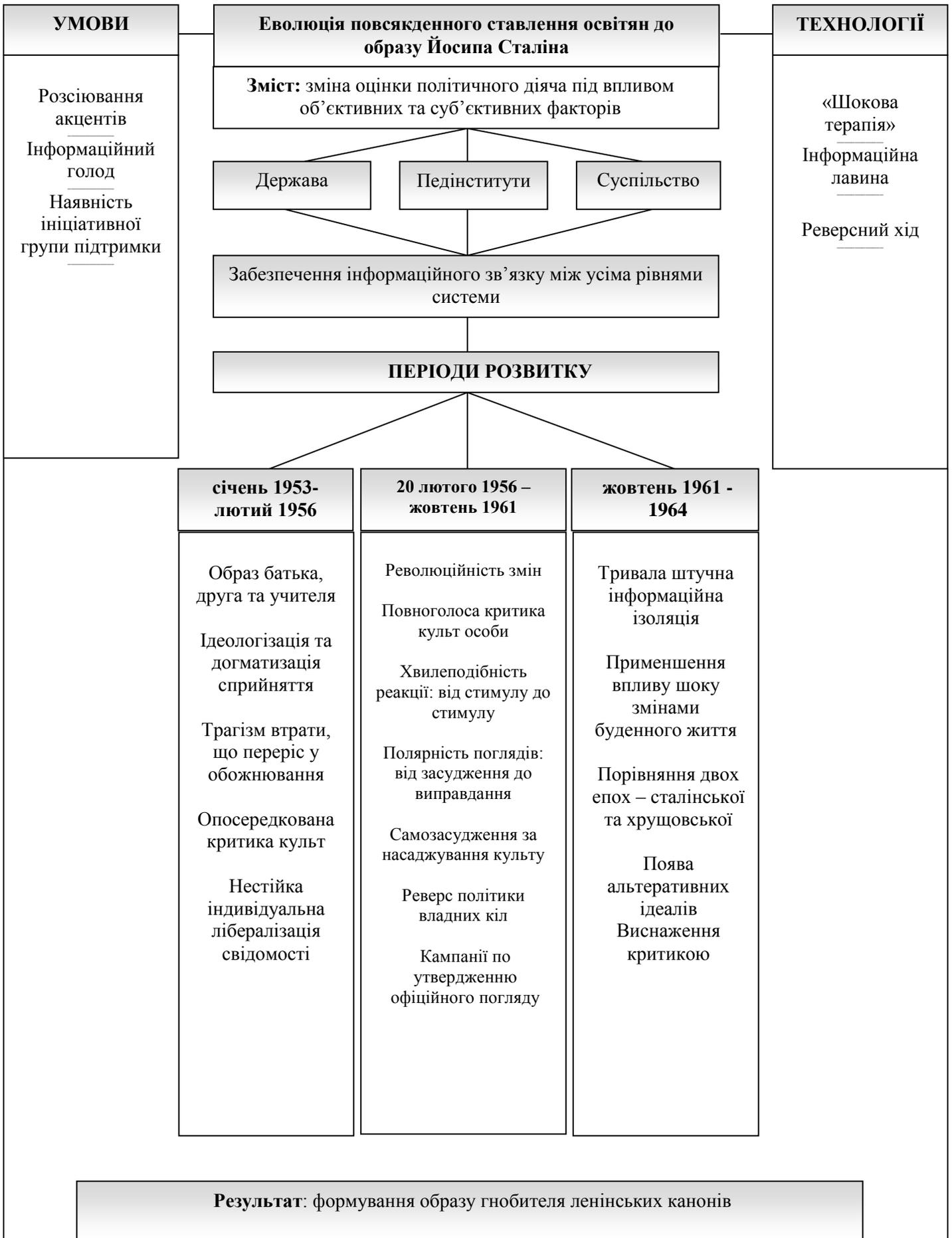
Мал. Р.2.

Мал. Р.3.

Властиві освітянам питання по «Постанові про боротьбу з культом особи...»
(Держархів Полтавської області, ф.П-121, ф.П-244, ф.П-251)

	Питання	Кількість парторганізацій
1.	Як ЦК та партія могли допустити появу культу особи?	64
2.	Чому мовчав ХІХ з'їзд партії?	59
3.	Як пояснити безпартійним?	53
4.	Як бути з оцінкою праць Сталіна?	38
5.	Яка роль Берія?	29
6.	Де зберігався лист Леніна, Крупської та ЦК	28
7.	Чи обговорювалась доповідь делегатами з'їзду?	28
8.	Хто писав твори та виступи за Сталіна?	21
9.	Чи знають про розвінчання братні партії?	21
10.	Чому тіло Сталіна лежить разом з Леніним?	19
11.	Чому керівники держави хвалили Сталіна в останні роки?	19
12.	Як висвітлювати історію?	18
13.	Яка доля портретів і статуй вождя?	16
14.	Чому Сталін не попередив війни?	16
15.	Як бути з репресованими політичними діячами?	16
16.	Чи розсекречена доповідь?	15
17.	Чи можна вживати старі гасла?	9
18.	Чому Сталін працював інакше за Леніна без засудження?	9
19.	Який стан початих при Сталіні кримінальних справ?	9
20.	Чи буде перейменування міст, заводів тощо?	8
21.	Яка реакція народу Грузії?	6
22.	Чи справедливі були гоніння на Жукова?	5
23.	Чи не коригував Сталін праць Леніна?	2

